І. СОНЦЕПОКЛОННИК

"Сонце! Я тобі вдячний. Ти сієш у мою

душу золотий засів — хто знає, що вийде

з того насіння? може, вогні?"

М. Коцюбинський. "Intermezzo".

Наче пісня в степу — самотній. І степу кругом — без берегів... Жита... Пшениці... Ячмені. Хіба де озерце причаїлося в хлібах наче острів. Попереду на один крок — рухлива тінь від бриля. Та хіба сховаєшся від нього, сонця, під солом'яним селянським брилем!.. Та й пащо?..

Близько — ні душі. Було десь село і потонуло за шовковим вівсяним обрієм. Одну мить обвіває вітер духом ранніх гречок — цвітуть десь далеко, в долині. Потім — суміш чебрецю, полину, бур'янів... А над головою дзвенить і не падає жайворонок.

Він раптом спиняється. Навкруги нікого, але звиклим вухом він чує вдалині шум, суєту. І відразу помічає: за кілька гонів пливуть щосили у ячменях до нього три білі клубки. А-а... знайшли!.. Сьогодні, ідучи в поле, він не гукнув їх, як завжди, і ось вони самі знайшли його — три великі пухнасті вівчарки. І ось уже вони біля нього, припадають, розпалені і знеможені від спеки, до обніжка. Найбільший — Оверко — качається по траві, інші два засмалюють на сонці довгі тонкі язики.

Хвилину він дивиться мовчки на собак. Потім рушає далі обніжком, захований по груди в колосся. І його білі невтомні супутники раптом зриваються, забігають наперед, мчать знову навперегін і поринають у хвилях запашного прибою.

Так вони продовжують свій щоденний польовий обхід.

Десь про нього згадує родина, з докором хитають головою друзі, хвилюється чиєсь чуле серце, думаючи про нього, шукає випадку для інтриги чернігівський губернатор. А до восьмого діловодства департаменту поліції мчить термінове донесення начальника губернського жандармського управління: "Состоящий под негласным наблюдением сын титулярного советника Михаил Михайлов Коцюбинский сего 4 июня 1908 года отбыл в неизвестном направлении".

"Отбыл в неизвестном..." Ха-ха-ха...

Сонце ще високо, і вони нескоро закінчать свої щоденні мандри безмежним полтавським морем.

В кононівському маєтку Чикаленка — нікого з господарів. Сам він у Києві, в справах, родина — за кордоном. Гостеві повна свобода залишатись на самоті.

Коцюбинський радий.

Цей рік урожайний на різні прикрості. Вони злітались без кінця-краю, щоб позбавляти його спокою, рівноваги і не дозволяти сісти за роботу. Люди теж чимало йому надокучили. Вони заслужили на те, щоб йому заманулось на самоті відпочити від їх пісень...

В маєтку є економка, що досить справно, хоч і не зовсім дієтично, годує гостя, та ще якась далека стара родичка Чикаленкова, що заступає господарів. Він їх майже не зустрічає і не почуває у тім потреби. Серед низин, ланів і в величезному старовинному парку, посадженому ще руками кріпаків, стільки спокою і тишини, що Михайло Михайлович часто спиняється зачарований і довгими хвилинами не рушає з місця. А коли ввечері, відгулявши з своїми одчайдушними супутниками вісім годин серед ланів, він повертається до маєтку,

почуває себе майже юнаком. Вія вбирає в себе дикі запахи полів і проймається сонячним настроєм. Ніхто йому не потрібен; він рано вкладається спати — один у величезному будинку серед парку — і підводиться рано, лише з-за обрію вихоплюється сонце. П'є молоко, з'їдає сніданок і кличе супутників.

Вони починають свою щоденну мандрівку серед ланів.

За часів кріпацтва кононівська садиба належала відомому панові Лукашевичу. До нього не раз приїздив Шевченко, що гостював верст за тридцять звідси в Рєпніних.

Часто, заходячи до будинку, Коцюбинський з якимось особливим почуттям шаноби думав про те, що, певно, крізь ці двері проходив колись великий Шевченко...

Перші дні він страждав від утоми, яку привіз сюди з собою.

Тепер вистачало вільних годин, але бракувало снаги, щоб сісти за роботу чи бодай читати книжки, їх було тут немало. І тільки нашвидку проглядав газети. А проте сили відновлювались

Незабаром він писав своїм друзям: "Тут, живучи природою, навчаючись у неї, я й сам стаю спокійніший і чистіший..." До того ж — він був певен — тут ніхто не здійснює за ним гласною чи негласного "надзору".. Він може почувати себе вільно!..

Коли Чикаленко повідомив, що сам не зможе цей час жити в своєму маєтку, Коцюбинський охоче погодився приїхати сюди в гостину. Тут йому ніхто не заважатиме. Була й ще одна причина, що примусила приїхати сюди — нереальність його намірів відпочити на півдні. Ось уже скільки років він збирається за порадою лікарів до південного моря ремонтувати своє давно зламане здоров'я. Даремні мрії! Зараз він не має в кишені й кількох карбованців, щоб купити нові калоші: старі розлізлись

і в них небезпечно ходити. Хочеш чи не хочеш, а доводиться задовольнятися й цим...

Одного разу — він писав листа до неї, своєї чудесної подруги, що з нею листувався потай від усіх,— хтось наближався до нього. В парку затріщали кущі, і через хвилину біля альтанки стала постать. Вона нагадала Коцюбинському знайомі образи. Це був високий селянин у драній сорочці й коротких полотняних штанях, колись давно фарбованих фіолетовим чорнилом.

— Що ви хочете, друже?

— Шукаю панночку...

Його босі ноги привернули увагу Коцюбинського. Вони були в синцях, подряпані, брудні. Ревматичні пухлини робили ступні майже такими ж широкими, якими вони були завдовжки. На праву п'яту він не ступав: мабуть, проколов у кущах.

— Панночки немає... Зараз немає. Вона виїхала. Селянин винувато всміхнувся. Він бачив, що невідомий пан пише, отже — не слід йому заважати.

— Ось!.. — показав він.

— А-а... розумію...

Селянин приніс розкішний букет польових квітів, щоб продати панночці.

Михайло Михайлович узяв із його зашкарублих, схожих на картоплини, пальців квіти і раптом відчув себе серед запашних польових вітрів. У кишені знайшов дрібне срібло. Пошкодував, що більше не мав чого дати. Селянин, дякуючи і хитрувато всміхаючись, пішов.

— Заждіть...

Той обернувся на місці і ждав.

— Куди поспішати... Розповідайте, як живете... Селянин знов хитрувато усміхнувся. Може, пан щось випитує...

— Заходьте, як будете на селі, подивитесь...

Він сказав, як його прозивали. Потім занурив руку глибоко в кишеню вузьких штанів з сирового полотна, аж перехилився вбік, і дістав щіпку тертого тютюну. Висипав па долоню. Вибрав з нього крихітки сміття і затис тютюн у своїй величезній жмені. Так і пішов з затиснутою жменею, пасучи по сторонах очима — чи немає якого занесеного вітром папірця на цигарку. В пана на столі — газети і папір, але він остерігся просити. Квітів він принесе ще: певне, в пана є кому дарувати цю дурницю, нарвану, до речі, на панських ланах.

А далі його не стало видно. Тільки тріщав чагарник понад ровом за штахетами парку. Потім оддаля розітнувся його веселий свист. Він досконало, по-парубоцькому, навіть з деякими фокусами, висвистував співану в тутешніх селах пісню "Ти, дівчино-калино..."

Михайло Михайлович засміявся сам до себе. В нього промайнула думка: вони обидва старці, але кожен жебрачить по-своєму...

Він повернувся до альтанки й дописав листа "Мені здається, що я не прощався з тобою, що бажання твоїх пестощів, твого поцілунку ще не згасло". І далі він писав, що допіру придбав величезного букета для неї і в думках передає ці квіти їй. "Нехай дивитимусь на них у себе на столі і нехай захоплює мені віддих у грудях при самій згадці про тебе". І підписався, як у багатьох листах до неї, "Твій комік". Як не хотілося йому в ту хвилину думати про щось інше!..

Селянина, що приніс квіти, він не зустрічав більше. Квіти давно зів'яли й посохли в альтанці. Потім хтось їх викинув звідти. Але намір піти на село, замість щоденної подорожі ланами, в нього залишився. Він хотів бачити цього селянина і розмовляти з ним. Така нагода випала незабаром, хоч і в занадто важких обставинах.

Одного разу серед ланів його розшукав хлопець, що завжди ходив для всіх на пошту. Його надіслала економка. "Приїхав якийсь пан і чекає на нього. Просив розшукати гостя. Він теж спинився в маєтку.

На обличчі Михайла Михайловича невдоволення. Ніхто йому зараз не потрібний. Він бажає бути сам... Але він — тільки гість. Коли гукають, треба йти.

— Зараз прийду.

І таки не втримався — ще з годину блукав ланами і тільки тоді, коли переконався, що настала обідня пора, рушив назад.

На нього дивився міцно збудований чоловік середнього росту, з розкішною бородою; обличчя — з глибокими ясносірими очима і стриманою усмішкою.

Це був Грінченко.

Тут же у вітальні звучно й якось недоречно сміялася стара господарева родичка, що чомусь чекала від візиту Грінченка радісного сюрпризу для Михайла Михайловича.

Вони давно не бачилися.

— Що — молитесь тут на сонце? — спитав Грінченко.

— Звичайно.

Грінченко всміхався так, як тільки він умів — з нахмуреними бровами. З властивою йому впертістю в манері розмовляти, говорив:

— Ну, мені зараз не до молитов. Вирвався з Києва на яких два тижні і — на Полтавщину. Тут що не село, що не хутір, то безодня роботи для кожного... Ось дивіться...

Він показав на свої великі чемодани.

— Тут повно...

— Що ж тут — фольклор, етнографія?

— Тут,— гоноровито всміхнувся Грінченко,— фольклор, етнографія, антропологія, кустарні майстерства, філологія, діалектологія — все життя народу тут... в моїх чемоданах...

Розмовляв він захоплено, як певна себе людина. Багато було в житті такого, на чому схрещували мечі ці двоє широко відомих в країні людей. Кожен з них засуджував іншого за погляди на речі, на які кожен дивився по-своєму, їхнім суперечкам було принаймні п'ятнадцять років.

Перед обідом вони вийшли до парку. Змінили тему розмови, весь час уникаючи дискусії. Розмовляли про дерева, квіти, на яких обидва добре знались. Коцюбинський добре знався на квітникарстві. Грінченко чудесно знав народну термінологію по квітникарству.

Іноді таки прохоплювалось:

— Що ви тут читаєте?

Коцюбинський намагається не всміхнутись, відповідаючи.

— Оце прочитав статтю Плеханова про "Ворогів"

Горького. Ви часом не читали її? "Психология рабочего движения".

Грінченко зробив зневажливий порух губами.

— Подібну літературу я зневажаю. О!.. А цю квіточку ви знаєте, знаєте, як вона в народі називається?

— Не маю уявлення...

— На Полтавщині її звуть...— І Грінченко подав назву квітки. Назва була сороміцька.— А на Волині вона має назву таку...

Але й на Волині цій квітці так само не пощастило...

— Бідна рослина,— зауважив Коцюбинський і занотував обидві назви до своєї записної книжки.

— Що ж,— і Грінченко з хитрою посмішкою погладив свою пишну бороду,— народ наш неписьменний... Часто він припускається неделікатності. Народ треба вчити, йому потрібна школа рідною мовою...

— Я теж вважаю.— і Коцюбинський заховав у кишеню записну книжку.

— Тут, певне, багато дичини,— промовив Грінченко.— Допіру зовсім низько пролетіли качки.

— Це крижні. Місцевість тут низька. Дичини сила.

— Цей повіт я мало знаю... Бачте, Михаиле Михайловичу, коли ви не заперечуєте проти рідної школи, то не слід вам виступати проти нашого проекту клопотання перед Державною думою... Не забули? Щоб Дума дозволила українську мову в школах... Здається, знову пролетіли качки, чи то пак... крижні...

Коцюбинський раптом спинився. Чорні очі його вогко блищали і все обличчя порожевіло.

— Борисе Дмитровичу, я можу тільки повторити вам ще раз, що при теперішньому складі Державної думи нема ніякої надії на задоволення демократичних вимог українського народу. Хто поважає себе, той не звертатиметься з будь-якими проханнями до подібної інституції... Це принижує нас і не дає ніякої користі народові.

Вони пішли далі.

— Давно мені кортить,— продовжував Грінченко,— зібрати всю народну термінологію з ботаніки, поки ця змога не втрачена назавжди, і видати такий народний словничок. Візьмімо квітки: в їх назви народ вклав і свою поезію. Мертва латинь, кінець кінцем, повинна буде поступитись місцем живій і прекрасній народній термінології.

— Підтримую, Борисе Дмитровичу. Потім можна було б видати народний словник з птахівництва...

— Теж потрібна й цікава річ,— відгукнувся той, нахилившись над криницею, щоб долонею зачерпнути холодної води.

До обіду, хоч крім двох гостей присутня була тільки Чикаленкова родичка, з'явилися приховані на всякий випадок пляшки з химерними іноземними етикетками. І стіл був багатший проти звичайного.

Стара жінка розпитувала Грінченка про Київ, в якому давно не була. Він методично, в незмінно повільному темпі пережовував і ковтав їжу, потім міркував ще хвилину-дві і лише по тому відповідав, їв він небагато і зовсім не пив вина. Ще не любив, коли біля нього палили цигарки. Коцюбинський не раз протягом обіду наповнював свій келишок.

Грінченко пильно, хоч і непомітно для інших, приглядався до Михайла Михайловича і трохи дивувався: той мав непоганий апетит, охоче пив вино, хоч і був хворий на серце і шлунок.

Грінченкові були добре відомі чернігівські події. Він знав, що Коцюбинському довелось зазнати стільки прикростей, яких на його здоров'я було досить, щоб не встояти проти хандри, розпачу і повної байдужості до їжі. Він думав зустріти тут мізантропа, а насправді побачив інше...

Колись, років сім тому, в Києві, в приміщенні Антоновича, будучи письменником з молодою ще славою, Коцюбинський завзято засперечався з увінчаним уже популярністю Грінченком. Сперечалися довго, уперто про методи роботи серед українського народу. Грінченко не забув про це. Щодалі з більшою тривогою приглядався він до свого давнього приятеля. І зовсім не здивувався, а тільки мовчки, сам про себе, образився, коли хтось із приятелів розповів, як Коцюбинський висловився про критиків і редакторів "Нової громади", цебто й про нього, Грінченка. Це було прикро. Адже він приписав його колегам з "Нової громади", а значить і йому, Грінченкові, безпросвітню тупість і сморід гнилля. Про це він намагався не пам'ятати... Але не минав нагоди іронізувати бодай з модного галстука Коцюбинського, називаючи його за очі українцем у європейській личині.

До маєтку Чикаленка Грінченко заїхав на якийсь день чи два і скоро мав далі продовжувати свою подорож. Ніякі вмовляння на нього не впливали: своїх намірів він ніколи не міняв.

Увечері обидва ходили ланами за парком. Приїзд Грінченка вдерся несподіваним вітром у спокійну і тиху самотність Коцюбинського. Але Михайло Михайлович тепер уже не бажав уникати розмови на злободенні теми. Він сам розпочав дискусію, прохопившись необережно в розмові кількома словами про те, що не раз давав селянам читати Горького.

— Горький справляє на них сильне і глибоке враження.

Грінченко нахмурився.

— Це погано,— сердито зауважив він.

— Люди захоплюються письменником, та ще великим письменником, а вас, Борисе Дмитровичу, це обурює...

— Звичайно. Для даного випадку це зрозуміло, шановний мій добродію...

— А для мене — ні. Цебто, я розумію, але не можу з вами погодитися.

— Ні, якраз ви, шановний мій добродію, не розумієте... Не розумієте, що для російського народу, можливо, Горький і корисний. Він відповідає його духові. А для українського народу, для нашого селянина-гречкосія цей письменник непотрібний і, коли хочете, шановний мій добродію, шкідливий навіть. Можливо, російський народ і приведуть до перемоги люди, подібні до Павла, але на українському чорноземі, де все багатство в родючій землі, в запашних, як оці, луках,— тут важко собі уявити горьковського Павла. Для цього треба спочатку відірвати наш народ від його прадідівської землі. Треба забрати в нього землю...

— А хіба її ще не забрано?..

— Чекайте... Далі — треба привести нашого одвічного ратая, що віками опоетизовував свій труд, на чугунку, до верстата, а цього він сам не хоче, всупереч вашому Андрієві Волику...

— Справа складніша,— заперечив Коцюбинський.— Але, якщо хочете...

— Не так, неправильно, шановний добродію, не туди ви дивитесь. Непотрібний нам Павло, і українську жінку неможливо уявити в образі Нилівни. Він, народ, і сам упорається з ворогами, сам розбереться, хто його друг, а хто ворог. Головне для нього земля, і від землі нашому ратаєві — жодного кроку... Забраний від землі, зведений з неї, він загине...

— Але ж російські робітники не загинули...

— Росіяни!.. У них не та земля, невдячна, неродюча. В них не виробився віками чорноземний дух... Українці ж, відірвані від своєї ниви, загинуть як нація. Невже незрозуміле і непереконливо?..

— Звичайно, непереконливо. Ви, Борисе Дмитровичу, не бажаєте для України того, чого вже домоглися всі культурні, передові нації. Ви хочете, щоб колосальні багатства лежали собі невикористані в надрах України, щоб волами возили банатку і українку до портів Чорного моря, бо чугунка смердить?..

— Ех, ви, шановний добродію,— розвів безпорадно руками Грінченко, — та ми не проти чугунки, та тільки не їй дано вести наш народ до кращої долі. М'яка поетична вдача українського ратая міняється, як тільки до рук йому потрапить шахтарський обушок, і зміна ця — на зле. І навіть мова наша в устах такої людини вже не та... І людина стає на шлях вірної загибелі.

— В чому ви це бачите?

— В розпусті цих людей, в деморалізації... Наш хлібороб сам знайде шляхи до своєї долі. І не сумнівайтеся — це буде путь милосердія і любові, а не насильства.

Михяйло Михайлович згадав розправу вихвостівських куркулів з біднотою. Ось уже кілька років тягнеться ця справа по царських судах, і ніяк не знайдуть понівечені вихвостівські злидарі у царського суду свого права. Коцюбинському хотілось нагадати своєму опонентові ці ще зовсім не забуті епізоди, але хіба цим можна було його переконати?.. Коцюбинський не бажав доводити дискусію до можливої сварки, розуміючи, що Грінченко однаково ніколи не визнає хибним свій шлях. І щоб покінчити з цим і повернутися до розпочатої теми, Михайло Михайлович промовив:

— Горький очолює зараз, принаймні в літературі, все, що є кращого, справді революційного.

Грінченко враз спинився. Він нахмурився, примружив очі і, зневажливо розтягуючи кожне слово, гостро, дошкульним тоном вимовив:

— Дякую... Красно дякую, добродію український письменнику!.. Наша нація нещасна тому, що в ній обдаровані справжнім талантом саме такі люди, як ви... Вибачайте...

І він рвучко повернувся до будинку і незабаром зник у парку, не оглянувшись і разу.

Михайло Михайлович стояв на місці, здивований і вражений. Він схаменувся, коли Грінченко вже зник за деревами.

Прикро й образливо було Коцюбинському. Відчув він, немов знову прокинулося в ньому його невгамовне серце, з такими труднощами і такою дорогою ціною заспокоєне до цього. Серце, що завжди тримало

його в своїх ненависних путах. І почував, що треба, і не міг рушити з місця, щоб піти і скласти пробачення перед своїм опонентом, якого міг вважати тут за гостя.

Він хвилювався і гнівався на себе, що за довгі роки виховав у собі міцну звичку бути завжди делікатним і лагідним з людьми. Ця звичка немовби неволила його, наказувала, незважаючи на думки й бажання. І він не міг поводитись з людьми так, як підказувала його невгамовна душа.

Серце й на хвилину не пускало його з своїх пут...

Воно примушувало прислухатися до себе, пристосовуватись і карало жорстоко за неслухняність.

Він не забув випадку, як нещодавно довелося йому сперечатися досить гаряче і нестримно в кабінеті у чернігівського поліцмейстера. Він вимагав, лаявся, погрожував ославити поліцмейстера на всю Росію,— він не пізнавав сам себе. І перед всесильним поліцаєм він здобув перемогу і домігся дозволу на лекцію, потрібну для "Просвіти". Два дні після того він не міг звестися з ліжка, стогнучи від болю. Серце карало його за непокірність.

"Ну, заспокойся, заспокойся",— в думках промовляв він, притискаючи долоню до грудей, і повертався поволі до маєтку.

Ледве рухаючись, він зайшов до великого будинку посеред парку, де йому відведено було покої, і, виснажений, упав на ліжко. Будинок був порожній. В десяти кімнатах він жив сам.

І нікому тепер було запалити йому світло й подати склянку води.

Уночі, не заплющивши очей і на хвилину, він прислухався до стривоженого серця і думав про те, що все життя він примушений буде пристосовуватись до нього і немов жити для нього.

А може, він помиляється? Може, він занадто закопався в свою самотність і не помічає справжнього життя? Може, помиляється він, влаштовуючи собі з панської ласки тут відпочинок?.. Ну, що ж, він піде до людей і сам говоритиме з ними...

Так настав ранок...

Коли прийшла економка, Коцюбинський довідався, що Грінченко виїхав ще вночі, щоб встигнути до нічного поїзда... Але він певніше за економку знав причину несподіваного виїзду несподіваного гостя.

Того дня Коцюбинський не підводився з ліжка. По лікаря було далеко їхати, і Михайло Михайлович просив не турбуватися ним. Він завжди мав при собі на такий випадок краплі і після них лежав годинами, мовчки, нерухомо, з заплющеними очима, немов у глибокому сні, хоч і не засинав. А коли через два дні підвівся, в нього вистигло рішення.

До обіду він сидів у парку на ослоні. Не виходив у поле, хоч почував себе знову при силі, і не гукав своїх постійних супутників.

По обіді пішов на село. Була неділя. Село розважалось на вулиці. На Коцюбинського звертали увагу, бо ще не знали його. Він не бував ще на селі. Цілих два тижні прожив у маєтку і не приходив до людей. Почував на собі зацікавлені погляди. Тепер він щодня ходитиме до них! Тепер!..

Але в нього не було тут знайомих. Він ще пам'ятав ім'я селянина, в якого купив квіти. Ну, що ж, піде спочатку до нього. Розпитався дорогу і рішуче скерував туди свої кроки.

Ще здаля помітив, як люди через лісу зазирають у двір знайомого йому селянина. Ті, що проходили поблизу, спинялися, заглядали туди й собі.

"Щось трапилось,— подумав Коцюбинський.— А може, в нього весілля?.. Ото якраз потрапив на свято й на люди... А проте ще далеко до весільних місяців".

Здаля приглянувся до хати. Маленька, об однім вікні на вулицю, кособока, вона була підперта двома сохами, а збита набакир стріха була без жалю обсмикана.

Більш ні до чого не встиг придивитися Коцюбинський, бо опинився якраз біля воріт, серед немало здивованих його появою людей. Він відсунув планицю, що правила за ворота, і спинився вражений. У дворі на призьбі сидів знайомий селянин все в тих же вузьких полотняних штанях і перелякано затуляв обличчя руками. Урядник стояв біля нього і бив навідліг селянина по обличчю. Тут же метушилася вагітна змучена жінка і, не перестаючи, вигукувала:

— А боже ж мій!.. А людоньки!.. Що ж це буде з нами!..

Побачивши раптом по-панському вдягненого чоловіка, залементувала дужче. Коцюбинський кинувся був обороняти знайомого, але урядник, стурбований появою пана, якого він зустрічав у маєтку, сам покинув знущатися. Він побачив розгніване і люте в цю хвилину обличчя Коцюбинського, виструнчився і, певне вважаючи його через військові вуса за офіцера, доповів:

— Казну обманює, ваше благородіє...

Вражений Коцюбинський оглянувся на людей, що за ним і собі зайшли до двору. Хтось із людей пояснив йому:

— У дядька за недоїмку вчора ялівку забрано і розписку дано, що недоїмки сплатив... А корова ніч перестояла у волості та й дуба дала. Мабуть, проковтнула щось через недогляд. Так старшина наказав урядникові одібрати назад розписку.

— Людоньки, рятуйте!.. — знову заголосила жінка.

— Ваше благородіє,— гарячився урядник,— за збиток казні хтось же повинен одвічати...

— Суд розбере,— похмуро і з тихою злістю відповів Михайло Михайлович.— А про вас я доповідатиму, де слід, за бійку,— глянув він на урядника і тихо пішов.

Ідучи з двору, почував, як знову стривожилось його серце.

І довго ще чув дедалі глухіше розпачливе жіноче голосіння: "А людоньки!.. А що ж тепереньки бу-у-де?.."

Того ж дня Коцюбинський склав речі і вже зібрався був замовляти коней. Відпочинок втратив для нього свою принаду. Раптом розчинилися двері і з шумом та вигуками, трохи напідпитку — певне, з нагоди неділі — увійшов сам Чикаленко.

— Не сподівалися?.. — загукав з порога і потім, вхопивши обома вогкими від поту руками холодну руку Коцюбинського, потягнув його через парк до своїх покоїв.

Нічого не лишалось, як продовжувати "відпочинок", З Києва Чикаленко повернувся не сам. В залі на Коцюбинського чекали дві дорослі панночки: Чикален-кова небога і її подруга по гімназії. Ще в дорозі вони нахвалялися Чикаленкові, що обов'язково визволять Коцюбинського з його дивної самітності. Незабаром їм довелося відмовитись від свого наміру: Михайло Михайлович заявив, що йому

більш до вподоби ходити на прогулянку самому, йому дали спокій. Навіть Чикаленко більше не набридав своїми занадто одноманітними розмовами. Дівчата казали, що вони не від того, щоб хоч вечорами розважатись розмовою, але Коцюбинський делікатно відмовився. Сама присутність зайвих людей у маєтку заважала йому, нервувала, і він думав про те, щоб поїхати до Леонтовича, який не раз запрошував до свого маєіку.

Леонтовкч був багатий землевласник і капіталіст. З самого початку Коцюбинський не поїхав до нього, бо не хотів опинитися серед суєти і людей, що могли бути в його маєтку. Крім того, Леонтович, якому був заборгований Коцюбинський, допоминався від нього закладної, а вона не була ще складена, їхати без неї тепер було йому незручно.

Тоді Михайло Михайлович остаточно зважився: він залишається в Чикаленка аж до кінця місяця і навіть більше — разом з господарем він побуває в довколишніх повітах.

Бракувало тільки грошей. Він написав дружині до Чернігова, щоб вислала карбованців з десять. Щодо грошей, то хоч і був він акуратний та ощадливий, але ніколи не мав їх на свої навіть найперші потреби.

Чудесна була подорож степом кілометрів за двадцять до одного сліпого дивака-пана, їхали фаетоном без панночок: ті побоялися спеки. Михайло Михайлович міг пряжитись на всякому сонці, що давало йому тим більшу насолоду, чим дужче палило.

Достигали неосяжні ниви. Неначе в глибокій задумі, хилився налитий колос. Щось обмірковував дорогою Чикаленко. Його немолоде обличчя, з невеличкими вусами, було замислене. Він мовчав.

Чикаленко був ліберальним паном, полюбляв бравірувати своїм демократизмом і любов'ю до українського селянства. Фінансував київську газету "Рада" і був одним з її редакторів. До маєтку наїздив не

так часто, більше жив у Києві. До того ж мав ще один маєток на Херсонщині.

В Києві мав знайомства серед інтелігенції різних відтінків. Був одним з організаторів "Товариства допомоги науці і штуці" і любив, щоб говорили про нього як про українського мецената.

Тепер він хотів показати Коцюбинському свого загадкового сусіда, про якого вже й раніш було між ниви немало розмов.

Поміщик Красовський, до якого вони їхали, зустрів гостей, стоячи на ганку з довгою палицею в руках, без кашкета і піджака. Він простягав їм руку, хоч гості були ще кроків за десять. Красовський був сліпий. Прозорий погляд його відкритих очей був звернений кудись над головами людей, і складалось враження, що Красовський бачить... Та це лише здавалося: три роки тому він втратив зір і — назавжди. Коцюбинському було неприємно бачити сліпу людину, бо в нього самого в Чернігові залишилась сліпа мати.

Всі троє пройшли до вітальні.

— Все по-старому? — питався Чикаленко. Тут він провадив розмову, а Коцюбинський лиш зацікавлено слухав.

— По-старому, як раніш, дорогий.— І Красовський сумно хитав сивою головою. Вітер крізь відкрите вікно ворушив його розкішну сиву чуприну, і коли б не прозорі очі, він здавався б вродливим.

— Біблію читаєте?

— Апокаліпсис,— виправив Чикаленка господар,— апокаліпсис слухаю щоночі, дорогий мій... Але — нещастя... Никифір, лакей мій... зовсім спився і вже не читає мені. Нового лакея знайшли, молодого,— цей читає тепер, та вже не те... Никифір сам вірив у все, що читав. Він

для себе читав, а я слухав. А цей для мене читає — без розуміння і віри... Немає в нього, дорогий мій, того почуття, що дає насолоду від читання. Важко мені тепер ночами... Перериваю читання і годинами сиджу мовчки, без слова і руху...

Коцюбинський хотів і далі слухати ці химери господаря, та Чикаленко почав розповідати про виконані ним в Києві доручення Красовського. Сам старий від того часу, як осліп, не виїздив з маєтку і взагалі не кидав своєї садиби й на кілька годин. Родина покинула його й виїхала до столиці. Нервові люди боялись ночувати в одному будинку з ним. Його безсонні ночі, що минали за голосним читанням апокаліпсису, і його не зрозумілі нікому, майже істеричні вигуки по ночах наводили жах на родичів, і вони бували в нього тільки вдень. Він спав раз на добу — з ранку до обіду.

Принесли легкої закуски, фруктів і охолодженого вина. Чикаленко одночасно їв, запивав вином і розповідав безперестану. Було помітно, що Красовський слухав його з насолодою. Вродливе обличчя сліпого безперервно реагувало на всі новини, що йому розповідалися. Він, відповідно до слів своїх гостей, то всміхався. то насторожувався і немов завмирав, то кивав головою, стверджуючи почуте, розкривав захоплено рота і розтягав у сторони за давньою-давньою звичкою свої пишні світлі вуса. При цьому очі його немов дивились над головами присутніх, на стіни, з яких давно вже родичі познімали й повивозили картини і там на вицвілих шпалерах залишились лише темні тіні та гвіздки. Взагалі за родичами попливло все багатство Красовського, і в маєтку давно не лишилося золота, хіба що золоті рибки в акваріумі на веранді...

Потім, після вина й закуски, Чикаленко, що таки неабияк розпарився від сонця й подорожі, попросився відпочити і пішов десь на канапу. Коцюбинський зійшов у сад, що здавався йому великим і привабливим.

Сад і справді був цікавий і — на великий подив Михайла Михайловича — повен квітів, висаджених на добре впорядженні газони і просто понад доріжками. — Для кого зберігається і впорядковується цей

чудовий куток? — запитував себе Михайло Михайлович.І незабаром побачив старого садівника, що порався біля грядок з квітами. Коцюбинський пішов просто до нього.

Старий працював у Красовських ще з молодих літ. Коцюбинський довідався, що від пана є наказ ретельно доглядати за садом, пильнувати дерев і особливо квітів. За пановим наказом були збудовані великі теплі квітники, де розводилися незнані в цих краях рослини. Пан хотів, щоб про його квіти була слава по всіх довколишніх повітах. Так пояснив панську примху садівник.

— А чи господар любив квіти і сад, коли мав зір?

— Ні, пане,— відповів садівник,— не любив ніколи. Та й найменшої прихильності до них не мав. Навпаки. він не раз умовляв стару пані, яка зараз у Петербурзі, щоб вона звільнила мене з роботи, бо садівник їм, мовляв, непотрібний. Але пані не погоджувалась. А тепер пан викликає мене щодня і розпитується про квіти. Він навіть пам'ятає назви найцікавіших сортів і часто дарує їх своїм знайомим, що приїздять до нього, або розсилає іменинні букети по сусідах-поміщиках. У пана багато примх...

Але то були не примхи. Коцюбинський уже збагнув сліпого пана. Квітами він приваблював до себе людей, що їх хотів чути коло себе якнайчастіше. Від гостей він довідувався про все, що знали і про що чули вони.

Михайло Михайлович не сказав про свої думки балакучому садівникові. Почастувавши його цигарками, він запитав:

— А як він позбувся зору?

— Від переживань. Кожен на його місці захворів би. Коли в дев'ятсот п'ятому пішли непорядки по селах, почав народ бунтувати, то панову

економію палили чотири рази. Двічі мало не згорів сам Красовський — його врятувала челядь. Вчетверте, як підпалили стайні з кровними орловськими рисаками та комори з пшеницею, то вранці пана одвезли до лікарні. Казали, що він став несповна розуму. Та, мабуть, брехали: повернувся він при розумі, та темний, до очей якась вода підпливла й заступила йому світ. То вже куди не возили — і по лікарнях і по монастирях — не зарадило. Від тих часів і не спить він ночами. Кажуть люди, які біля нього прислужують, що це він маєток стереже...

Коцюбинський не міг нічого відповісти. За давно виробленою звичкою він уже в думках вникав у внутрішній світ старого дивака і, здавалося йому, розумів до кінця цю людину. Тепер йому зрозуміло, чому не спить по ночах Красовський: боїться, що прийдуть мужики і знову підпалять маєток і спалять його самого. Сидячи в кріслі і слухаючи апокаліпсис, він, певне, прислухається до кожного звуку вночі, до кожного кроку поблизу, і жах проймає його, коли він не розпізнає, кому належать несподівані кроки... Розбурханий і знервований страшними химерами Іоанна Богослова, ночами він раз у раз зазнає жаху і панічно борсається в своєму тісному кабінеті. І так кожної ночі в довгі роки, що минули, і майбутніми, мабуть, недовгими вже роками.

Він подякував садівникові, що з радістю показав йому своє квіткове царство, і пішов поблукати садом. Думки про Красовського не покидали його. Треба було трохи розвіятися. Коцюбинський вирішив вийти з саду на поле, оглянути місцевість. Але, на великий свій подив, йому не пощастило вийти: скрізь був високий паркан з набитими вгорі цвяхами, що грізно стирчали вгору. Але ж мусила десь бути хвіртка...

Коцюбинський пішов під парканом, шукаючи виходу. Він продирався крізь чагарник у глухому кутку саду і раптом почув притишене гарчання псів. Схоже було, що вони пожирали якусь їжу і, давлячись шматками, глухо гарчали. Михайло Михайлович хотів повернути вбік, але цікавість перемогла. Він пройшов ще кілька кроків уперед, до останніх кущів глоду і бузини. Обережно .розгорнув руками густі гілки і спинився вражений.

За кілька кроків перед ним, у невеличкій по площі високій загорожі, стояв пан Красовський серед зграї великих зголоднілих псів. Лакей тримав високо на плечі лозового кошика і подавав панові шматки сирого м'яса і кістки. Красовський спритно намацував шматки і розкидав на різні боки. З десяток псів, що кожен з них був не менший за середнього вовка, підстрибували за шматком, гризлись і впиналися один одному в горлянку; відскочивши вбік, давились м'ясом і потім знову скажено кидалися в гурт.

На піднятому обличчі Красовського, осяяному сонцем, грала усмішка.

Коцюбинський пустив з рук гілки чагарника, і видовище зникло. Тільки глуха метушня і гарчання псів переслідували його.

Залишатися тут довше було важко. Він поспішав. Треба було знайти Чикаленка й тікати, тікати з цієї божевільні.

Біля газонів його спинив садівник.

— Якщо, пане, залишитеся тут ночувати, то — щоб знали — уночі краще не виходити з будинку...

— А то чому?

— В садибу випускають псів... То гірше за вовків...

— Розумію... дякую...

І Михайло Михайлович пішов до веранди. Але Чикаленка в домі не знайшов. Той уже прокинувся і вийшов собі поблукати по садибі. Михайло Михайлович трохи почекав його і поволі пішов на розшуки.

Йому не пощастило: він знайшов Чикаленка, коли той розмовляв з Красовським на лаві в саду,

— Спека минула, нам би слід їхати, — сказав Коцюбинський.

Чикаленко на знак згоди тільки мовчки кивнув головою, щоб не спиняти Красовського, що, певне, не почув Коцюбинського і говорив собі далі:

— Іоанн Богослов на острові Патмосі бачив чудесні марева, в яких повинні ми вбачати божественне начало, руку провидіння, що підняла завісу над історією, по якій дано людству плутатися тисячоліттями. Ніхто не знає — сьогодні, чи завтра, чи через тисячу літ почнеться нова ера, яку в апокаліпсисі і названо царством Христа. А перед цим буде вік темноти і бунтарства людського духу. Хто доведе, що вік цей не розпочався... І в чому сьогодні наш порятунок? Розум людський сьогодні неспокійний і борсається між абсолютною покорою і сатанинським повстанням... Коли ж ждати загибелі — вдень чи вночі, коли спить дух ста сорока чотирьох тисяч людей, мічених Христовою печаткою?.. Ніхто не знає, ніхто не скаже... — Він на одну мить спинився.

Михайло Михайлович багатозначно глянув на Чикаленка, і вони, не чекаючи кінця мови Красовського, почали прощатись. Красовський стривожився, заметушився, але затримувати не зважився.

— Надходить вечір, пора, — промовив Михайло Михайлович і пошкодував, що сказав: він помітив, як раптом притих Красовський. При згадці про вечір з обличчя його зникла усмішка і на все ще піднесене обличчя лягли тіні суму й покори.

Біля фаетона Михайла Михайловича чекав садівник з букетом чудових, рідких у цих краях квітів.

— Що це? — запитав Чикаленко.

— Це, — Коцюбинський хвилину подумав і з притиском на кожному слові продовжував, — поміщика Красовського химера...

Але фаетон уже котився рівною вкоченою дорогою, і вечір перетинав їм шлях.

Обидва мовчали. Ще не розвіялись важкі враження сумної гостини.

Хотілося Михайлові Михайловичу висловити своєму приятелеві думку, що все не покидала його: отже, поміщик Красовський уже не вірить людям і тому боронити своє життя довіряє тільки звірам. Але не сказав цього Коцюбинський, бо хоча Чикаленка в бурні роки і не палили селяни, але хто знає, як він зумів тоді врятувати своє майно і життя.

З півдороги проїхали риссю, потім коні пішли повільним кроком. Додому було недалеко і не було потреби поспішати. В темряві обабіч дороги лисніли мовчазні ниви, зрідка кашляв кучер та часом кричав спросоння сполоханий перепел.

Чикаленко всю дорогу над чимсь міркував і, нарешті, промовив:

— Непокоїть мене "Рада"...

— А що саме?

— Інтриги навколо газети, недовір'я до неї, нападки... Я розумію — партійна боротьба! — але ж "Рада" ніколи не була вузькопартійною газетою. Ми даємо притулок усім українцям, та до нас ідуть далеко не всі, не всі прагнуть співробітництва з нами. А хіба публіка цього не відчуває? І вона теж починає з недовірою ставитись до нас, та ви й самі це знаєте.

Коцюбинський слухав мовчки. Чикаленко продовжував:

— Та як інакше публіці дивитися на нас, коли найпопулярніші люди, в авторитет яких вона вірить, покидають нас, не хочуть працювати з нами...

В темряві не було видно його обличчя, але Коцюбинському здавалось, що воно злегка всміхається, запобігливо і трохи по-лакейському, щоб схилити його на свій бік. Натяк Чикаленка на "когось", хто кидає їх, Коцюбинський відразу зрозумів, та той і не думав особливо маскувати зміст своїх думок.

— Ось і ви, Михаиле Михайловичу, покидаєте нас... Все обіцяєте і слова свого не додержуєте...

— Що я можу зробити?

— Багато, дуже багато. Коли б читач у нашій газеті бачив ваше ім'я, він з більшим довір'ям ставився б до нас. Ви вперто не хочете нам нічого давати. Свого часу ми пропонували вам стати за редактора — ви відмовились...

— Але ж моє редагування вашої газети тільки завдало б шкоди її лояльності. До того ж я не міг покинути роботу в земстві, якщо ви пам'ятаєте.

— Чудово пам'ятаю — це не так давно було. Ви поставили питання так: коли статистичне бюро чернігівського земства, де ви працюєте, буде ліквідоване, то ви тоді зможете погодитися на нашу пропозицію... Коли ж ці то не погодитесь... Статбюро при губернському земстві не було ліквідоване, і ми залишились без вас:.. Але ж, Михаиле Михайловичу, прошу вас не гніватися, хіба ж ви з належною пошаною поставились до нашої пропозиції, коли відразу ж у своїх умовах віддали перевагу роботі в земстві, тій роботі, яка вам, судячи з ваших же слів, давно вже остобісіла. Та ми не пам'ятаємо про це... Зараз ми хочемо, щоб ви друкувались у нас, щоб люди бачили, що ви не проти нас.

Коцюбинський був Чикаленковим гостем, і з боку господаря було не зовсім тактовно викликати його на подібні розмови. Але не про це думав Коцюбинський. його давно вже тривожило інше. Він і справді не бажав виступати у "Раді" і в деяких київських журналах. Але скрізь тут працювали люди, серед яких були й такі, що називали себе його товаришами. Вони допомагали в його важкому житті, шанували в ньому визначного письменника. З ними він був зв'язаний в минулому спільною роботою. Здається, вони мали право ставити перед ним такі запитання, які ось поставлені допіру одним з його знайомих.

Та треба було виправдуватись, і він відповів:

— Але ж, розумієте, умови мого життя не дають мені змоги працювати... Де ж узяти часу для творчої праці?

Так писав він і в своїх листах до цих людей. Але в Чикаленка, певне, все було заздалегідь обмірковано.

— Часу, звичайно, вам бракує — в цьому ми не сумніваємось. Але ж за останні два роки ви детно написали і друкували в різних органах — від галицьких до петербурзьких. Могли б написати й для нас, адже ми й територіально ближчі до вас...

Але Коцюбинський мовчав, і тоді Чикаленко, боячися, щоб він не образився і не сказав нічого різкого, шо потім негарно позначилось би на їх стосунках, дипломатично перейшов на інші теми.

Так і залишилась ця розмова недокінчєною.

З долини раптом постала темна громада дерев і крізь гущавину парку виблиснули вогні садиби.

Внизу долина, всіяна вогнями, потопає в піснях. Тут не село, а просто величезна долина, оточена горами й перелісками. Посередині,

внизу, криничка з каплицею. Це — "свята" криниця. А довкола — людний ярмарок, що миготить і блимає сотнями великих і малесеньких огнів. Цієї темної ночі видно тільки вогні і чути гомін та пісні. Люди порозкладали багаття на ніч, і кожне село стоїть біля своїх вогнищ і співає своїх пісень. Вся долина немов змагається.

А довкола — ні подиху вітру, ні хмаринки.

Парубок-візник, що збирається вести його з своєї власної охоти на ярмарок, теж на хвилину затих і теж дивиться вниз, оглядає знайому йому картину. Мовчать обидва.

Власне, він не думає чогось купувати на ярмарку. Йому нічого не треба, та й грошей немає. З пошти чомусь і досі нема повідомлення про гроші. Ярмарок цікавить його своїми традиціями і народними звичаями, що їх можна побачити тільки тут, на ярмарку, біля криниці.

Та й зрештою треба було кудись поїхати. Бо після приїзду до маєтку Грінченка, після історії з знайомим селянином і подорожі до сліпого пана, відпочинок у Кононівці — не відпочинок; навіть польові обходини втратили свою принадність. Так, немов нахмарило і ось-ось посіє нудний дощ. Щоб не нудьгувати в останні дні, треба було кудись подорожувати. Славетний ярмарок на Лубенщині — це чудова нагода для розваги. І, здається, не доведеться шкодувати.

— А то що? — схвильовано запитує він парубка, побачивши вдалині повільну ріку вогнів.

— То воли... їх ведуть напувати, а на роги наліпили свічок... Такий звичай — цієї ночі воли з свічками.

— Ходімо, ходімо...

І вони поспішають вниз — між люди й вогні. Та не так легко перейти ярмарок, де вирують поночі людські хвилі, перетинають путь пороги поснулих ярмарчан і сплітаються невгамовні людські течії. Раз у раз натикаються на людей. Іноді їх просять до гурту біля вогнища. Якийсь дядько, що добре поярмаркував, чіпляється до Коцюбинського і не кидає його, поки Михайло Михайлович не погоджується під одною яткою випити разом з ним бодай меду, якщо пан не охочий до горілки.

Коцюбинський радіє, що візник пішов разом з ним до ярмарку, бо сам він, певне, заплутався б тут поночі між людьми, волами, збіжжям і крихкими гончарними виробами. Та й парубок сам по собі приємний — високий, чорнявий, з глибокими, в тінях, очима, ще й двома щипочками чорненьких вусів. Веселий на вдачу і говіркий. Михайло Михайлович уже почастував його смородиновою з перцем...

В каплиці над криницею правлять позмінне без перерви попи. Важко було протовпитися всередину, та й не цього хочеться обом. Ледве визволилися з натовпу молільників і пірнають знову в пісні і вогнища.

Гурт змагається в співах з гуртом, село з селом. А хто відбився від своїх, сидить собі сам під рядном, щоб тепліше, і теж курличе своєї — годинами одної А тієї ж...

Здається, цієї традиційної ночі люди моляться. Вони розклали священне багаття і одчайдушними, безперервними піснями забивають баки своїм ідолам. Воли повільно повертають голови з свічками на рогах —і море вогників мерехтить і переплескується, як у казці. І у всьому цьому могутня сила незнайомої простоти й щирості.

Коцюбинський почуває, що в ньому прокидається давнє забуте почуття, як давно колись, у дитинстві.

Його провідник часто вітається з людьми. У нього тут сила знайомих. Люди з далеких-далеких сіл виявляються раптом його знайомими. Обіймаються, цілуються, частують один одного і знову цілуються.

Добре, що не поїхав з ним Чикаленко. Він заважав би своїми розмовами... А тут так добре, чудесно!.. Серед цієї простоти й сердечності.

Біля одного гурту Михайло Михайлович спиняється. Він довго стоїть тут і слухає пісень. Таких ще не доводилось чути.

Ось і весь гурт втихає і чути тільки чистий тремтячий голос одної старої жінки:

Над морем глибоким

Стоїть терем високий,

Ой, там стоїть липа,

Золотом обвита.

А шовком перевита.

А в тім теремі

Марусенька русу косу чеше.

Прийшов до неї

Батенько її:

— Відчини, донечко.

— Ні, не відчиню,

Буйного вітру боюся,

Бо вітер косу розмете,

А сонце личенько спече.

Потім вона стихає. А за хвилину гурт тихо розпочинає нової.

В тихій задумі Михайло Михайлович іде далі. Пісні його розчулили. Він думає про те, що цієї ночі тут в освяченій традицією долині народ немовби розкрив свою чисту, безневинну душу.

І не помічають, як на сході блідне виднокруг і поволі, тихо в'януть потомлені зірки. Все блукають поміж гуртів. Щоправда, парубок немов підтоптався: трохи відстає і починає сопіти від утоми. Отакої!.. Це через численні зустрічі з знайомими ярмарчанами!.. Який кремезний козарлюга, а й він таки начастувався: набік точиться... А проте він хоче перемогти хміль і не відстає. Тільки робиться балакучішим.

Вони йдуть до знайомої ятки, щоб, нарешті, відпочити трохи перед від'їздом.

— Мене пів'ярмарку знає, все хороші знайомі,— хвалиться парубок.— У повіті куди не заїду, в село чи хутір, так усі до себе тягнуть... Тільки б душа хотіла гуляти!.. Ніхто для мене нічого не шкодує. Ну, і я, сказать, для народу в силах багато зробити... В городі коли хто буває, з якою просьбою, абощо, то вже я йому завжди знайду людину, яка в усьому зарадить... Ночувати до мене їздять. Кожної ночі хтось буває... І не родичі, не приятелі, а просто хороші люди, знайомі... вип'ємо, набалакаємося...

У ятці Коцюбинському приготовлено дерев'яний тапчан. Парубок ставить один біля одного два ослони і розташовується на них. Поки Михайло Михайлович, зворушений усім тим, що бачив і чув, ворочається і не спить, парубок продовжує розповідати:

— На селі я бажаний гість у дядьків. А в місті — вони мої гості. Навезуть ото мені гостинця всякого.,

Але мені воно без діла. Я без нужди живу. У мене все е і нічого мені не треба...

За тонкою стіною з шалівки хазяїн стиха лається з жінкою. Власне, в його лайці немає нічого злого: просто в нього така звичка, щоб трохи щодня лаяти жінку й чути від неї лагідну відповідь.

Надворі добре розвидняється, хоч до сходу сонця ще далеко. Ярмарковий нічний гамір не вгамовується. Але він не заважає. Приємна втома опановує м'язи, все тіло, легка дрімота повиває мозок.

— Все в мене є, і живу я добре, бо маю голову на плечах добру, а не тільки коні, щоб звощикувати... Мене один приятель одрекомендував, і тепер я маю ще вигіднішу роботу, хоч не кидаю й ізвозу...

"Ну, ну, цікаво, що він там ще вміє робити?" А очі склепилися, приємно так, і не хочеться ворушити жодним м'язом.

— Одрекомендував мене знайомий — і зразу на вісімнадцять карбованців у місяць. А після одного діла десятку набавили. Двадцять вісім карбованців — це ж заробіток!..

"Так, так... Яка ж пак у нього робота? Цікаво, але нехай закінчує... Пора..."

— Та й роботи, власне, ніякої... Щитається, що я в поліції роблю, вроді як тайним агентом, щоб політику висліджувати... Ну, яка ж це робота!.. Наслухаєшся чого від людей, а потім ідеш і слово в слово перекажеш... І за це — цілих двадцять вісім карбованців!.. Хіба не повезло!..

"Що він верзе?.. Тайним агентом? Шпигуном?.. І навіть жалування дістає?!"

Михайло Михайлович зводиться на лікоть: може, раптом приверзлося? А парубок, уже засинаючи, ледве ворушить язиком:

— На екс-про-прі-і-ацію підбив п'ятьох м...молодчиків... Пошту грабували. Ну, й зловили... всю кумпанію. Сам начальник отділєнія викликав... руку тиснув і благодарность. "Молодець... Герой..." Просив студентів і революціонерів у повіті висліджувати.

Останніх слів Коцюбинський не слухає. Він підхоплюється з тапчана й поспішно взувається. Потім іде за ванькир до хазяїна й розраховується. Здивований господар не встигає навіть нічого розпитатися.

Коцюбинський покидає ятку. На хвилину спиняється.

Рожевіє на сході небо. Ярмарок гомонить. Але пісні стихли і вогні погасли. Легким ранковим вітром змело, як прозорий туман, чарівну казку цієї ночі.

Він застібає пальто на всі гудзики і швидким кроком іде серед людського гурту.

Через два дні швидкий поїзд забрав його з кононівських ланів і лук. Прощайте, сонячні ниви, волошкові стежки і жайворонкові дифірамби

сонцю... І вірні супутники щоденних дитячо-казкових подорожей серед полів — білі пухнасті пси!..

Місто жде, щоб знову обплутати його в залізні пута обов'язку.

Вчорашній поїзд повіз туди лист. Лист до його чулого друга. "Подаруй мені п'ятницю вранці..." І підпис:

"Твій комік...". ю

II. ТИХА СІВЕРЯНСЬКА ВУЛИЦЯ

Одхилив двері й увійшов до порожнього передпокою. Довкола панувала тривожна тиша.

Але хтось же мусив бути вдома!.. Зрештою, куди могла піти мати?

Михайло Михайлович поставив долі невеличкий чемодан і, в мороці передпокою намацавши гачок, повісив пальто.

Дома хтось мусив бути. Але ніхто не виходив зустріти його, як це було завжди, з радісними вигуками, сміхом і поцілунками. Щоправда, він виїздив усього на якихось три дні, але всі ж знали, яка справа примусила його до подорожі... Повинні були б чекати...

Може, не дістали його телеграми?.. Але ж їм відомо, коли приходять пароплави до Чернігова, і хіба не слід ждати його щодня, кожної години й хвилини?..

А-а... як це йому не спало на думку відразу?.. Всі, напевне, в садку. Хто ж у таку спеку сидітиме в хаті. А діти, можливо, десь на вулиці.

І Михайло Михайлович стомлено сів у крісло і, невесело й гірко думаючи про щось, механічно почав витирати поголену голову. Часом рука його з хусткою спинялась на мить, потім поволі й нерішуче рухалась далі

Чотири дні тому заарештовано сестру Ольгу і відразу перевезено до Києва. Вночі прийшла поліція. Він ще працював у себе в кабінеті і сам відчинив їм двері. Знайомий околоточний надзиратель Нестеренко промимрив вибачення, потім об'явив про мету свого приходу і налагодився був робити трус. Але Михайло Михайлович обурився, запротестував, і Нестеренко обмежився лише про людське око — з ним було двоє городовиків — поверховим оглядом чемоданів Ольги Михайлівни, що гостювала вже кілька днів у брата. Готуючись іти з поліцією, Ольга Михайлівна була цілком спокійна і навіть іронізувала з околоточного. Вона теж була під постійним наглядом поліції і подібні ситуації були їй не впервину. Звичайно, не знайшли нічого. Але в родині наробили переполоху.

Ясно, поліція керувалась більше підозрою. Навряд чи були в її розпорядженні серйозні матеріали. Та все ж Ольгу треба було рятувати. Треба було знайти потрібних людей, умовляти, просити... Доводилось знову бути зобов'язаним перед людьми, з якими хотілось би не переходити межі офіціальних стосунків чи випадкового знайомства.

Але добре те, що всі ці прикрості вже позаду.

Михайло Михайлович підвівся. Треба було вийти в садок, розшукати дружину, матір...

Він нахилився до вікна і раптом побачив у садку, біля клумби з красолями, на ослоні Віру Іустинівну й матір. Не чути було, про що вони розмовляли. Дружина поклала на плече матері голову і, певне, плакала.

"Що сталося?"

Адже не тому плаче дружина, що заарештовано Ольгу Михайлівну. Вона не плакала навіть тоді, чотири дні тому, і втішала інших.

"Що ж сталося?"

І вже від самих дверей на веранду Коцюбинський повернувся до кімнати і знову сів у крісло, в здогадах похиливши голову.

Можливо, Віра Іустинівна довідалась про Марину.

Рука з хусткою застигла на коліні.

Тоді він не може зараз підійти до неї. Він мусить насамперед довідатися, що ж, власне, тут сталося без нього.

Хтось увійшов до хати. Няня... Привіталась. Він підвів до неї обличчя.

— Ну, як тут без мене?.. Все гаразд?

Вона не засміялась, як завжди, голосно й весело, а відповіла притишено, зніяковівши. Потім, збагнувши певне, що його приїзду ніхто не помітив, вийшла в садок до господарів, доповісти.

Дружина увійшла спокійною, впевненою ходою й привіталася звичайно, як завжди після його недовгої відсутності... Вона вже встигла приховати сліди хвилювання.

Мати довго обіймала його, мовчки цілувала і плакала. Вона безтямно любила свого Мусіньку, так само... як і в дитинстві. Часто обіймала й голубила його. Але на цей раз якось тривожніше, нервовіше, так, немов саме над ним, а не над кимось іншим громадились чорні хмари.

І лише по кількох хвилинах, немов відірвавшись від якоїсь болісної думки, вона згадала про інше:

— Мусінько, ти бачився з ким було треба? Як перехвилювалась я за ці дні... її невидющі очі немов дивилися на нього.

Михайлові Михайловичу стало легше. Мати самою своєю присутністю якось підтримувала в ньому сили, підбадьорювала.

Він розповів, чого пощастило йому домогтися.

Листи від Марини приходили на земське статистичне бюро, де працював Коцюбинський. Під час відпустки вона гостювала в своїх родичів у Петербурзі. Листи від неї приходили часто, на його ім'я, з приписком "особисто". Михайло Михайлович перечитував їх по три або по чотири рази. Потім знищував.

Бувало, що листи не надходили п'ять чи шість днів. Він непокоївся, нервувався. Він боявся, що з нею щось трапилось.

Коли Марина була в Чернігові, він зустрічався з нею часто. Коли ж вона виїздила, він потребував бодай листів від неї... Марина була його другом, щирим і відданим, таким, що зустрічаються хіба тільки один раз у житті. Без зустрічей з нею, без її листів ставало йому важче жити. йому потрібне її втішне слово і дружня ласка. Був старший за Марину більш як на п'ятнадцять років, та коли вони бували разом, ніхто з них не відчував цієї різниці.

Коцюбинський в своєму житті бачив тільки брехню, лукавство, підступ, і щира, віддана любов Марини немов переконувала його, що існують правдиві люди, які щиро прагнуть його приязні.

За чотири роки дружби він звик до Марини як до найближчої людини, друга, від якого не ховають ні таємниць, ані почуттів. Хоча

стороння людина не збагнула б тут нічого: йому сорок чотири, їй — тільки двадцять вісім... До того ж у Коцюбинського четверо дітей і, крім дружини, на його утриманні сестра і сліпа мати.

Тим важче було їм обом ховати від сторонніх очей свою любов у цьому спокійному, патріархальному місті. Тим тяжче було їм і гірше. Їхні мрії, в чаду і вогні їх почуттів, здавалися обом здійсненною реальністю, хоча, можливо, обом їм, немов малим дітям, у цих мріях бракувало тверезого, реального мислення.

Під час останнього виїзду Михайла Михайловича від неї, безперечно, були листи. Завтра, коли він прийде на роботу, до бюро, він їх одержить у секретаря... І був тісний його робочий кабінет, була якась жорстоко стримана Віра Іустинівпа. Була незвичайна, нестерпна якась тиша в усьому приміщенні, в усій його господі... І Михайло Михайлович знову вдягнув пальто — надворі хмарилося — і вийшов на вулицю. Перед цим тільки запитав дружину:

— Ти не підеш зі мною?

— Куди?

Але вона знала, що майже щовечора чоловік робить прогулянку і пропонує їй приєднатися. Часто вони виходять разом.

Тепер вона навіть не чекала його відповіді і заклопотано зникла в покоях.

Темно було і якось тривожно, певне, від. передгроззя.

Трохи зсутулившись — останнім часом інакше він уже не ходив — Коцюбинський поволі рушив своєю Сіверянською вулицею.

Можна було зайти до приятелів. Але чи будуть йому щиро раді? У нього ж заарештовано сестру!.. Про це ніяк не можуть наговоритись вороги і про це ж тепер шепчуться приятелі. Можливо, його й самого зв'яжуть з яким-небудь політичним процесом, якщо вважатимуть це за потрібне. Він не піде до них; зрештою, він зустріне їх завтра на роботі або в "Просвіті"... Марина ще не приїхала. Що ж — він піде до земства, розшукає сторожа. В нього мають бути листи.

Так, губернаторові легко знайти факти проти, нього. Губернська канцелярія, безперечно, вже має повідомлення від жандармського управління про арешт Ольги Коцюбинської, рідної сестри малоросійського письменника і неблагонадійного громадського діяча...

Тепер, звичайно, легко можуть бути знайдені причіпки до його роботи в статбюро і легко буде начальству спровокувати потрібні конфлікти... Тепер можуть примусити завідувача статбюро губернського земства Коцюбинського подати заяву про звільнення...

Посаду в Чернігові знайти буде важко. Виїхати звідси?.. Але куди? Де тепер знайдеш хоч трохи пристойну посаду? Леонтович пропонує влаштувати його через брата в Петербурзі, при якомусь міністерстві. Ні, дуже вдячний!.. На державну роботу більше він не піде... А проте його ж ще не звільняють... Так просто... неспокійні думки. А добре було б покинути, нарешті, Чернігів, утекти звідси назавжди... Та щоб кудись на південь, до улюбленого моря і сонця!..

Йому пропонували їхати до Києва на редакторську роботу. Чи варто міняти шило на швайку?.. Краще не їхати...

Сторож земства сидів коло своєї халупки. Пізнавши Коцюбинського по його високій, трохи схиленій постаті, сторож підвівся назустріч.

— Доброго вечора!.. Коцюбинський привітався.

— Листи є?

— Був один... Я одніс вам додому, передав вашій дружині. Ще вчора прийшов, та я не зумів однести. А сьогодні був час, то тільки змінився, зразу й одніс. Один лист тільки й був... В синенькій бамажці...

В Коцюбинського вистачило сили ласкаво подякувати не в міру послужливому сторожеві й піти.

Він поволі рушив вулицею.

Ось тепер і ясно все... Руйнується те, куди до цьою часу ніхто сторонній не входив.

Він, можливо, й сам того не помічаючи, сів на ослоні біля чиїхось воріт і потонув у вирі думок. Ніхто не проходив повз нього. Ніхто не помічав принишклої в темному закутку постаті.

Поволі громадилися вгорі хмари. Стиха підкрадався теплий дрібний дощик.

Самітна людина на лаві біля чужих воріт сиділа, нахилившись, не помічаючи довкола нічого,— болісно думала, сумувала, шукала чогось, неясного, темного для самого себе.

Коли він не повернувся до першої години, в родині стривожились. Няню відряджено було до найближчих знайомих, у яких часто бував вечорами Коцюбинський, але вона повернулась за півгодини і не довідалась нічого.

Давно вклали дітей. Давно пішла додому сусідка, що приходила в якійсь побутовій справі та й засиділася. Віра Іустинівна металась по хаті, в розпачі, не знаючи до чого докласти рук. Вона ще не продумала всього, що мала сказати чоловікові з приводу несподівано прочитаного

листа Марини. А тепер ще ця тривога, викликана його дивною відсутністю. Адже від його серця всього можна сподіватися.

В своїй опочивальні мовчки плакала мати.

І хоч його чекали, все ж для всіх несподівано стукнула хвіртка, не стримана його кволою рукою. Михайло Михайлович увійшов, млявий і, здавалося, ще більше схилений. Не дивився ні на кого. Няня мовчки зняла з нього пальто. Він увійшов відразу до свого кабінету і попросив чаю.

Коли Віра Іустинівна, що знову встигла вже приборкати свою кволість, ввійшла з холодним виразом обличчя до кабінету, несучи чай, вона побачила чоловіка, що вже лежав на ліжку майже непритомний. Вона не відчула, що гарячий чай ошпарив їй руку.

— Лікаря! — гукнула, виглянувши в передпокій. . Няня нап'яла на голову від дощу велику шаль і зникла. Безпорадно й поквапливо обмацуючи стіни, поспішала до кабінету мати.

— Серце, серце... — шептала вона переляканим голосом.

Серце тримало його в своєму полоні, як здобич. Його серце тримало в полоні всіх рідних і близьких йому людей.

Незважаючи на серцевий припадок уночі, вранці другого дня Коцюбинський пішов на роботу до статбюро Він знав,— увечері Віра Іустинівна напевне викличе його на розмову, без якої, звичайно, не обійтися. Вранці вона не хотіла нервувати його, щоб не виснажувати перед службою. Вона діяла тільки після того, коли все холодно обмірковувала до кінця. Ніколи Віра Іустинівна не поспішала діяти.

Головне, Михайло Михайлович не уявляв, чого, власне, домагатиметься від нього дружина. Він не боявся передбачуваної

розмови, але все ж мала бути неприємна година, якої не обминути, і йому важко було примусити себе на час забути про це. Допомогли співробітники. Хоча Коцюбинського тільки три дні не було на роботі, але все ж більшість із них підходили до нього, питалися про здоров'я, про справи, пробували навіть жартувати. І Коцюбинський не відразу збагнув, що всі вони хочуть його розважити. Хоч ніхто їм не говорив, у яких справах їздив він до Києва, але вони все точно знали. В Чернігові неможливо було сховати не тільки своїх справ, але й своїх думок.

Після роботи Михайло Михайлович був на короткому засіданні в земстві. Він міг би й не ходити туди. Та він і не бував ніколи на подібних нарадах, де його присутність не була обов'язкова. І всі знали, що Коцюбинський навіть зневажає подібні справи. Але на цей раз пішов на засідання і просто налякав своєю присутністю урядовця, що там головував. А дехто подумав собі, що "хохлацький" письменник, певне, зле себе почуває після арешту родички і вирішив зайвою ретельністю на роботі зміцнити свої особисті позиції в земстві.

Але й після цього Коцюбинський не пішов додому. Він давно не був у "Просвіті". А тимчасом, хоч би й формально, він очолював її.

Його запал до роботи в "Просвіті" давно минув. Власне, голова "Просвіти" залишався таким же ретельним і енергійним у своїй громадській роботі поза "Просвітою", але до "Просвіти" давно прохолов, Його не питали за причини. Вважали, що Коцюбинський — замкнений у собі, що в нього немає і не може бути близьких друзів. І навіть не дивувались, коли він ще років зо два тому перестав ходи ти на таємні засідання Чернігівської громади. Не дивувались: адже всім відомо, що Михайло Михайлович — людина замкнена. І ніхто ніколи не намаївався розгадати його, та добре й робили.

В "Просвіті" не було єдності. Утворювались групи. Розходження між ними загострювались. Коцюбинський давно втратив смак до просвітянської роботи, яка завдяки обставинам та людям, що впрягалися до неї, обернулася не на те, чого бажав він. Він мав гострий і

витончений нюх і відчував дух гнилі там, де інші нічого подібного не чули. Потрібно було дуже небагато, щоб Коцюбинський нарешті різко переступив якусь межу й почав зневажати і свою роботу і своїх колег, які іменували себе його приятелями, але не уявляли, чим, власне, живе й дише та людина, до якої вони навіть підлещуюіься.

Справ назбиралося чимало. Майже ніхто з керівників останнім часом не виявляв особливого бажання просувати справи "Просвіти". Коцюбинський довго сидів над ними. Багато було чорної технічної роботи, яку могла б зробити й секретарка. Але апарату не було, бо не було грошей у "Просвіті", а громадська свідомість членів не підказувала їм обов'язку виконувати й технічну роботу.

Михайло Михайлович сидів тут кілька годин, забувши навіть, що він ще й не обідав. Бібліотекарка, в якої цього дня майже не було відвідувачів, принесла йому чай і бісквіти. Він помішував чай, не дивлячись на склянку, і пив. Погляд його не відривався від купки паперів.

Та відмахнутися від думки, про неминучу неприємну розмову з дружиною йому не пощастило. Тоді Михайло Михайлович різко підвівся і рішуче пішов додому. Проте він ще не вирішив, які пояснення даватиме дружині.

Тільки починало темніти, і Коцюбинський зміг недалеко попереду впізнати матір Марини, що йшла назустріч. Він зрадів. Він має змогу спинити її, почати розмову і якось непомітно розпитатися про Марину, бо що довше її не було в Чернігові, то більше він думав про неї.

Раптом він помітив, як, пізнавши його здаля, бабуся поспішно перейшла на другий бік вулиці і, поки Коцюбинський зміг щось зрозуміти, зникла за рогом. Цей дрібний інцидент приголомшив його. В чому ж річ? Невже й цій старій теж відомо все?

А далі йому вже здавалося, що й усі зустрічні — відомі й невідомі йому люди — позирають на нього скоса, лукаво, в думках глузуючи з нього.

Він згадав, як позаминулого року все було зовсім. уже близько до розв'язки. Було вирішено, що він розійдеться з дружиною і разом з Мариною виїде з Чернігова, щоб ніколи сюди не повертатись. Після тривалого вмовляння Марина нарешті на це погодилась. Треба ж було, кінець кінцем, прийти до чогось певного... І вона зважилася. Але в найбільш зручний момент їм не стало тоді рішучості. Була одна перешкода, що зруйнувала їх плани: треба було шукати нову посаду. Коцюбинський написав своєму приятелеві до Катеринодара. Та лист не застав адресата: той виїхав лікуватися за кордон. Задум лишився невиконаним...

Та він і не міг бути здійсненим. І Марина і сам Коцюбинський були певні, хоч і не признавалися в цьому навіть самим собі, що їх плани — химера, зовсім нереальна вигадка.

Було й інше, про що думав і чого боявся Коцюбинський,— протекція друзів. Адже довелось би знову вдаватися до різних впливових приятелів і знайомих за протекцією, а може і за допомогою грішми. Але якщо він п'ятнадцять років тому йшов на це, то не може ж він ставати на цей шлях тепер... Як набридло йому почувати себе завжди зобов'язаним перед людьми, в ставленні до яких — його до них і їх до нього — було надто мало сердечного.

Існувала ще одна, найважливіша причина, про яку, природно. Коцюбинський не наважувався розповісти навіть Марині.

Він жив своєю Україною, безталанною Україною Воликів, Маланок, Гафійок... Образи їх хвилювали його, і для них він зберігав ту решту сил, що залишалась йому після насущних турбот. А його маленька родинна подія, можливо, нікому не потрібна, вимагала від нього колосальних

зусиль, величезного напруження волі. Чи ж міг він, людина бездоганного сумління, заради свого особистого маленького щастя забути про свої мрії, чи бодай хоч трохи відійти від них?..

Ось чого не міг він розповісти Марині, хоч вона й зрозуміла б його і, певне, погодилась би з його думками.

Так і не знайшло їх особисте щастя свого затишного кутка.

Михайло Михайлович ще закінчував свій пізній обід, коли несподівано прийшов адвокат Чиж. Коцюбинський зрадів і, не закінчивши обіду, повів гостя до свого кабінету, бо той попередив, що прийшов у справі, з якої й хотів би розпочати розмову.

Маленький, жвавий Чиж раптом пірнув у глибоке крісло і немов заховався у ньому. Невеличким зростом, чорною чуприною, блискучо-темними очима й великими, розкинутими чорними вусами він чомусь нагадував сердитого чорного жучка, що заховався десь у куток і тільки ворушить довгими вусами.

Він блиснув очима і промовив баском, що ніяк не пасував до худенької і мізерної постаті:

— Набігався за цілий день... не вибрав хвилини заскочити раніше...

— Де ви набираєтеся отої енергії!..

Чиж поважно розтягнув обома руками вуса і засміявся. Він був цинічною людиною і звик кидатися вульгарними висловами. Михайло Михайлович чекав і зараз цього. Він хоч і не полюбляв вульгарної мови, але Чижа любив і все йому пробачав. І справді, адвокат у задумі зиркнув одним оком на кінчик свого вуса, наморщив чоло і швидко промовив:

— Мої клієнти силоміць роблять зі мною те, що вони звикли робити з норовистою кобилою, коля та не везе, а тільки хвицається.

Коцюбинський ледве помітно всміхнувся. Чиж йому подобався.

— Вигадаєте отаке... Берегли б краще здоров'я.

— Марна трата часу й грошей: здоров'я не вбережеш... Нам з вами клімат тут непідходящий.

Михайло Михайлович зрозумів його натяк і відповів:

— Клімат скрізь один... поліцмейстер і губернатор є скрізь...

Він підхопився й почав міряти кабінет з кутка в куток.

Принесли солодке вино, привезене якось Михайлом Михайловичем з Петербурга.

Чиж не чекав запрошення, а підсунув піднос до себе й налив два келишки. Потім утер вуса і змінив, тему розмови.

— Знаєте, Михаиле Михайловичу, знову чорт зна що громадиться на нашому горизонті. Просто — свинство якесь...

Коцюбинський спинився біля адвоката й мовчки дивився на нього.

— Звичайно, не догадуєтесь...

— Ви про що?

— Та все про той же археологічний з'їзд у Чернігові.

— Ну, ми ж про нього давно знаємо... Цікаво...

— А, звичайно, цікаво... — іронізував Чиж.

— Мені незрозуміле...

— Ясно все тут, Михаиле Михайловичу. Тисячолітній ювілей Чернігова хочуть використати чорносотенці для своєї трибуни... Я маю з Петербурга відомості. Головуватиме на з'їзді графиня Уварова. Нам не дозволять використати для своєї агітації цей з'їзд?.. Чекають Савенка — певне, на поміч Уваровій. І недаремно чернігівські православні пси вже підвели свій писок і урчать...

— Загрожують... Кому?

— А що ви думаєте: у такій ситуації від наукового з'їзду до єврейського погрому — один крок...

— Але ж будуть на з'їзді і справжні чесні вчені?

— Звичайно, будуть,— погодився Чиж,— але вони не насміляться піднести свій голос...

Коцюбинський спинився біля крісла, де сидів Чиж. Печать втоми, що сковувала допіру його обличчя, зникла. Гнівно блищали очі. Він нахилився до приятеля. Вп'явся в нього поглядом. Дихав схвильовано.

Треба підготуватись. Не можна мовчати... Ганьба!..

— Ви ж голова "Просвіти"... От і скликайте раду, вирішуйте, думайте, думайте — може, до чогось і договоритеся... Адже й ми брали участь у підготовці з'їзду, значить, маємо якесь право виступити на ньому з своїм словом.

Михайло Михайлович гнівно махнув рукою поперед себе, немов рубнув шаблею:

— На цей раз треба без ради, без "Просвіти"... Самим треба братися...

Чиж засміявся злим, лукавим сміхом:

— А просвітяни?.. Нехай готують Уваровій привітальну адресу?.. Так?..

— Самим!.. Без "Просвіти"... —енергійно заперечив Коцюбинський. — У "Просвіті", дорогий, не тільки ми з вами. Є ще люди — і вони підтримають цей чорносотенський з'їзд, бо не бачать причини, чому їм сваритися з тими, що здійснюватимуть провід на з'їзді. Але все-таки я покину "Просвіту", якщо тільки здійметься хоча один голос за послугування з'їзду.

Чиж уже зацікавлено дивився на Коцюбинського. Здавалось, він милувався з нього — енергійного і гнівного. В сміливому й цинічному погляді цієї маленької людини, що потопала в кріслі, немов світилась велика влада і сила.

— Так нам і треба,— промовив він. — Щоб не були тюхтіями... І вас губернатор укоськає, тільки-но ви насмілитесь голову звести. Наказ поліцмейстеру — і все... А вже той постарається... Він ніколи не забуде того бешкету, що ви нещодавно вчинили йому в його ж кабінеті з приводу заборони лекції про вертеп. Він вам пригадає... Та й взагалі краще вам не рипатись. Закінчуйте "Fata morgana", і це буде найдошкульніша ваша відповідь їм. Губернатор і так ледве терпить вас у земстві. Йому потрібна малесенька причіпка. Один ви нічого не вдієте... Я й прийшов попередити: не виступайте публічно проти з'їзду археологів... Це — політичний з'їзд. Це — зміцнення православія і Миколи II. Думаєте, їх цікавить старовина чернігівських церков і

монастирів?.. Начхати їм на старовину й науку. Вони вознесуть тисячолітню старовину, щоб разом вознести православіє і царя. Скажіть проти них слово публічно — і чернігівські купчики перегризуть вам горло, як вовки.

Та Коцюбинський уже сидів проти Чижа в кріслі, тримаючись за чоло, немов здержував втому, що намагалася покласти на нього свою бліду тінь. Він сидів підкошений одним помахом чиєїсь невидимої шаблюки. Потухали очі і немов загострювались лінії обличчя. Мовчав. Із ночі крізь відчинені вікна струмував мішаний різкий дух безлічі його улюблених квітів.

Не заговорив він і тоді, коли Чиж почав прощатись і зник, роз'ятривши йому серце. Коцюбинський сидів, підперши долонею обважнілу голову.

Не міг він відразу зміркувати, куди вдатися, в кого просити допомоги. На чернігівців надіявся мало. Вони звикли до ганьби, їм не вперше. В кращому разі заховаються собі по норах полохливо і не висунуть носа. Принаймні не заважатимуть. Вдатися до киян?.. Ет!.. Ось нещодавно довелося збирати кошти на користь хворого Франка. Хворів поет, колос, що міг колись підіймати на свої плечі більше, ніж ціле його покоління... Ну, й що ж?.. Зібрали... півсотні... Соромно було відсилати.

Коли ж настане хоч яка-небудь радість? Коли ж усміхнеться доля рідному краєві?..

Тихо розчинилися двері. Він не оглядався; по ході пізнав дружину і не підняв голови. Наче не бачив і не чув її кроків.

І вона сіла в крісло, де кілька хвилин тому сидів адвокат Чиж. В її руці шелестів невеличкий зеленуватий аркушик паперу. Це був лист Марини.

Другого дня Коцюбинський написав листа в Петербург. Важко було зрозуміти цей лист. І Марина, що звикла прислухатись до кожної зміни самопочуття в свого друга, збагнула тільки те, що в Михайла Михайловича трапився якийсь сімейний інцидент, щось несподіване і прикре. І що не тільки епізод з її листом, але й інші якісь події громадилися над його головою. Але які — вона не знала.

Марині відомо було, що Михайло Михайлович знищує після прочитання всі її листи й записки, і ніколи не сподівалась вона, що Віра Іустинівна дізнається про них. Це було несподівано і важко схвилювало її.

Вона раз у раз виймала з конверта лист і знову читала його від початку до останнього рядка. І підпис був уже не той, яким закінчував він раніше всі листи. Повне ім'я і прізвище — це звучало холодно, майже офіціально. Він писав про свій обов'язок перед родиною, яка зв'язує його й яку він не в праві покинути. У нього було четверо дітей, і Марина сама не уявляла, як це він би зважився їх покинути. Вона сама, коли б це сталось, мабуть, осудила б його.

Коцюбинський писав, що ні він, ні вона по-справжньому ніколи не вірили в можливість їх одруження, хоч і мріяли про це. Він був одвертий з нею і не приховав того, що дружина і мати вимагали від нього обіцянки ніколи не кидати родини, і він не зміг опиратися їх вимогам. Щождо їх дальших взаємин, то він звірявся на Марину: як вона скаже, так і буде. Тепер, коли цілком ясно, що перспектива її взаємин з ним ніколи не завершиться так, як вони колись мріяли, тільки їй, Марині, надається право визначити надалі їх відносини. Він підкориться її слову.

І коли відчуття несподіваного удару минуло, вона прийшла до висновку, що лист його промовляє тільки за те, що Михайло Михайлович вкрай дезорієнтований, розгублений і, можливо, хворий. Між рядками його листа вона відчула розгубленість і зламану волю її друга, сильної і благородної людини.

Марина твердо вирішила, приїхавши, сказати Коцюбинському про своє бажання припинити їх інтимні стосунки. Коли ж для цього їй доведеться піти з посади в земстві, щоб не зустрічатися з ним щодня, вона, не думаючи, зважиться й на це. їй було тяжко.

Пора було повертатись до Чернігова, відпустка незабаром минала. Але Марина навмисне затрималася в Петербурзі ще на кілька днів, щоб у чернігівській атмосфері встиг розвіятися задушливий дим від цього конфлікту в родині Коцюбинських.

Вона мала рацію. Минуло кілька днів, і в родині Коцюбинських розвіялась нервозність і схвильованість, викликані останніми подіями. Віра Іустинівна трохи заспокоїлась, переконавшись, що Михайло Михайлович не замислив нічого страшного, його роман з Мариною Загірною, на її думку, був звичайнісіньким фліртом, і ніяка, мовляв, розумна і обачна, з тверезим розумом дружина не робитиме з цього страшної родинної драми.

Щождо Михайла Михайловича, то він ці дні ходив мовчазний і більше замкнений в собі, ніж до того. Помітно було, що вся ця історія кепсько вплинула на його й без того понівечене здоров'я. Останнім часом він зробився більш сутулий, схуд на обличчі. Тільки, як і раніше, блистіли його чорні оксамитові очі і різко вимальовувались на матовому обличчі невеличкі, трохи закручені вгору вуса. Він зазнав v житті стільки всіляких прикростей, що навчився терпіти, навчився переборювати й не такі життьові труднощі.

І ось нарешті за дверима однієї з кімнат статбюро він раптом почув знайомий, грудний голос Марини. Коцюбинський в радісній тривозі підвів голову. В його кабінеті не було нікого. Він швидко і рвучко відчинив двері до кімнати співробітників. Але біля Загірної стояли інші службовці, з якими вона віталась після відпустки. Марина безтурботно і весело щось розповідала. І Михайло Михайлович заховав у собі свою радість. Він теж привітався до неї, запитав, як їй відпочивалося, і пройшов далі, хоч йому й не було потреби туди йти.

Того дня він непомітно поклав на її стіл листа. Він написав їй: "Люба моя! Не зважай на листи, які ти одержала останніми днями від мене. Я дуже багато пережив останнім часом. Здається, всі біди, які судилося мені зустріти в своєму житті, збіглися до мене саме тепер. Хмари громадяться на нашому горизонті. І невідомо як і невідомо де можна було б вкритися від них.

Чи ж уявляєш ти, що значить в такий лихий час втратити близьку людину, яку любиш і цінуєш над усе, в якої знаходиш заспокоєння і розраду?

Я зараз не маю сили тверезо все обміркувати. Почуваю — мало що розумію в усьому, що сталося. Знаю тільки, що мені боляче, безконечно боляче і тяжко. Часом — усе байдуже. Якась апатія і тупий біль. Біль загострюється, коли думаю про тебе. Бажав би дуже, щоб ти менше страждала і в моїй провині перед тобою знайшла бодай маленьку втіху. Гнівайся на мене, але я й зараз у ставленні до тебе такий же, який був завжди..."

Але й Марині було нелегко. Коли Михайло Михайлович привітався й пішов, і вона глянула вслід йому, то була вражена його виглядом. Здавалося, він зазнав важкої тривалої хвороби. Пішла до свого стола й низько нахилилась над паперами, щоб ніхто з подруг не бачив її обличчя.

Крізь останні листи Коцюбинського, як крізь нові великі вікна, линуло світло на їх взаємини. І ясно їй тепер, що мрії її не здійсняться ніколи і не можуть здійснитись. Що не їхня воля тут вирішує.

І в тисячу разів краще спинитися, сказати самим собі: годі. Треба мати здоровий глузд і не дурити самих себе дитячими мріями.

Довкола неї схилились над своїми столами подруги. Чому вони спокійні і щасливі, а вона терпить муку? Чому минають літа її, а вона шукає і не знаходить собі затишного кутка?..

Адже їй уже цілих двадцять вісім років. Чого чекати?.. Її подруги значно молодші за неї. В кожної з них є вже своя родина і тихий радісний відпочинок після роботи. А хіба вона не має права на такий же відпочинок?

Сьогодні мати докоряла їй за дружбу з Коцюбинським. Дехто з знайомих теж догадуються і часто позирають на неї неприємним іронічним поглядом. Що вони розуміють?..

Її сестра Надія знає про все. Вона одна, звичайно,не докорятиме їй, бо сестра особлива, незвичайна людина, і має своє розуміння людського щастя. Марина розповіла Надії про Коцюбинського. Вони обмінялись таємницями. Надія розказала про свою роботу з підпільним гуртком робітників тартака. Це робить життя її якимось особливо реальним, перспективним. Вона почуває себе майже щасливою. Надія не сумує за щастям — і це основне...

Відчинились двері, і Михайло Михайлович пройшов через загальну кімнату до телефону.

Марина встигла мигцем глянути йому в обличчя і непомітно для інших подивитися вслід на його постать. Вона бачила замислені очі дорогої для неї людини. Тоді рішуче підвелася, про людське око взяла зі стола якісь папери і пішла з кімнати слідом за ним. Вона йшла покірно, неначе під навіянням його глибоких чорних очей.

І ввечері вони знову зустрілись недалеко від приплаву на Десні, де в їх розпорядженні завжди був човен знайомого Коцюбинському сторожа приплаву Ками-щука.

Зустрітися саме тут, на Десні, захотіла Марина. Постійне "їхнє місце" за кладовищем на горі було в чудовій місцевості, але там було мало простору. Вони примушені були здебільшого сидіти на однім місці. Марина хотіла більше простору, більше свободи для руху і для її молодого жіночого серця. Тільки про це своє бажання вона й сказала Михайлові Михайловичу, коли посходила з непотрібними їй паперами повз телефон і Коцюбинський просив її про зустріч...

Михайло Михайлович мовчки проводив човен під самим берегом, де була повільніша течія. Він напружено веслував. Марина теж не озивалася.

Повз них пропливало багато човнів. Було темно, їх не впізнавали.

За містом впевненою рукою Михайло Михайлович скерував човна до берега, і вони швидко зійшли на високу, зарослу травою, піскову кучугуру. Посідали на траву і кілька хвилин споглядали темну, немов принишклу Десну.

— Я думаю,— перша почала говорити Марина,— що сьогоднішня наша зустріч, певне, зайва. Нащо це? Хіба від цього кращає наше життя? Ми тільки мучимо самих себе. І для тебе щодалі все це робиться важче. Тепер ця історія з моїм листом... Віра Іустинівна під час моєї відсутності була в нас, говорила з моєю матір'ю.

Михайло Михайлович рвучко звівся й сів біля Марини.

— Вона була в твоєї матері?— гостро, з несподіваною рішучістю запитав він.

— Була.

— Але я про це не знаю...

— Була, любий мій... І, певне, ще буде, якщо ми не спинимося в своєму безумстві. Адже те, що ми з тобою робимо, безумство... Хіба можна це назвати якось інакше? Скажи ж мені по щирості...

Коцюбинський кілька хвилин мовчки, нерухомо дивився на ріку, де зрідка вже пропливали човни, перетинаючи тремтячу стежку від місяця, що підводився з-за дальнього лісу.

— Нам треба,— продовжувала Марина,— спинитися. Останній інцидент завдав нам немало прикростей і мук. Наступний, певне, буде страшний, він зруйнує нас, знищить, як ураган.

— Тобі страшно моєї дружини?— запитав Коцюбинський.

— Ні, не її.. Але Віра Іустинівна буде перша... Вона почне, а докінчать інші... Недаремно вона загрожувала, коли говорила з матір'ю. В її погрозах є багато й реального. Ми про це ніколи не думали. А тимчасом на її боці все те, що диктує всім нам свою волю, чого ми з тобою не зможемо ніколи перемогти.

Марина говорила про їхню нещадну чернігівську дійсність. Михайло Михайлович розумів і, здавалося, погоджувався з нею.

— Нам з тобою, любий, не встояти проти всіх. Нас переможуть, зітруть... Пригадуєш, як позаторік ти сам читав мені в "нашому куточку" сторінки з "Анни Кареніної"? Чи, може, ти вважаєш її смерть самогубством?

Михайло Михайлович повернувся до Марини і взяв її руку в свої. Вона не забирала в нього руки. Михайло Михайлович нервувався.

— Які жахливі думки ти висловила допіру... Звичайно, я не вважаю, що Каренін сама наклала на себе руки, але ж ми живемо в зовсім інші часи.

Марина не втрималася. Вона була гарячою, запальною людиною, але завжди при Коцюбинському поводилася стримано. Все ж часто не могла стримати почуттів. Такою любив її Михайло Михайлович.

— Ні, ні, не кажи цього,— заперечила вона,— часи ті ж самі... Принаймні для таких людей, як ми з тобою. Ти заперечуєш мені, щоб тільки втішити мене, заспокоїти. Але мені все ж здається, що ми з тобою сучасники Кареніної. І надовго, ще залишимося такими. І тобі нема чим заперечити мені. Я ж тобі зможу це довести.

Михайло Михайлович ближче нахилився до Марини. Він усміхався вибачливо. Не боявся жодної небезпеки і трохи іронічно ставився до її слів. Він і сам багато міркував над тим, про що говорила вона, але не вірив ні в що лихе.

— Так, так,— гаряче продовжувала Марина,— я мала час останніми днями про дещо подумати і прийшла до одного гіркого для обох нас переконання.

— Хороша моя, не захмарюй даремне своїх думок. Ми з тобою ще дужі і маємо волю...

— Але ти мене спочатку вислухаєш?..

— Звичайно... якщо ти не хвилюватимешся. Але що саме і кого ти маєш на увазі?

— Я маю на увазі і ворогів твоїх... і друзів. Коцюбинському здалося, що він здригнувся. Він теж думав про друзів і ворогів... Тепер він слухав уважніше.

— Пригадуєш, як ти нервувався, коли в широкому колі людей один з твоїх опонентів сказав про тебе, немовби ти зовсім не демократ, а тільки вдаєш із себе такого?..

— Це було свинство, демагогія... Для подібного обвинувачення не було ніяких підстав.

— А що йому до того — є підстави чи немає?.. Головне — очорнити, заплямувати опонента, не турбуючись особливо про правдоподібність брехні... Одні цьому не повірять, зате повірять інші. Значить, мети досягнуто. Важливо завдати супротивникові відчутного удару. Доберуться подібні людці і до нас з тобою. Знайдуть, наприклад, спритного репортера і напишуть у газеті всякої небувальщини про побут відомого українського письменника. Наші взаємини їх цікавитимуть тільки як привід для обвинувачення тебе, наприклад, у розкладі або в порушенні основ сім'ї...

— Мовчи, Марино.

— Не слід мовчати, любий, треба все передбачати. Уяви тільки, як заметушаться вороги, та й дехто з приятелів, коли подібні брудні чутки пролунають по Чернігову, а можливо й далі.... Тоді вже вони вживуть усіх заходів, щоб тебе зацькувати. І хто знає,— може, їм пощастить досягти свого.

— Ніколи! — вигукнув обурено Коцюбинський.— Ті, що знають мене, ніколи не поймуть віри.

— Ну, то повірять ті, що менше знають тебе...

— Але що ж ти хочеш пропонувати? Кілька хвилин Марина не відповідала. Тоді продовжувала:

— Я хочу лише довести, що необов'язково гинути під поїздом, як це було з Кареніною. Можна загинути під чоботом своїх же приятелів...

— Марино,— після довгої мовчанки заговорив нарешті Михайло Михайлович,— Маринко, але ж ти потрібна мені. Чотири роки нашої

дружби зріднили нас. Хто ж у мене є, окрім тебе? Ніколи наші взаємини не скидалися на флірт, перелюбство. Невже ж ми повинні розійтися тепер тільки тому, що декому наша дружба не до серця? Невже ми такі слабкодухі, щоб так легко поступатися?..

Місяць підбився високо і світив їм збоку в обличчя.

— Ти не покинеш мене ніколи. Я навіть не уявляю цього.

— Але ж ти знову забуваєш...

— Ти хочеш, щоб я тебе просив про це!.. Гаразд...

— Ні, залиш — зайве...

Коцюбинський підвівся. І Марина раптом згадала, яким приходив він завжди на їх зустрічі. Скільки веселощів, дотепності, скільки жвавості і жартів виявляв він тоді. Скільки винахідливості і глибини ховалося в його думках!.. Тепер... І що тяжче було йому розв'язувати заплутані вузли, тим більше безсилою піти від нього почувала себе Марина.

— Здається, нам час повертатись. Тебе, певне, чекають уже вдома.

Він зробив нервовий, нетерплячий жест рукою, але все ж почав сходити до човна, підтримуючи Марину однією рукою.

Човен плив за водою. Марина стернувала. Весла лежали в човні.

Низькі береги вистилав туман. Пахло теплою болотяною вогкістю.

Марина промовила:

— Чернігів засмоктує нас.

— Що ти хочеш сказати?

— Я думаю: коли ти не можеш назавжди вирватися звідси, то покинь це місто тимчасово, хоч на кілька місяців.

— Чому ти раптом згадала про це?

— Не знаю... Можливо тому, що я все ще думаю про те, про що говорили ми на березі. Тобі потрібне не тільки лікування в лікарів, тобі потрібне нове сонце, нові люди, якесь нове життя, бодай на кілька місяців.

І Коцюбинський раптом непомітно всміхнувся радісною, теплою усмішкою: вона знову немов відгадала його думки...

Він простяг до Марини руки і, торкаючись її теплих ніжних долонь, промовив:

— Ти пригадуєш — ми разом читали сторінки з романа "Мати"?

— Звичайно. Чому ти згадав про це?

— Я поїду до Горького. Ще тоді, коли ми читали "Мати", я остаточно вирішив їхати до нього. Це не так легко здійснити, але я почуваю, що мушу бачитися й говорити з ним. Легше було б, наслідуючи загальну моду, поїхати до Ясної Поляни, щоб дістати відповідь, чи був самогубством вчинок Кареніної... Але я поїду до Горького. Там нове сонце, нові люди... Хоч на один місяць я покину цю прокляту тюрму і вирвусь на волю.

Човен легко стукнув об берег. Старий Камищук уже чекав і схопив за ланцюжок човна.

А дома Коцюбинський застав записку від Чижа, що не дочекався його. Сміливий адвокат в досить дошкульному тоні писав своєму другові: "Радійте. Є чутки, що ваші просвітяни вітатимуть археологічний з'їзд чорносотенців. Хай живе мерзота!.. Цілую мого нещасного друга. Чиж".

Одного разу після, роботи Коцюбинський зустрівся недалеко від статбюро з сестрою Марини — Надією Загірною. Було помітно, що вона чекала його на вулиці. Та й сама вона відразу ж про це сказала.

— Спеціально прийшла, щоб побачити вас... Якщо не пошкодуєте для мене десяти хвилин...

Михайло Михайлович погодився, хоч нічого приємного від цієї розмови не чекав. Певне, говоритиме з ним про Марину. Надію, мабуть, уповноважила на подібну розмову з ним уся родина Загірних. Він для них — у ролі облесника!.. Все це неприємно, прикро...

З Надією він уже був трохи знайомий. Від Марини він знав про її сестру досить для того, щоб добре її уявляти собі. Знав про її революційні настрої і вважав її за дуже серйозну людину. Тим більше йому було прикро, що передбачалася розмова в досить обивательському плані.

Вони завернули до однієї з безлюдних бічних вулиць і пішли поволі. Розмова мала бути конфіденціальна. Про це принаймні попередила Надія Загірна.

— Михаиле Михайловичу, справа немовби й невелика, але все залежить від того, як ви до неї поставитесь. ;

Коцюбинський глянув у обличчя дівчини. Воно враз зробилося суворим і напруженим.

Великими чорними очима з дугастими бровами, смаглявим кольором обличчя і тонкими губами Надія нагадувала Марину. Проте вираз обличчя її був суворий, холодний. Здавалось, воно нездатне всміхнутися. Тимчасом, як очі Марини майже кожної хвилини випромінювали приємну, теплу веселість. Темний її одяг тільки підсилював її сувору вдачу.

— То яка ж справа?

І Михайло Михайлович втомлено і покірно всміхнувся. Надія не помітила його усмішки.

— Я чула від Марини, що ви маєте виїхати і на досить довгий час. Дехто з моїх знайомих... ціла група людей, що від їх імені я говорю, дуже хотіла б послухати щонебудь із ваших творів.

Коцюбинський раптом зрозумів: він помилився щодо теми їх розмови, йому було приємно.

— Це хто — вчителі?

— Ні... ні... здебільшого молодь. Невеличкий гурток людей, шо давно хочуть з вами зустрітись. Молодь...

Люди серйозні, приємні...

В нього народжувався добрий настрій. Значить, замість нудної розмови він почув пропозицію зустрітися з своїми читачами.

— Але я хотіла вас попередити, щоб у нас не було нічого недоговореного...

Коцюбинський здивовано глянув на неї. Її обличчя зробилося ще суворішим, навіть немовби злим.

Зовсім притишеним, рівним і спокійним голосом промовила:

— В наш час подібні зібрання не схвалюються громадською думкою. Вони навіть можуть бути дуже небезпечні для учасників подібних, нехай і літературних вечорів...

— Байдуже...

І Коцюбинський іронічно усміхнувся, додавши:

— Губернатор мене знає...

— Ну, і друге: раз уже подібні зібрання викликають певну підозру з боку начальства, то на зібранні ви зустрінетесь не з гімназистами, що часто влаштовують благопристойні літературні вечірки, а з людьми сміливими і рішучими, такими, що, мабуть, нічого в житті не бояться. Це вас не лякає?..

Коцюбинський не образився, але з виглядом певної зверхності подивився на дівчину. Проти нього вона була дівчинкою, але розмовляла з ним наче з хлопчиськом.

— Будьте спокійні... Такі люди йому подобались.

Вона дякувала, і Коцюбинському здалося, що вона пробувала всміхнутися вдячною стриманого усмішкою. Згодом, при нагоді згадуючи цю розмову, Михайло Михайлович сказав якось Марині:

— Твоя сестра така стримана й сувора, що нагадує гімназіальну класну даму. Коли б я не знав про неї іншого...

— А її в гімназії вважають за одного з найсуворіших педагогів... Причому думають, що вона цілком віддана начальству й своїй роботі

— Дивно...

— Нічого дивного: в гімназії вчаться купецькі доньки, попівни та різні панночки. Вона їх ненавидить, певне, за їх батьків. Тому сувора і нещадна до гімназисток. А начальству це навіть до вподоби.

— Але їй, мабуть, важко поєднати викладання в гімназії з роботою, скажімо, в підпільному гуртку.

— О, цього і я не можу збагнути... В нашій родині Надію ніхто до кінця не розуміє. У неї якась не жіноча вдача. Знайомі, які не знають про неї того, що знаємо ми, пророкують їй за її сувору і тиху вдачу... жіночий монастир... Так і кажуть — це ж уже черниця... Згадують навіть для аналогії тургенєвську Лізу...

Приглянутися ближче до Надії Загірної Коцюбинський зміг на літературному вечорі, що його, як з'ясувалося, вона ж і організувала. А проте вечірка, швидше нагадувала б нелегальне зібрання, коли б не дехто з осіб, що їх зовсім недоречно запросив сам Михайло Михайлович, вважаючи себе вправі це зробити. Адже його попереджали про вечір, а не про збори...

Будучи завжди ретельним і точним, він і сюди прийшов трохи зарано і застав тільки Надію Загірну й одного молодого робітника з махоркової фабрики — Камищука.

Постать робітника відразу привертала увагу енергійним обличчям і водночас майже дитячою безпосередністю. Пишна білява чуприна, сухорляве, грубо засмалене обличчя, вишита косоворотка під чорним піджаком і блискучі м'які чоботи.

Довідавшись про його прізвище, Михайло Михайлович відразу зацікавився. Молодий робітник був син добре знайомого йому сторожа з чернігівської пристані, що іноді брав читати деякі книжки з бібліотеки Коцюбинського.

Михайло Михайлович сказав:

— Вашого батька я добре знаю... Ми з ним близько знайомі.

Камищук, що вперше бачив уже добре відомого йому з переказів письменника Коцюбинського, заворожено дивився йому в очі, неначе хотів, але не мав сили щось промовити.

Надія Загірна зрозуміла це й непомітно для інших шепнула Коцюбинському:

— Він читав ваші твори, дуже хотів зустрітися з вами і тому трохи в замішанні.

З того, як вільно поводилась Загірна з Камищуком і як вона подивилась на нього, Михайло Михайлович зрозумів, що вони знайомі були вже чималий час.

Камищук ніяково всміхнувся й зашарівся. Він не знав, як йому поводитись в незвичному для нього товаристві письменника.

Сходилися швидко. Михайло Михайлович помітив, що в обох великих кімнатах, де мало відбутись читання, зійшлося вже чимало народу. Серед інших Михайло Михайлович побачив і двох своїх співробітників по "Просвіті" — Сулиму і Прокопенка. Коли Коцюбинський днів зо два тому при зустрічі прохопився словом про свій вечір, вони почали проситися, щоб він дозволив їм прийти. Михайло Михайлович запросив їх. Тепер обидва знайомі підійшли до Коцюбинського, привітались і, якісь розгублені і збентежені, мовчки посідали на канапу в дальньому кутку

кімнати. Певне, незнайомі їм люди, що зійшлися тут, були зовсім не з тих, кого вони сподівались побачити

Надія Загірна, що була тут у ролі розпорядниці, хоч і намагалась бути з ними ласкавою і привітною, теж була їм не по серцю. Прокопенко раз у раз знизував плечима, немов від холоду, а Сулима у відповідь кривив губи.

Михайло Михайлович пройшов до другої кімнати.

Там точилась розмова. Підійшла Надія.

— Почекаємо трохи чи почнемо читання? — запитала вона.

— Ще маємо час, трохи зачекаємо.

Загірна знову щось хотіла сказати Коцюбинському, та він поспішно спинив її рухом руки. Вони підсіли до гурту.

Тут здебільшого були робітники з махоркової фабрики Хоменка і зараз вони розмовляли саме про свого хазяїна.

Хоменко був особисто знайомий з Коцюбинським, зв'язаний був і з "Просвітою". Вважав себе навіть за місцевого мецената. Подарував кілька цінних речей до місцевого музею і трохи допомагав "Просвіті" грішми, полюбляючи, щоб у цій справі до нього приїздили делегати від "Просвіти".

— На рідну справу мені не шкода,— говорив він, тарабанячи по столу короткими пухлими пальцями.— Багато не в силі... Маю великі витрати на фабриці, але що в нашій силі — прошу, від щирого серця... — І він підписував чек на двісті карбованців.

Потім він примушував гостей вислухати хоч кілька сторінок з його, як він висловлювався, наукових спостережень з української народної мови. Він захоплювався багатством її форм; іноді сідав і продовжував свою "наукову" роботу, але кінця їй не передбачалось.

Працювати на його фабрику йшли неохоче, і то тільки ті, що вже ніде не змогли знайти будь-якої роботи. Він запровадив десятигодинний робочий день і платав мізерну платню, часто зловмисне затримуючи її, щоб робітники більше набирали в борг у його ж фабричній крамниці. Маючи готівку, вони витрачали її по інших крамницях, де було вигідніше купувати і крам був кращий.

Один з молодих робітників розповідав, як нещодавно Хоменко показував своє підприємство губернаторові а іншим своїм гостям, що поз'їздилися на іменини йо'го дружини.

Хоменко повів гостей на фабрику через пакувальнвий цех. А один з робітників, що якось заздалегідь довідався про гостей, надягнув личаки і демонстративно вийшов назустріч хазяїнові і його гостям.

Це компрометувало Хоменка. Всі знали, що він платить робітникам злиденну платню, і тепер, коли раптом робітник вийшов назустріч у личаках, всі зрозуміли, що це зроблено навмисне, для демонстрації.

Звичайно, обурений господар звільнив цього робітника через годину.

Коцюбинський чув, як присутні схвалювали вчинок робітника. Хтось пробував навіть розповісти ще про подібний інцидент, але час було розпочинати. Михайпо Михайлович радий був слухати без кінця подібні оповідання і дещо з них обов'язково нотував у записнй книжці.

"Як реально підходять вони до життя",— подумав він, встаючи. І відразу помітив, що Сулима й Прокопенко зникли, хоч тільки що були

тут і слухали оповідання про інцидент на Хоменковій фабриці. Можливо, саме цього вони й не витримали.

Перед ним сиділи люди, яким він ще ні разу не читав своїх творів. Сиділи тихо, нахилившись уперед, чекаючи його слова.

Коцюбинський мав читати уривок з "Fata morgana" або новелу "На камені". Тепер роздумав і почав читати "Persona grata".

Камищук сидів біля вікна, він був уважний, зосереджений. З перших же слів читання він захоплено дивився в о'бличчя Коцюбинському, що читав виразно, чітко, але без декламації і жестів.

В паузах він, не поспішаючи, оглядав присутніх. Загірна й Камищук сиділи поряд. Вона задумливо дивилась кудись, крізь вікно. Камищук поводився трохи незвичайно. Спочатку він був тільки уважний. Потім, коли в оповіданні вже було ясно, що Лазар робиться катом, Камищук нервовими рухами скрутив цигарку і запалив. І далі він весь час скрипів стільцем, палив одну за одною цигарки, оглядався по сторонах. Дехто незадоволено поглядав на нього, але він на це не зважав. Нахилявся вперед і забував навіть змахнути пишну свою чуприну, що спадала йому на чоло.

Коцюбинський прочитав, як Лазар повісив дівчину, в якої золоті волосинки сяяли круг лоба, як фуркнула мотузка, і тіло дівчини в білому мішку закрутилося на ній. Камищук раптом підвівся, міцно вхопився за гнуту спинку стільця поперед себе і немов хотів стрімголов кинутися в бійку. Очі заясніли, заблищали... Він не сідав, поки й не закінчилося оповідання.

Потім, коли розмови були саме в розпалі, Коцюбинський вийшов відпочити на свіже повітря. Він помітив, як за кілька хвилин перед ним вийшов Камищук. Тепер він стояв під вишнею, ледве помітний в

вечірньому мороці. Михайло Михайлович підійшов. Він помітив, як нервово, все ще хвилюючись, палив цигарку Камищук.

Вийшло так, що вони не говорили про читаний твір. Михайло Михайлович бачив, що молодий робітник якось надмірно схвильований. Коцюбинський не розпитував його про враження. Розмовляли про Камищукову роботу, про книжки, які він читає, про Петербург, де бував Коцюбинський і куди вабило Камищука. Потім Коцюбинського покликали: прийшла Віра Іустинівна й принесла телеграму з Львова. Телеграма була важливого змісту, але не така термінова, щоб дружині треба було через неї забиватися аж на протилежну околицю міста і показати Коцюбинському телеграму на годину-дві раніше, ніж він міг би її прочитати вдома.

Михайло Михайлович розумів, що дружина прийшла не для того, щоб передати телеграму. І не тому, що вона думала, ніби він міг зустрітися тут з Мариною, йому добре відоме було самолюбство Віри Іустинівни. Вона ніколи не пішла б спеціально для того, щоб перешкодити їх зустрічі. Причини, очевидно, були інші.

І вони незабаром вияснились.

Увечері до Коцюбинського зайшов давній знайомий — Левицький. Він попередив Віру Іустинівну про характер літературного вечора, що про нього довідався він, зустрівши випадково Судиму і Прокопенка. Він трохи налякав Віру Іустинівну, і вона сама поспішила до чоловіка. До речі, для цього був видимий привід — телеграма.

Коцюбинський мріяв, як тільки звільнять з-під арешту сестру, взяти відпустку місяців на два і їхати на Капрі. Ольгу незабаром звільнили. Та від подорожі за кордон довелося відмовитися і в цьому році. Знову бракувало грошей.

Великий борг чернігівському банкові висів повсякчас над головою. Відтоді, як була куплена невеличка садиба на Сіверянській вулиці, борг тяжів над Коцюбинським. Траплялося, що невистачало грошей внести банкові черговий внесок і проценти. Михайло Михайлович поспішно писав благальні листи знайомим по різних редакціях і видавництвах. Його рятували.

Аркуш розкішного паперу від чернігівського міського банку лежав у нього на столі. Михайло Михайлович уже не хвилювався, одержуючи подібні листи.

"Щоб уникнути публікації про продаж закладеного Вашого нерухомого майна. Правління Банку покірно просить Вас поспішити з внесенням належних від Вас термінових виплат".

Зібрано було всі заощадження, зроблено дрібні позички в друзів, приєднано гроші, відкладені на лікування й подорож,— і все це довелося віднести до банківської каси. Та й інші справи зовсім не спріяли тривалому виїзду з Чернігова.

Вже напередодні археологичного з’їзду Коцюбинський довідався, хто саме з просвітян готується вітати з’їзд. Він негайно заявив, що в тому разі, коли це робитиметься від імені "Просвіти", він вийде з ради і взагалі покине товариство. Частина членів ради схвалювала тактику Коцюбинського, інші висловлювались проти нього. Були й такі, що утримувались і мовчали, але в їх мовчанці було мало втіхи.

Наближався день відкриття з’їзду. Чекали на графиню Уварову. Чернігівські вірнопіддані поводились нахабно і захвало. Попи по церквах виголошували проповіді про "богоспасаємий град Чернігів і його тисячолітні святині".

Перед самим з’їздом приїхав у ролі почітного гостя відомий журналист і не менш відомий чорносотенець Анатолій Савенко. Він

співробітничав у таких погромницьких органах, як "Киевлянин" і "Новое время". З’їзд міг стати головною подією для преси.

Савенка зустрічали з помпою на вокзалі вузькоколійної залізниці, що зв’язувала Чернігів з Крутами. Напередодні з’їзду ввечері його прийняв у себе губернатор.

Чимала частина місцевої інтелігенції вважала ці дні історичним святом для рідного міста. В зв’язку з цим "святом" багато єврейської людності заздалегідь обачно утекла з Чернігова…

Нарешті відкрився з’їзд. Головувала на урочистому засіданні графиня Уварова.

Розкопали десь древнього Іловайського, що сам по собі нагадував археологічну знахідку. На з’їзд він з’явився у віцмундирі, підтримуваний попід руки. Його появу зустріли навіть віршом:

Вот воитель всех варяг

Наш учитель Иловайский…

Активізувався серед своєї групи вірнопідданих губернський предводитель дворянства Комаровський.

А в залі з ненавистю шукав своїх супротивників невгамонний і ексцентричний Савенко.

З’їзд був оголошений святом російської православної інтелігенції. Михайло Михайлович відразу ж назвав це збіговище образою для кращої, демократичної інтелігенції і насильницьким приниженням її перед жандармським чоботом.

І справді. Коли серед численних привітальних телеграм — від митрополита Флавіана, Сухомлинова, генерал-губернатора і інших — почали читати телеграму чернігівського земства, її не дали закінчити. Ледве встигли прочитати: "На світанні нового життя вітаємо вступ у друге тисячоліття славної історичної путі. Будемо вірити в поліпшення умов нашого життя...", як зала дворянського зібрання, де лише годину тому всі в побожному настрої вислухували урочистий молебень на честь з'їзду, задвигтіла від гуркоту, вигуків, метушні. Чорносотенні делегати влаштували шумову обструкцію, намагаючись не дати пролунати в залі жодному "єретичному" слову.

А хтось із делегатів виліз на стільця і, перекриваючи всіх своїм басом, горлав на всю залу: "Чорний ворон ніколи не почервоніє..."

Якийсь дідусь намагався підтримати цей вигук своїм хрипким "ура", але його не почули...

І протягом усього з'їзду голос передових учених звучав кволо і потопав у шумі збіговиська.

Коли організатори з'їзду спробували через місцеву українську інтелігенцію влаштувати виступ видатних кобзарів, то Коцюбинський та ще дехто з кола їх знайомих доклали всіх зусиль, щоб ця спроба зустріла бойкот. Співці народу не повинні були виступати перед цими людцями.

В ці дні Коцюбинський був знервований. Марина помічала це й розуміла причини. В статистичному бюро під час роботи вона поклала йому на стіл записку: "Вгамуй свої нерви й не хвилюйся: однаково ти безсилий боротися з ними. А допомоги тобі ніхто не подасть..."

Так, треба було діяти, боротися... Та він не знав, з ким і як.. В дні загального приниження культурного Чернігова він ходив пригнічений і лютий. Просвітянські "спільники" відмовились слухати його порад.

Більше того: зібралась група, яка піднесла з'їздові урочисту адресу і взяла активну учасгь у засіданнях "археологів". Розлютований Коцюбинський підняв у "Просвіті" бурю і назвав цих людей негідниками, а з'їзд — напівхуліганським. його лайка на адресу з'їзду набула розголосу.

Слід було чекати неприємностей. Та не до них було тепер.

Він викликав до себе в земство Чижа. Вони замкнулися в кабіяеті.

— Коли закінчується це хамство?

— Кажуть, сьогодні ввечері,— відповів, як завжди спокійний, але готовий до всього гострого і уїдливого, Чиж.

— На завтра я скликаю раду "Просвіти"... Я не хочу більше бруднити своє ім'я співробітництвом з друзями чорної сотні. Я ставлю своєю метою боротьбу з ними як і з тими просвітянами, що хочуть повести нашу культуру шляхом Грінченка, Пчілки і подібних до них. І якщо їх більшість у проводі "Просвіти", то, щоб з ними боротися, треба спочатку покинути "Просвіту".

Чиж сидів у своїй улюбленій позі — потонувши в глибокому кріслі. Він поклав ногу на ногу, потягнув себе за вуса і поволі й глибокодумно проказав:

— Я теж не хочу мати нічого спільного з цими людьми.

Після служби вони обидва пішли до "Просвіти" — треба було організувати на завтра термінове засідання ради.

Ввечері другого дня Коцюбинський, ретельний, як завжди, з'явився на засідання точно о восьмій. Але ще нікого не було. З'явився Чиж і відразу ж поринув у крісло, з якого тепер стирчали по сторонах тільки

гострі кінці його вусів. Коцюбинський чекав. Він опанував себе в такій мірі, що навіть зміг сісти за свою чергову роботу. Взагалі після вчорашньої розмови з Чижем він почував себе міцнішим і рішучішим. Він знав, що дехто його підтримуватиме.

Члени ради не сходились. Коцюбинський розумів: усі знали, в якій справі їх кликано і, певне, вирішили не приходити зовсім. Проте, згодом прийшло кілька прихильників Коцюбинського і дехто з опозиції. Прийшли Сулима й Прокопенко, певне, з метою розвідати, що робиться в "Просвіті". Було ясно: засідання навмисне зірвано. Більшість членів ради, очевидно, була зацікавлена відкласти важливе засідання на невизначений час.

І справді, почав дехто говорити про те, щоб відкласти засідання ради. Михайло Михайлович обурився. Він говорив рівним, але підкреслено гострим тоном. У цьому тоні відчувалося велике обурення людини, що зважувалась не спинятися ні перед чим.

— Якщо їх більшість...— промовив він з виразом гидливості на обличчі...

— Кого? — перервав, виступаючи наперед, Прокопенко.

— Тих, що разом з вами, пане, вітали хуліганський з'їзд, тих, що хотіли б посадити Україну на чумацьку мажу, тих, що аплодують у залі суду вихвостівським дукам. Я не бажаю сидіти з ними отут, за цим громадським столом...

В кімнаті здійнявся галас, якого ще ніколи з часу заснування "Просвіти" тут не було. Галасували, вигукували образи на адресу голови товариства Коцюбинського, сперечалися між собою.

Тільки Чиж за весь час не прохопився жодним словом — все сидів у кріслі в тій же позі, тяжко замислений і мовчазний. Якась думка чи здогад ніби прикували його до крісла.

Ніхто не намагався вгамувати десяток розпалених людей.

Серед вигуків і галасу недругів і друзів Коцюбинський з підкресленим спокоєм склав свої папери до шухляди, замкнув її, поклав ключа на стіл і мовчки, не поспішаючи, вийшов.

Дома в передпокої побачив чуже пальто і бриль. Його зустріла сестра Лідія.

— Чиє це?

— Пана Василевського.

Коцюбинський мовчки й розгнівано повернувся й пішов з хати. Лідія вийшла за ним. На ганку вона взяла його за руку.

— Ти йдеш? Незручно... В тебе гість.

— Це не в мене... Чого йому треба?

— Він приїхав запросити всіх нас і тебе до себе в маєток на "Вовчу гору".

— Лідія! — раптом лагідним і тихим голосом промовив Михайло Михайлович. Він любив свою хвору сестру.— Ти знаєш, мені надто неприємно зустрічатися з цим паном. Не до смаку мені його вдача, його життя, фізіономія,— все це тільки дратує мене... Я знаю його понад двадцять літ і не хочу його приятельства... Я повернуся пізніше... Думаю, він довго не буде.

— Дозволь і мені піти з тобою.

— Не слід... Відпочивай. Мені треба походити самому.

Стукнувши хвірткою, пішов він до міста, а потім повернувся й поволі рушив на Холодні Яри, до порожніхі закутків і безлюдної Болдиної гори.

Уже кілька років він намагався не зустрічатися з поміщиком Василевським.

З ним познайомила його Віра Іустинівна ще до їх одруження, в Києві, і Василевський мав два маєтки — на Полтавщині і біля Чернігова на хуторі "Вовча гора", де якось гостювали на запрошення господаря й Коцюбинські.

Він був уже літньою людиною, мав виплекане обличчя й носив широку м'яку бороду. Скидався на переодягнутого попа. Він і справді був дуже релігійний, хоч і видумував, відповідно до моди, всілякі мотиви для своєї побожності. Це, звичайно, не заважало його численним судовим суперечкам з селянами за потрави, підпали, крадіжки. Особливо боявся він підпалу. Після дев'ятсот п'ятого року селяни майже кожного літа після жнив пробували пускати панові червоного півня.

Його святенність була огидна Коцюбинському, і він не йшов ні на яке зближення з Василевським, незважаючи на всі спроби дружини. Після одного випадку в гостині у власника чернігівських тартаків і махоркової фабрики Хоменка Михайло Михайлович поклав собі уникати всякої зустрічі з Василевським.

На якомусь родинному святі в Хоменків один гість, користаючись з присутності там Михайла Михайловича, почав розмову про українську літературу й про окремі твори Коцюбинського. Василевський і собі встряв у розмову

— Я не бачу,— сказав він,— достатньої рації в існуванні української літератури. Мовою вона може бути близька тільки мужикові, та й то відсталому. Але мужик не піднявся до розуміння мистецтва й не скоро розів'є він у собі високий смак. йому ніколи читати літературу. Отже, якщо українська література має пристосовуватися до низького смаку мужика, вона ніколи не буде на рівні європейської літератури...

Потім трапилось те, чого Коцюбинський без сорому не може згадувати ще й тепер. Несподівано почала говорити Віра Іустинівна. Вона висловила думку, яку найменше готовий був почути від неї її чоловік.

— За винятком деяких оповідань,— промовила вона,— твори Михайла Михайловича не підходять для народу, вони написані тільки для української інтелігенції...

Це було тим громом, що приголомшив його і прикував до місця, позбавивши на хвилину руху і мови. Він відчув якусь жахливу катастрофу. Він лише бачив, як інші вдоволено дивились на його дружину, а Василевський вибачався перед нею і запобігливо пояснив, що він у своїх словах зовсім не мав на увазі пана Коцюбинського.

Було гидко і важко. Чи слід було сперечатися з цими людьми?.. Коцюбинський вийшов. У передпокої попрощався з господарями і пішов, посилаючись на те, що раптом почав себе недобре почувати. Та й справді він був наче хворий. Так, виходить, цілих півтора десятка літ він не знав, якої думки його дружина про нього, про його народ і мету, за яку так багато і гаряче говорили вони ще замолоду, його оганьблено прилюдно, безжалісно... Адже його дружині вірять: Віра Іустинівна Дейша має давню репутацію громадської діячки...

Тепер Василевський знову тут... Чого ці люди путаються навколо нього?..

В середині вересня Коцюбинський одержав з ради "Просвіти" письмове повідомлення:

"Високоповажний Михаиле Михайловичу! Рада товариства "Просвіти" має честь сповістити Вас, що вона одержала од пана чернігівського губернатора наказ, в якому він своєю властю виключає Вас з членів товариства.

Рада".

Отже, він неблагонадійний в політичному відношенні, шкідливого напрямку особа!

Ніхто в раді не обурювався, ніхто не протестував проти губернаторової сваволі.

І лише тепер Коцюбинський зрозумів, чому місяць тому не з'явилися члени ради на останнє скликане ним засідання: вони воліли зачекати, коли невгодний їм голова ради буде усунутий і, певне, мали для цього якісь підстави.

Так завершилося тисячоліття богоспасенного міста Чернігова.

Напередодні різдва Коцюбинський приїхав до Києва. Другого дня зустрів на вулиці Чикаленка.

— Який гість! Який гість! — гукав той і затягнув Коцюбинського до себе додому.

Чикаленко посадовив гостя на диван ї сам сів поруч Коцюбинський дістав цигарки. Він через хворі зуби раз у раз палив. Господар, не встаючи, подав йому зі стола сірники. І, поки той запалював, Чикаленко зосереджено дивився на нього і якась думка промайнула на його

обличчі. Але він не сказав гостеві нічого про те, що зараз подумав. Слід було хоч би заради чемності говорити про справи, що близькі гостеві.

— Як здоров'я Віри Іустинівни?

— Дякую, добре... Вона одна серед нас не скаржиться на здоров'я. А решта... Ви знаєте, у нас у сім'ї кожної зими хтось хворіє обов'язково. Це коли не рахувати постійно хворих: мене, матері, Ліди... Вірі Іустинівні завжди досить клопоту. А до того — в неї ще й служба. Покинути посаду вона не може — не витримаємо.

Чикаленко примружив очі:

— Це тому, Михаиле Михайловичу, що ви в Чернігові. Тут би вам було легше... Принаймні заробітки тут кращі.

Коцюбинський не відповів. Він поволі допалив цигарку і, не встаючи, почав гасити її в фарфоровій попільничці на столі. І, коли загасив, відсунув попільничку на середину стола і раптом промовив:

— Я вирішив остаточно: влітку поїду на Капрі. На це мені треба п'ятсот карбованців.

— Зараз?— спитав Чикаленко.

— Ні, на літо.

— Може, в Леонтовича. Він тепер у Києві. Михайло Михайлович підвівся й підійшов до вікна. За домом був садок. Гілля вгиналося від снігу. Ворона сіла на каштан, і сніг сипався з гілки вниз і ярів на сонці. Лахматий собака, потопаючи в снігу, стрибав під деревом і гавкав на ворону.

_ Коцюбинський одвернувся від вікна. Після сонця і снігу кімната здалася йому темною.

Проводячи Коцюбинського, Чикаленко розповів йому про те, що так раптово спало йому на думку вранці. Вони не поспішали.

— Знаєте, Михаиле Михайловичу, коли я думаю про чоловіка, що зміг би принести замирення й згоду в наші лави, я не знаходжу нікого, окрім вас.

— Але я одірваний від цього повітря. — Це якраз і потрібно.

— Поганий з мене миротворець.

— Не кажіть. Тут потрібний авторитет, а ви його маєте. Не приховаю від вас, що покладаю великі надії на ці дні вашого гостювання в Києві. Тут ви не знатимете тієї матеріальної скрути, що завдає вам стільки клопоту в Чернігові. Ми знайдемо вам заробіток вдвічі більший, ніж ви маєте в земстві.

— Ви вимагаєте неможливого. — О, ні, Михаиле Михайловичу, ви не враховуєте свого авторитету.

— Ви помиляєтесь: люди, яких ви маєте на увазі, особливо завзято полемізують зі мною.

— То дарма. Ви користаєтесь авторитетом у читачів, а саме це й потрібне.

Михайло Михайлович не відповів. Вони попрощались і немов якусь порожнечу поніс у серці Коцюбинський, самітно повертаючись до себе.

Після деяких святкових візитів Михайло Михайлович потрапив до одного знайомого на ялинку. Знайомий нещодавно повернувся з тюрми, його обвинувачували як учасника якогось заколоту, хоча ця людина могла тільки співчувати подібним подіям, але далека була від активної участі в них. В тюрмі він був захворів — тепер звільнили на поруки.

Господар сам відчинив Михайлові Михайловичу двері і довго обіймав його у передпокою. Гостей було зовсім мало. Микола Віталійович Лисенке сидів серед маленького гуртка, і побачивши Михайла Михайловича, підвівся й швидко пішов йому назустріч.

— Який я радий! — говорив він, обіймаючи Коцюбинського.— Я боявся що ви не прийдете... А я хотів узяти з вас слово, що ви не поїдете додому, не побувавши в мене...

Володимир Леонтович розпитувався про здоров'я. Дружина Леонтовича — дочка філософа Лесєвича — цікавилась Черніговом. З сусідньої кімнати теж чути було знайомі голоси. Михайло Михайлович бачив, як вискочив звідти червоний, немов від ляпасів, Чикаленко. Але треба було піти й туди, привітатись. Та й цікаво було, від кого це в такій паніці тікав зовсім не боягуз Чикаленко.

Михайло Михайлович розсунув портьєру і враз побачив енергійний погляд Ольги Косач, що розмовляла з молодим, елеганіно вдягнутим поетом. Вона на хвилину повернулась до Коцюбинського і, скрививши невдоволено губи, привіталась. Михайло Михайлович скористався з того, що вона взялася знову до розмови з безпорадним перед нею поетом, вийшов до вітальні і приєднався до гуртка коло Лисенка. В цей час прийшов Микола Садовський, який відразу попередив господаря, що зайшов ненадовго, бо ще мав бути в кількох місцях. Веселий і темпераментний, він одразу опинився в центрі уваги всіх.

Говорили про останні п'єси Винниченка — "Щаблі життя" і "Ментo". З властивою йому одвертістю і сміливістю Садовський сказав:

— Зараз я не можу виставляти його пєси. Наша інтелігенція мені каси не зробить, я мушу вважати й на смак інших моїх глядачів, а вони люблять те життя, якому можна вірити, а не сумнівні вигадки в статевому питанні...

Хтось заперечив, що це в Винниченка, мовляв, вплив найновіших європейських течій.

— Це, звичайно, нове в літературі, але непотрібне народові,— промовив Лисенко.— Заради народу ми повинні відкинути подібне писання.

В цей час увійшла Ольга Косач. Вона чула останні слова Лисенкові і, видно, вже наготувала й собі кілька ущипливих фраз, але господар завбачливо попросив Лисенка до фортепіано. Микола Віталійович пообіцяв був це раніше і тому не відмовлявся. Всі повернулись до композитора. Тоді Косач гукнула до себе молоду господарку і всілася з нею на диван.

Коли Лисенко закінчив кілька нових своїх творів і підвівся, Леонтович гукнув Михайла Михайловича до. сусідньої кімнати. Вже почали запрошувати до вечері. Леонтович розповів Коцюбинському про "Товариство допомоги", яке фінансуватиме частково його дядько Симиренко. Ось через це товариство Коцюбинський зможе дістати потрібну йому допомогу. Сам же Леонтович починає будувати цукроварню і тому в своєму бюджеті мусить бути тимчасом дуже обачним.

В дверях з'явилася господарка:

— Дуже вас прошу, панове!..

Ользі Косач, як старій людині, та ще жінці, пробачали багато, і вона відчувала це і не була занадто стримана в розмовах, її посадовили за столом між Михайлом Михайловичем і Садовським і після чарки легкого вина, коли присутні тихо поміж себе перемовлялися, вона сказала Коцюбинському, немов вела далі розпочату до вечері розмову:

— А ще гірше бути єврейським адвокатом... Михайло Михайлович зніяковіло здвигнув плечима, а Садовський, пораючись над половиною смаженого коропа в своїй тарілці, вже зрозумів, на чий город вона закидає, і всміхався собі в вуса.

— Не розумію вас, пані Ольго...— відказав Коцюбинський.

Тоді вона показала курячим стегенцем в бік Чикаленка:

— Думаєте, чого він обороняє в "Раді" наших євреїв? Тому, що вони дають йому до газети різні об'яви і добре за них платять.

Садовський поперхнувся рибою і артистично закашляв, але усмішка не зникла з його вродливого обличчя. Косач подивилась на нього і знову повернулась до Коцюбинського.

— Кожній газеті об'яви дають прибуток, в цьому немає нічого злочинного. Мені вигідніше так, а вам якось інакше...— відповів Чикаленко, натякаючи на антисемітські виступи в журналі Ольги Косач — "Рідному краєві".

Коцюбинський сам написав кілька творів проти юдофобства. його прикро вразили слова Пчілки і зовсім не задовольнила відповідь Чикаленка.

Ображена Косач відсунула тарілку і взяла серветку. Розмова робилась тяжкою. Врятував Лисенко. Він раптом почав розповідати про виклик до канцелярії губернатора в справах його музичної школи. Це було цікаво, і всі покинули свої розмови. Потім хтось попросив Садовського проспівати. Він погодився. Хитро глянув на похнюплену Косач і чудово проспівав "Вот мчится тройка почтовая".

З-за стола вставали задоволені і веселі. І Коцюбинський, хоч і не забув розмови з Ольгою Косач, був у хорошому настрої. Микола Віталійович організував з чоловічих і жіночих голосів у суміжній кімнаті колядки.

Чикаленко з кількома гостями встав з-за стола і, вже стоячи, переконував їх:

— На дворянство нема чого покладати надії. Україні треба більше таких капіталістів, як добродій Володимир,— кивнув він у бік Леонтовича.— Таких, що активно підтримували б наш рух.

Михайло Михайлович пройшов повз них до суміжної кімнати. На хвилину він спинився біля каміна і стежив неуважним поглядом за посивілими жаринами. Він не хотів залишатись на самоті з своїми думками. Хтось торкнувся його ліктя. Це був Садовський.

— Про що замислились? Коцюбинський зрадів йому:

— Миколо Карповичу, дайте відповідь на одне хитромудре запитання.

— Охоче.

— Що б ви зробили, коли б мали химерне завдання — помирити їх?..

— Кого?

Коцюбинський повів очима навколо.

Обличчя Саловського застигло в такому виразі подиву, що Коцюбинський не витримав і голосно засміявся.

— Це я пожартував... Ходімо краще, Миколо Карповичу, до колядників.

Вони пішли до гурту. Стежачи за рукою Лисенка, заспівали разом з іншими. І чудова колядка враз заполонила їх.

III. ТИСЯЧОЛІТНІЙ ЧЕРНІГІВ

Тепер це згадується, як давно минуле. Хоч після того не минуло й чотирьох місяців.

На початку травня тисяча дев'ятсот дев'ятого року професор Нобелівського інституту в Стокгольмі доктор Альфред Ієнсен, зробивши подорож по Україні, завітав до Чернігова. Професор цікавився багатьма давно забутими місцями. Був у Стародубі, був на Десні біля Мезина, у Батурині, в Полтаві. Він вивчав топографію, збирав малюнки й фото, знайомився з країною. Професор писав монографію про великого й грізного шведського короля Карла XII, що рівно двісті років тому тікав з України на Бендери після поразки під Полтавою. Доктор Ієнсен з нагоди такого славетного ювілею вивчав шляхи, якими врятувався колись король-завойовник...

Та сучасна батьківщина Ієнсена мало знала свою давню знайому — далеку Україну. Професор поклав собі привезти до Швеції не тільки малюнки й фотографії німих вікових свідків минулих подій, але й живе слово з ясних українських джерел. Він повіз з собою для перекладу твори письменника Коцюбинського.

Коцюбинський готувався за кілька днів їхати до Європи. Його твори були вже там.

Мрія про Капрі мала нарешті стати радісною реальністю. Вже одержано аванс за "Дебют" і позику в касі взаємодопомоги при статбюро. Нарешті, ніщо не перешкодить вимріяній подорожі. Володимирові Галактіоновичу Короленку був надісланий лист з проханням написати кілька рядків Горькому на Капрі про самотнього чернігівського письменника. Відповідь не забарилась. Володимир Галактіонович виконав прохання, але запевняв, що потреби в рекомендації немає: Горький з радістю його прийме й без того.

І ось, нарешті, він вибрався в далеку подорож і, покинувши миколаївське пекло, вже не відчував довкола себе здавна знайомої мерзотності і немов оживав духовно і фізично у нових умовах.

Та щасливий місяць минув швидко, як і все літо. Залишилися тільки спогади про небесну затоку в золотому кільці буйно встеленого розквітлим дроком берега, тиша і пахощі казкового острова, запальні розмови і дорогі образи товаришів на "Villa Serafina".

Здається, він на один швидкоплинний місяць знайшов був на земній кулі куток, якого прагнув усе життя.

Здається, давно це було... Тепер ось метушливий пароплав покинув Дніпро і намагається перемогти швидку течію Десни та прозорий вересневий туман.

Коротке осіннє пальто не захищало від зустрічного вітру. Довелось покинути палубу і споглядання ще зелених розкішних берегів Десни. Щоправда, ранні вересневі сутіні вже повивали луки й переліски напівпрозорою тканиною сизого туману, але ж від того ще прекрасніші й химерніші громадилися обабіч улюблені береги Чернігівщини.

Михайло Михайлович по східцях зійшов з палуби.

В "третьому класі" просто на підлозі лежали, як побиті, сотні селян — з клунками, кошиками й незадоволеними скаргами до київських канцелярій, тюрем, селянського банку... Гуркотіла машина, хропли люди, в повітрі стояв важкий дух. "Сонна Чернігівщина",— з гіркою усмішкою подумав він і почав лавірувати між головами, клунками, старими дірявими чобітьми й новими личаками.

Салон був майже порожній. Лише з дальнього краю стола, повиті цигарковим димом, як своєю брехнею, сиділи два чернігівські панки. Трохи й знайомі обидва, Дожовувалася вечеря і розпочиналась дорожня дискусія. Це була небезпека. Для дискусії їм ось як потрібний був хтось третій... Коцюбинський не хотів, щоб запросили його. Повернувся в дверях і пішов до своєї порожньої непривітної каюти.

Добре було б заснути. Та це мрія. Здається, починалась "нічниця", коли ніяк не вгамовується збуджене серце, коли бракує повітря і не зімкнуться й на хвилину очі.

Пробув кілька днів у Києві. З лікарями треба було порадитись, з друзями говорити. З лікарями коротко: лікарня або ж сухий і спокійний південь. А ось друзі, земляки, спільники...

В каюті теж була задуха. Не зарадив і відкритий ілюмінатор.

Так от — про друзів. "Кидайте свій Чернігів, переїздіть до Києва. Ви серед нас будете перший! І дорога ширша, і злиднів позбудетесь, і... Україні нашій буде од вас більша користь..." Печальники за Україну!.. Діячі!.. Проповідники відродження народу! Один пише порнографічні книжки... Другий хоче свою Україну посадити на чумацькі мажі... А треті — певне, теж в ім'я народу — копирсаються на європейському смітнику, збирають модерні недоїдки та не нахваляться витонченим смаком своєї "філософії"... А тимчасом Терещенки й Симиренки женуть народ на

буряки, везуть черкаських грабарів за тисячі верст, щоб ті заробляли їм мільйони, вгамовують страйкарів з допомогою поліції і жертвують своїй інтелігенції карбованця на книжечку для народу...

Машина стугонить невтомно. Хлюпощуться колеса в деснянській каламутній хвилі. Спить народ у третьому класі покотом, один на одному, підклавши під голови юхтові чоботи.

Серед кого бути першим? Де?.. Нехай він буде тільки всього на Сіверянській вулиці в своєму Чернігові, нехай буде, як і раніш, завжди самотній.

Тісні каюти на пароплаві. Три кроки до ілюмінатора, три назад. Серцю бракує повітря. А! Та біс із ним, з тим вогким холодом... Все ж краще, ніж тіснота й задуха.

І Коцюбинський вихоплюється з каюти і східцями знову поспішає на порожню цієї пізньої доби палубу. Вже не видно й туману. Річка як утоптана стежка серед густої темряви.

Ось тепер можна трохи й походити. На палубі — хоч би людина. Вітер немовби послабшав. Все ж трохи холодно, і коротке осіннє пальто не гріє. Михайло Михайлович ходить на передній палубі — від димаря до носа, де на щоглі висить блідий, заспаний ліхтар. На берегах не видно нічого, і Коцюбинський тепер дивиться просто перед себе... Але як ще далеко до ранку, а спати йому цієї ночі, напевне, не пощастить.

Пароплав пропливає повз якесь село. Плещуться біля пароплава окремі хвилі пізньої парубоцької пісні. Потім ніч робиться ще чорніша, густішає — здається, пароплав загрузає в мороці.

Раптом збоку хтось промовляє:

— Михайловичу!..

З несподіванки Коцюбинський різко обертається на голос. Як це він не помітив відразу: адже ж тут, біля нього, на порожньому ящику сидить якась людина. Коцюбинський нахиляється, приглядається до обличчя.

— Що — не впізнали? Та це ж я, Камищук...

— А-а... Це ви... Пізнав,— полегшено відповідає Михайло Михайлович.— Чого це ви не пішли вниз? Холодно ж.

І він раптом сідає поруч старого Камищука. Той трохи відсувається, щоб звільнити місце, і повертає своє заховане до половини в широку бороду обличчя до Коцюбинського.

— А мені не холодно — яз собою кобеняка взяв. Хочете, трохи і вас прикрию од вітру.

З старого сторожа і рибалки був добрий співбесідник.

— То у яких же справах їздили до Києва? — питався Михайло Михайлович.

Але старий не відповідав. Він мовчав кілька хвилин, щось обмірковуючи. Потім запитав сам, і помітно було, що це своє запитання він підготував давно:

— Все збираюся спитати вас про Горького. Коцюбинський не здивувався. Він часто давав Камищукові свої книжки і пам'ятав, що в старого тепер його збірники "Знание", де вперше надрукована "Мати" Горького. Він розповів про свою зустріч з великим письменником на Капрі, розповів, як там працює Горький.

— А скажіть, Михайловичу... по неграмотності докучаю вам своїми балачками... Горький з самого життя списав Павла і стару Нилівну, чи просто вигадав?

— З життя сормовських робітників...

Камищук раптом полегшено зітхнув і жвавим, радісним голосом почав висловлювати думки, що хвилювали його, видно, раніше.

— Значить, тільки назвав інакше, щоб люди, бува, не пізнали... Бо за такі діла вдасть не милує... Я так і думав, що все описано так, як було, та все ж, по неграмотності, сумнівався... А що, мовляв, коли вигадано? Мати Павлова, бачте яка, думку синову людям понесла, побачила, де правда, а де розбій, і їй радісно було за сина муку прийняти... Михайловичу, та це ж із самої жизні нашої... Сина закували, значить, мати чи там... батько, коли є, мусить діло його провадити, не поступатися й трохи... Михайловичу, книжки я прочитав, а не віддам зразу... Хай ще полежать. Тільки ви не сумнівайтеся, я їх нікому... Сам читатиму. І поверну вам в порядку, акуратно...

Він знав, що Коцюбинський любив, щоб його книжки мали охайний вигляд.

Камищук оглянувся довкола й притишеним голосом промовив:

— А ще обіцяли ви мені одну книжечку, Михаиле Михайловичу, про селян... Якою дорогою йти сільській бідноті. Ще торік обіцяли. Тільки не сумнівайтесь нікому не дам і нікому не скажу, що брав у вас... Мабуть, забули про обіцянку.

Але Коцюбинський не забув. Він і справді обіцяв ще торік Камищукові брошуру Леніна "К деревенской бедноте". Цю брошуру, видану в Женеві, подарував Коцюбинському в Києві в 1905 році один знайомий партійний діяч, який прочитав перед тим першу частину "Fata

morgana". Після цієї брошури Михайлу Михайловичу здавалося, наче хтось одсмикнув завісу з картини його села, і він побачив як ніколи ясно саме його гаряче серце, його прагнення й мрії. З того часу він почав стежити за судовим процесом вихвостівських селян, виїздив на судові сесії до інших міст губернії. Як усе це допомогло йому!

Брошуру Леніна він дав знайомим на село читати. Але тепер вона була знову в нього.

— Гаразд,— сказав він Камищукові,— днів через чотири я вам дам її прочитати.

І подумав: "Та хіба ж можна було б не дати старому цю книжку".

Камищук скрутив помацки цигарку і навіть струсив долонею розсипану махорку з колін, хоч її уночі й не було видно.

— Михайловичу,— протягнув він майже пошепки.— Хочеться мені розказати вам про своє діло... Посидьте трохи... Нікому не говорив я, боявся...

Коцюбинський повернувся до нього обличчям, і Камищук зовсім тихо промовив:

— Сина в мене, Григорія, поліція забрала... Попервах держали в тюрмі в Чернігові, а це затребувано у Київ. У Лук'янівській тепер. Трусили в хаті, питалися про бомажки якісь... Нічого не знайшли. Вирядився у Київ — передачу возив, клопотався, щоб пустили до Григорія побачитись. Передачу взяли, а до нього не пустили: слідство іде провадять...

Камищук трохи помовчав і додав:

— Зійшлося нас біля тюрми, старих, сила-силенна... Багато тепер таких батьків у Расєї...

— А на чиєму заводі працював Григорій останнім часом? — запитав Михайло Михайлович.

— Та у Хоменка ж.

Перед світанком вони пішли вниз. Серце не вгамовувалося. Каюта нагадувала тюрму, камеру-одиночку. Три кроки вперед, три назад... І здавалося йому, то він теж в'язень, замкнений, забутий і нерозгаданий, бо одні не хочуть збагнути його, а інші про нього мало знають... Не вирватися йому з своєї самотності, як з тюрми. Горький... Але до нього тисячі, тисячі верст!..

Чути, як стугонить шатунами машина. Продирається вперед пароплав. Покотом лежать довкола люди, стогнуть уві сні, стискують щелепи, ворочаються, наче в муках.

Ясним ранком пришвартувався пароплав до чернігівської пристані. Самітно зійшов з пароплава Михайло Михайлович і пішов, бувши не в силі відмахнутися від своїх нічних дум.

Дома, в своєму кабінеті, на робочому столі він знайшов запечатаний лист. Коцюбинський розірвав конверт і вийняв аркуш поштового паперу. Радісний і зворушений, прочитав:

"Дорогой Михаил Михайлович!

Скажу попросту — очень я доволен, что встретил Вас и большую симпатию вызвали Вы в душе моей!

А. Пешков".

Але впорядкувати думки було важко, неможливо. Хто знає — може, він належить до типу людей з природженим неспокійним мисленням? Можливо, все це від того, що він хворий на десяток хвороб і один місяць капрійського повітря не надовго освіжив його. Він тільки знає, що рік у рік йому важче.

І ось, коли прочитав листа від Горького, листа з далекої-далекої далини, — здалося йому, що серед хмурої грізної ночі хтось близький і дорогий простягнув йому руку і привітав, як брат.

Щодня приходив він до Олексія Максимовича, і один одному щиро звіряли вони свої діла і мрії. Він певен: коли Горький простягає йому дружню руку — значить, він вартий цього рукостискання. Це — винагорода йому за його надто велику частку страждань. Він був там, дихав тим повітрям тоді, коли погляди найвидатніших культурних людей звертались туди з надією і подякою.

Коцюбинський пригадав Франкові слова про Горького, і йому було радісно, що й знаменитий галичанин оцінив і зрозумів до кінця капрійського вигнанця. Син коваля, галицький колос рідного слова теж не побоявся навколишньої рутини, консерватизму і висловив своє поважне слово дружби й приязні до людини з серцем Данко і бунтівливим почуттям буревісника.

Але що треба робити?

Тепер він знав прекрасне, повноцінна життя, і туга за ним часом хвилювала його. Та він був безсилий покинути тихий Чернігів, город сіверян, що ховався в лісах і тванях осторонь великих доріг.

Біля будинку земства зустрів Марину. Прозорий осінній ранок міцно бадьорив. Був добрий настрій. Та вона боялася спізнитись на роботу. В місті починали ходити якісь чутки про її сестру Надію, а через це і на неї

починали позирати скоса в земстві, їй не треба псувати собі репутацію хорошої працівниці.

Вона була рада, що бачить Михайла Михайловича в доброму настрої. Сьогодні вона не мала для нього нічого радісного. Останніми днями її сестра внесла в родину смуток і роздум. Це почалося з дня арешту Григорія Камищука. І тому, коли Коцюбинський запитав її про Надію, вона розповіла те, про що догадувалась.

— Знаєш, мені здається,— сказала вона,— що, окрім підпільної роботи, в Надії й Камищука були й інші зв'язки.

— Що з нею?

— Четвертий день не виходить з дому, удає хвору.

Я знаю, що вона зовсім не хвора, і це лякає мене. В Надії надто сувора вдача. Так легко вона не поступиться перед припадком розпачу.

— Я знаю Надію і не вірю в її розпач,— відповів Коцюбинський. — Депресія невластива таким людям. Можливо, просто якась думка надто владно опанувала її.

— Ти ж знаєш, у нашій родині Надія для всіх здається загадковою. І що далі, то більше... Мати страждає через Надію, бо вважає себе винною в її вихованні. Тепер Григорія перевезли до київської тюрми, і Надія теж збирається до Києва. І я певна: вона давно вже поїхала б, коли б не остерігалась: адже про неї є різні непевні поголоски і, очевидно, вона під негласним наглядом... Звичайно, їй не слід їхати зразу вслід за Григорієм.

— Добре, що вона не виїхала. Я зустрів старого Камищука, і він казав, що Григорія цими днями знову перевозять до Чернігова. Так і

перекажи Надії і передай їй мій привіт. Скажи, що я хочу з нею поговорити.

Марина вдячно подивилась в очі Михайлові Михайловичу.

— Ти хочеш трохи втішити її?

— Ні, я хочу допомогти визволити з тюрми Камищука.

— Не збагну... Як?

— Як — не знаю... Буду радитися з досвідченими людьми.

Думка про звільнення Григорія Камищука виникла в нього відразу, як тільки він почув про його арешт. Тепер у нього вистигло остаточне рішення: він мусить взятися за цю справу сам. З часу, коли він уперше зустрів Григорія на літературному вечорі в минулому році, вони бачилися часто. Іноді він разом з Надією заходив до Коцюбинського, вони розмовляли цілими годинами. Потім набирали з його бібліотеки книжок і ишли. Михайло Михайлович знав, що його книжки читають вони не самі. Коцюбинський вірив у здібності Григорія. Певен був, що тюрма не приглушить його молодого революційного настрою, а запалить його ще дужче. Та допомоги він ще потребує.

Увечері Михайло Михайлович бачив у цій справі адвоката Чижа.

— Денисе Захаровичу,— спитав Коцюбинський,— скажіть, хто має право у нас звільняти злочинців? Чиж здивувався. .

— Хто ж — прокурор, суд, губернатор, сам цар. Багато людей можуть робити це, але ніхто з них не бажає використовувати своє право.

— Ну, на них я не можу розраховувати: мій протеже — політичний. Це робітник з махоркової фабрики Хоменка...

— Так, чудесно!— вигукнув Чиж — Це одоробло Хоменко може тут вам зарадити краще, ніж прокурори й губернатори... За що взято робітника?

— Його обвинувачують у підбурюванні робітників до страйку якраз тоді, коли фабрика підрядилась постачати армії... Ну, а ще закидають йому поширення нелегальної літератури.

— Ах, так!.. Ну, то скажіть, у яких ви стосунках з Савою Гавриловичем Хоменком? Не посварилися? Просвітяни не думають іти цими днями до нього по чек на двісті карбованців для рідної культури?.. Це була б нагода...

— Покиньте глумитися...

— Тю-ю... Чортяка б їх видавила!.. Я й забув, що ми вже з вами не в "Просвіті"...

Михайло Михайлович добре розумів, що Чиж зовсім не забув про це, а просто не минув дрібнесенької нагоди поглумитися з немилих йому людей.

У Хоменка Михайло Михайлович був двічі чи й більше без просвітян, так просто — запрошували в гостину з якоїсь урочистої родинної нагоди. Він відразу ж у справі Григорія розраховував удатися до Хоменка, але вирішив спочатку порадитися з своїм приятелем, йому було відомо, що Хоменко за панібрата з губернським прокурором, губернатором, поліцмейстером... З останнім він навіть покумався.

— Хоменко все може,— несподівано змінив тон Чиж,— але, я певен, він нізащо не погодиться допомогти вам...

— Чому?

— А тому, що, певне, на його прохання й узяли цього робітника. Хазяїн захотів позбутися небезпечного робітника і легко цього домігся. Я, звичайно, не обстоюю, що все було саме так, як я говорю.

Незважаючи на подібну двоїсту пораду Чижа, Михайло Михайлович проте вирішив-таки удатися до Хоменка і спробувати умовити його. Все ж була маленька надія на лібералізм Хоменка.

Дружина порадила Михайлові Михайловичу не йти до Хоменка додому, а зустріти його в суботу біля монастиря, куди, звичайно, приїздить він на своїй бричці разом з дружиною пити квас. Або в неділю біля церкви після обідні. До церкви Михайло Михайлович давно не ходив і вирішив спробувати спочатку побачити знайомого фабриканта біля монастиря, тим більше, що любив робити в тому напрямку свої прогулянки.

Йому пощастило. Ще не дійшовши до монастиря, він зустрів Хоменкову бричку. Але самого господаря на ній не було. На цей раз їхала його молода дружина, що сама й правила гарячим донським рисаком.

Вона здаля впізнала помітну постать Коцюбинського і на повній рисі спинила біля нього коня. Побачивши її саму й знаючи трохи вдачу цієї жінки, Михайло Михайлович боявся, щоб їй не спало часом на думку запросити і його до себе в бричку. Вмить він навіть уявив собі подібну прогулянку чернігівськими вулицями... І ще швидше придумав причину, щоб відмовитись

Він, проте, й гадки не мав, що вродлива фабрикантша не раз вказувала своєму неохайному, з химерами, чоловікові на письменника Коцюбинського, як на людину, з якої треба брати приклад.

— Оце мужчина,— вигукувала вона в таких випадках до чоловіка,— завжди одягнений, як гість із столиці. Чепурний, в прекрасному, завжди новому костюмі, з модним галстуком!.. А ти — вайло, ти зовсім забуваєш про себе, певніше — про мене... Від тебе завжди чути махорку за версту... Цим ти зневажаєш мене, свою дружину. Адже я воліла б бачити тебе завжди елегантною і статечною людиною. А ти заростаєш бородою, ніколи не міняєш своєї чесучевої блузи... Михайло. Михайлович кавалер, він навіть вуса фарбує, бо так треба.

— Вітаю, вітаю! — гукала вона до Михайла Михайловича.

Він підійшов.

— Що ж це ви, добродію,— подаючи руку в лайковій рукавичці, напустилась вона відразу на Коцюбинського,— забули про нас. Нещодавно приходили ці... добродії з "Просвіти" до Сави Гавриловича по гроші і вже без вас... Я просто була обурена.

— Я давно не в "Просвіті"... Ще з минулого року.

— І чудесно! Нема чого шкодувати... — Довгими тонкими пальцями вона заправила пару неслухняних кучерів під брилик.— Там самі тюхтії, жодного справжнього джентльмена. По совісті вам скажу — набридли вже мені вишивані сорочки і стьожки...

— Ну, як ся має Сава Гаврилович?

— О! У нього, як завжди, багато неприємностей. Ви бачите,— вона показала на порожнє місце в бричці,— він навіть не виїздить тепер на прогулянки. Я сама...

— А що трапилось?

— А хто його розбере! То було із поставками щось не в порядку. Тепер залагодилось, так робітники в наш важкий час забажали підвищення платні. Мало не застрайкували... Та добре, що Саві Гавриловичу заздалегідь доповіли про призвідців... Ну, так він сам їздив до губернатора і до поліцмейстера... Запобіг катастрофі. Тепер спокійніше...

"Чи варто вдаватися до Хоменка?" — востаннє запитував самого себе Коцюбинський. Потім іронічно промовив:

— Значить, нічого прикрого у вас тепер немає?.. Адже все залагоджено?..

— О, якби ж то!.. Далеко не все! На Саву Гавриловича сиплються прикрості, як із торби.

І вона, трохи перехилившись у бік до Михайла Михайловича, усміхалась і кокетувала, а про чоловікові прикрості розповідала з таким веселим виглядом, немов рада була, що їй є про що розмовляти з добре знайомим чоловіком.

— Уявіть собі, біда прийшла звідти, звідки її аж ніяк не сподівались... Всім відомо, що Сава Гаврилович походить з старовинного козацького роду. У нього є документи, які до нього перейшли ще від діда-прадіда. Він листувався з якимось складачем українських родословних списків, посилав йому великі гроші на видання цих списків книжками і знімав копії з своїх документів.

— Ну, і що з цього вийшло? — зацікавився Михайло Михайлович.

— О, ви навіть не уявляєте, які несподівані результати!.. Цей складач просто якийсь аферист: копії документів надіслав Саві Гавриловичу назад, грошей, звичайно, не повернув і в родословні списки

старовинних українських родів нас не вписав... А хіба ми маємо на це менші права, ніж Лизогуби чи Ґалагани?..

— Це прикро! — усміхнувся Коцюбинський.

— Звичайно, прикро!.. І ми знаємо, чиїх рук це справа... Це Симиренки очорнили нас, це вони писали до складача якісь брехливі історії про наш рід.

Помітивши, що Михайло Михайлович зробив рух щоб попрощатись, вона раптом схаменулася.

— Це добре, що я вас зустріла: не треба буде посилати по вас.

— Справа якась?

— О! Ще й яка!.. — І вона несподівано засміялась на повні легені, засліплюючи чудесно-білими зубами.— Завтра вдень ми влаштовуємо невеличку гулянку. Приїхала сестра Сави Гавриловича з чоловіком. Ми хочемо скликати гурток знайомих і влаштувати останню вже в цьому році гулянку в лісі. Уявляєте — тепер ліс чудовий, як ніколи! Звичайно, якщо не зміниться погода. Тільки не думайте відмовлятись, дуже вас про це прошу. Я так вас, Михаиле Михайловичу, шаную, поважаю, а ви, негарний, забуваєте про нас:

— Ні, я просто зайнятий різною роботою... і хворий.

— А ви заходьте до нас частіш... По суботах... Від розваги люди здоровішають.

Коцюбинський подякував. Від запрошення на завтрашню гулянку не відмовився. Отже тепер остаточно вирішено — він говоритиме з Хоменком.

Сава Гаврилович повернувся додому з своєї фабрики роздратований і злий. Оце тільки що в конторі він довідався, що в нього з-під носа вислизнули десять вагонів найкращої махорки-саджанки, що заготовлена була в Прилуках, у поміщика Парицького. Махорку перекупив Симиренків агент. Прогавили!.. І чому?.. На два дні запізнилися внести завдаток. А вже ж договорено було. Сорти чудесні — хмелівка, ціна підходяща: Парицький поспішав продати, бо в нього обом закладним минав термін, а, крім того, були прострочені векселі, і кредитори вже довідались, що на складі в Прилуках у нього є на тридцять тисяч карбованців зашитої в рогожу махорки. Могли накласти арешт. Парицький продешевив, бо поспішав... і тут на тобі — вирвали з-під самого носа. Як тут не розсердишся!..

А хто винен?.. Завозився був з страйкарями, потім поїхав до Києва в округ. Поки впрохав підполковника Савицького, щоб він прискорив аванс за поставки, а час іде й іде... А ці хорти Симиренкові гасають по Чернігівщині й Полтавщині і носом чують, де махрою... А може, вони ж і Савицькому підсунули, щоб затримав на два дні аванс, бо знали, що в мене всі гроші в ділі, а позичати я не люблю: проценти з'їдають прибуток... А чорти б їх подушили... Другого такого випадку не трапиться... Ех, шкода!..

І він тикав парасолькою — завжди їздив з парасолькою — свого кучера в спину, щоб той поспішав, бо коли не поспішаєш, то чиниш хазяїнові збитки. Кучер здвигав плечима й попускав злегка віжки: хвилину тому хазяїн лаяв за те, що він немовби хоче з нього душу витрусити швидкою риссю, а тепер докоряє за повільну їзду...

Та як на злість і дома нема кому його розважити: обідати його не чекали... По обіді всі кудись порозходились... Чорт батька зна що!..

Обідати йому й не хотілося. Він був на цегельнях, говорив з управителем і потім частував його трохи в ресторані. Цеглу на нові корпуси йому постачатимуть дешевше. От тільки десять вагонів

махорки, що вислизнули з-під рук, не дають спокою... Страйкарі винні: через них він спізнився на два дні.

Вдома він трохи відпочив, а потім замкнувся в своєму кабінеті. Дістав розкішне оправленого синього зошита і схилився над ним у роздумі. Це була його кількарічна робота — дослідження пестливих форм в українській мові. Він не раз нахвалявся знайомим українцям, що давно пише роботу, яку колись опублікує. Іноді для гостей він навіть читав кілька сторінок, заздалегідь просячи пробачення: він, мовляв, не дослідник, а так просто — кохається в багатстві рідної мови, тому й пише...

Минулого разу він не встиг закінчити фразу: "Протилежно іншим мовам в українців кожна частина мови має пестливі форми. Наприклад..." Далі фраза обривалася. Сава Гаврилович, наче справжній учений, хвилину подумав, почухав ручкою потилицю і крякнув, потім дописав: "...спати, спатки, спатусі, спатоньки..."

— А бодай ти провалився!.. — згадав він раптом уголос про Камищука.— Де ти, така падлюка, взявся на мою голову?.. Це ж які збитки! Десять вагонів першосортного корешка...

В цю хвилину до кабінету залетіла дружина. Тримаючи хлист, яким підганяла жеребця "Бунчука", і подаючи чоловікові руки для поцілунку, вона радісно гомоніла:

— Чудова прогулянка!.. Даремно ти не з'явився раніше — поїхали б разом. "Бунчук" усе пускався учвал, та я його здержувала... Чудовий кінь! Виключна погода! Завтра буде незрівнянний пікнік... До речі, зустріла Михайла Михайловича й запросила його, адже ти не заперечуєш?.. Чудова людина!.. Галантний кавалер, європеєць, не рівня тобі...

Сава Гаврилович хотів ще раз поцілувати дружину в руку, але вона крутилась на місці, і хлист, що був у її руці, проїхався чоловікові по обличчі. Він удав, що не помітив цього.

— Ти знову не встиг поголитися?

— Завтра, завтра, моя трояндо... Спеціально для пікніка поголюся. Щождо Коцюбинського, то мені його теж треба побачити. Є в мене одна справа...

— Може, оцю статтю свою хочеш йому читати? Не раджу... Кому воно цікаве?.. А головне — ти фабрикант, капіталіст, і чи тобі личить братися за якісь там писання?..

Але Хоменко не погодився:

— Катерина II,— сказав він, помисливши хвилину,— була цариця, а дивись — писала різні твори... Потім по паузі додав:

— Та справа не в Катерині, а в тому, що Симиренкові пройдисвіти вихопили в мене з-під носа десять вагонів чистосортної хмелівки...

— Знову Симиренко!.. —вигукнула роздратовано жінка.— Чого він плутається в тебе на дорозі?..

До кабінету зайшла служниця взяти від господарки пальто, і та вийшла переодягтися.

Коли гості після доброї закуски і особливо щедрої випивки почали розходитися по лісу, Михайло Михайлович вирішив підійти до Хоменка й одвести його від інших, щоб, кінець кінцем, якось у розмові між іншим викласти своє прохання. Можливо, йому пощастило б, коли б не Хоменкова дружина Розалія Юхимівна.

— Михаиле Михайловичу, ви тут єдиний джентльмен і мусите провести мене до води. Я хочу помити руки і трохи освіжити обличчя після важких обов'язків господарки.

Коцюбинський не міг відмовитись.

— Саво! Савонаролочко!.. — гукнула вона до чоловіка, що був далеко більше напідпитку, ніж дружина й інші гості,— я забираю з собою Михайла Михайловича до річки.

"Савонаролочка" байдуже махнув рукою. Розалія Юхимівна поводилась не по-жіночому сміливо. Спираючись на руку Коцюбинського, вона злегка штовхнула його вниз до берега з піскової кручі.

— Який ви неповороткий!..

Вона засміялась. Потім взяла з ридикюля малесеньку хусточку, змочила кінчик її в Десні і витерла собі обличчя, від чого воно ще дужче зайнялося рум'янцями. Помила руки, напудрувалася і все промовляла:

— Я жінка освічена і не дуже соромлюся чоловіків.

Потім попросила Михайла Михайловича одвернутися, поки вона поправить собі панчохи.

Від міцного вина в Михайла Михайловича трохи несвіжа була голова. Розалія Юхимівна підхопила його під руку й запропонувала пройтися понад берегом. Далі піднялися на піскову кучугуру й зайшли до лісу.

Довкола й справді була чудова рання осінь, що п'янила як давнє, вишумоване вино, хвилювала і немов вимагала: спинися, лови хвилину, як лист кленовий, що падає до твоїх ніг.

Дружина Хоменка, здавалося, божеволіла. Вона бігала між деревами, трохи над міру підіймаючи сукню, нахилялася за чудовим кленовим листям, і Коцюбинський бачив її стрункі ноги в дорогих ажурних панчохах та груди, що прагнули на волю з-під тугого одягу. Вона збирала листя в букет, кидала його і збирала новий... Пробувала кокетливо наспівувати якісь мотиви, перестрибувала з одного на другий, замовкала, потім щебетала знову... Без кінця... Одночасне встигала закидати Коцюбинського цілим дощем запитань і своїх же відповідей на них...

Михайло Михайлович був трохи спантеличений. Вони відбились від інших. Треба було повертатись і шукати Хоменка. Коли Розалія Юхимівна чула про це, вона хапала його під руку і сміялась божевільним визивним сміхом.

Вони йшли далі.

— Я знаю,— гукала вона,— ви боїтесь мене... Або засуджуєте... Що? Не засуджуєте?.. Прекрасно! Дякую... Наші провінціали, що зроду й не бачили європейської жінки, не дарували б мені сьогоднішньої поведінки. Але ж ви були на заході, ви повинні співчувати мені і зрозуміти, що в цій отруєній махоркою атмосфері світській жінці можна знудьгуватися, якщо не збожеволіти...

І раптом настрій її мінявся так само, як і мотиви пісень, і поведінка.

Потім знову несподівано вона покидала хандру й починала кокетувати.

— Подобаються вам мої перли?

— Так.

— Це чоловік подарував мені в день іменин. Вона спинила Коцюбинського і, демонструючи перед ним разок перлів на своїй гарній шиї, тягнулася до нього обличчям.

— Ні, ви спробуйте на вагу — справжні... Сава Гаврилович для мене нічого не шкодує... Що? Ви боїтеся торкнутися цієї цяцьки на шиї вродливої жінки?.. Соромтеся, європеєць...

Вона тягнулася до нього, вимагаючи спробувати перли на вагу. Коцюбинського обдавало тонким запахом її духів, сліпили її разюче-білі, виплекані зуби, напівзаплющені очі манили. Вона вже говорила зниженим, змовницьким, похітливо-тремтячим голосом. Вже мало міркувала над своїми словами і лепетала, вкладаючи в слова не думки, а тільки своє хвилююче почуття.

— Ну, візьміть же, спробуйте, переконайтеся, що справжні... Візьміть... Спробуйте... Ну, я вас прощу, бачите, прошу... Вимагаю!.. Це треба...

І Коцюбинський не відчував відсутності смислу в її божевільній мові... Він хотів, щоб зрештою кінчити з цим, злегка торкнутися до низки її перлів. Та вона схопила, забувши про все, його руки й закинула собі за шию, вмить сама обняла його за шию й немов прилипла до нього, її майже заплющені, скаламучені очі і відкриті пристрасні губи ламали опір. Вона повисла на його шиї. Він одірвався від неї і набрав повітря в груди. Потім підняв кашкет та її ридикюль з землі. Пішов. Вона вмить наздогнала його і взяла під руку. Важко дихали її затиснуті в корсет груди. Вона задихалась.

Коли Хоменко й дехто з гостей обернулися, почувши кроки, то побачили Коцюбинського з ридикюлем в руках і Розалію Юхимівну, що безтурботно наспівувала собі і збирала кільканадцятий букет вогняного кленового листя.

— Савонаролочко, ось і ми!.. — защебетала вона ще здаля до чоловіка.

— Тепер, моя трояндо, я заберу від тебе Михайла Михайловича. У мене до нього справа. Ти не заперечуєш?

Вона про щось думала мить, потім перекусила надвоє корінець листка і мовчки здвигнула плечима. Хміль її пройшов.

Михайло Михайлович був радий. Він мав аж дві вигоди: позбувся небезпечної жіночої компанії і залишався з Хоменком сам на сам.

Та склалося інакше.

До них причепився зовсім п'яний чоловік Хоменкової сестри, власник оптового магазина в Києві, його кругле, як повний місяць, обличчя вилискувало від поту. Він уже встиг набриднути всім гостям своїми розмовами і збирався причепитися до відомого письменника Коцюбинського.

Хоменко був завжди заклопотаним ділком і мало зважав на свою зовнішність. Новий дорогий костюм, що вибирала йому дружина, висів, як лантух. Галстук висмикнувся з-під жилетки і безпорадно метлявся в повітрі. Він не помічав нічого.

Всі троє сиділи долі, на килимі. Перед ними на серветці стояло вино, бокали і бісквіти. Пив Хоменків шуряк і зрідка сам господар, що, проковтнувши чарку, тут же визнавав сам:

— П'яний капіталіст — винятково вульгарне явище...

— У лісі... — додавав шуряк,— а в пристойному ресторані — навпаки...

— Образу, Михаиле Михайловичу, ношу я в серці На нашу інтелігенцію.

Він виймав з різних кишень то одну, то другу хустку і витирав собі чоло й широку лисину.

— Образу... і немалу!..

— Це з українським гербовником?

— Ви вже знаєте?

— Мені Розалія Юхимівна розповіла.

— Копійчана справа,— вставив своє Хоменків шуряк,— не варто звертати уваги... Я б за цю справу не дав п'ятака.

На нього зовсім не зважали.

— Копії і фотографії документів та портретів, що я надсилав, мені повернуто з приписко̀ю: "Не можуть бути використані". А чому? Що я — вискочив, як Пилип з конопель?.. Ні. Хоменки при Богдані були в сотниках. А одного Зиновій-Богдан надсилав до Туреччини дипломатом. А в князя Паскевича-Еріванського правою рукою хто був? Хоменко... Та, зрештою, в мене ціла гора документів! Мені кажуть: подавайте в сенат, геральдію... Нащо це мені? Хіба славний український рід — не рід дворянський?.. Я не за цим обстоюю. Хоменки зробили для України багато. А що сенат не затвердив моєму дідові родовий герб, можна друкувати й "незатверджений". Я сам зробив немало для української культури. І ви, Михаиле Михайловичу, перший цьому свідок.

Він прозоро натякав на те, що підтримував "Просвіту" грішми.

Михайло Михайлович промовчав.

— Наша інтелігенція,— провадив своєї Хоменко,— не вміє цінувати тих, хто допомагає рідній культурі. Нас оцінить наш народ. До національної культури він не доріс, але ми створили національну промисловість, ми дали йому роботу й хліб.

— Єрунда! — знову встряв до розмови Хоменків шуряк.— Мій молодший прикажчик одержує більше, ніж на твоїх тютюнових фабриках майстер. Я не маю подяки від свого прикажчика, а ти від свого майстра... На них не треба зважати. Вважайте тільки на себе.

Що вам треба, те й робіть... Щождо того, щоб довести свій рід, то це нісенітниця. От гільдії — це я ціню!.. Та побачивши, що його намагаються не слухати, він з п'яною байдужістю махнув рукою:

— А ч... ч...орт з вами!.. — і подався до гурту з пляшкою в одній руці і келихом у другій, розхлюпуючи з пляшки вино.

Тимчасом Сава Гаврилович розкривав свої думки, з якими, певне, носився давно:

— Народ! Наш бідний народ! Пригадуєте, Михаиле Михайловичу, рядки Бориса Дмитровича:

Убогії ниви, убогії села,

Убогий, обшарпаний люд...

Дуже гіркі рядки, а правдиві... Та й справді, що може дати земля народові? Злидні — і більш нічого. Народові не потрібна земля — вона однаково ж веде його до вимирання. А врятувати народ хтось мусить!.. Тільки не земля — вона вимагає поту, щоб родити, і висисає з бідного народу всі сили. Народ мусить ненавидіти землю! Нехай поміщики

люблять землю — на ній стоять їх палаци. Вона дає їм багатство... Народ мусить іти на фабрику... Тут його порятунок. У мене чорнороб живе краще, ніж заможний селянин, їй-бо... Не вірите?

— А хто ж,— запитав Коцюбинський,— буде постачати вам сировину?

Почувши про сировину, Хоменко знову згадав про десять вагонів тютюну, що вислизнули в нього з-під рук, і на душі в нього стало гірко. Та це лише на одну хвилину спинило його промову. І він відповідав Коцюбинському:

— Хазяї й поміщики... А селянам бракує земельки навіть на хліб для дітей. З них ніякі постачальники для мене... Тільки хазяї, тільки поміщики...

Коцюбинський, звичайно, не думав дискутувати. Це було зовсім недоречно. Все ж таки він не витримав і натякнув:

— Здається, на ваших фабриках були заворушення... і зовсім недавно?..

— Страйк! — вигукнув з гордістю Сава Гаврилович.— Справжній страйк, які бувають на кожному порядному підприємстві...

В його голосі Коцюбинський почув ноту хвалькуватості: Хоменко хотів скидатись на великого капіталіста. А проте не без підстав...

_— Ну, та їхня не взяла! Моя взяла! А їхня подумала, погедзькалася, та й,— він оглянувєя довкола, певне бажаючи сказати непристойність, але заради Михайла Михайловича втримався і тільки зареготав.

Коцюбинський почував себе як на колючках, його починало захоплювати полемічне завзяття.

— Чия ж це — їхня?

— Робочі...

— Народ, значить?..

— Ні, Михаиле Михайловичу, не сам народ, а призвідці, бунтарі... Чоловік собі чесно робить, одержує, що полагається, і нічого більш не хоче, аби лиш була робота. Але тут приходить якийсь шибайголова й починає йому теревені розводити, як комар над вухом. Гуде та й гуде... Ну, зрештою, чоловік не камінь: роздовбає-таки його пройдисвіт... А потім страйк, бунт... А від цього мені збитки.

Коцюбинський вирішив дошкулити йому.

— Слухайте, Саво Гавриловичу, але ж у подібній ситуації ви користуєтеся послугами поліції, яка придушує все передове, гуманне. Для цього вона й існує.

Хоменко замислився. Він мав талант підприємця, вузький талант ділка, а в політичних питаннях часто. був безпорадний. Він підіймав пляшки з килима і приглядався, чи залишилося в них вино. Знайшов мадеру і налив чарку. Прополоскав собі зуби і проковтнув вино.

— Сьогоднішня поліція,— сказав він,— це наші найманці. Ми їм платимо, вони нам роблять.

— Як це зрозуміти?

— А тут немає особливої мудрості,— лукаво підморгнув він.— Думаєте, поліцмейстер мені за спасибі допомагає?.. Авжеж!.. Сподівайтеся!.. Це шахрай із шахраїв такий, що із рідного батька злупить, а з мене й тим паче. Кобила "Ластівка", чистокровна англічанка, вже на його стайні... Це — раз. Браслет золотий його

дружині на іменини — це два... Поки що цього вистачить, навіть з авансом на майбутнє...

Обурений Коцюбинський підвівся. Але Хоменко ,вхопив його за руку.

— Не поспішайте. Ще рано. Ми ось поїдемо зараз закінчувати до мене.

— В мене сьогодні бракує часу. Я, мабуть, не поїду…

— І не думайте тікати... Я ше вам до ладу своєї справи не розповів. Я вам ще про професорів розповім, що беруть хабарі не гірш за поліцмейстера...

Він гарячкове вмовляв Коцюбинського, який в цю хвилину вирішив: тікати звідси й забути про цю останню свою слабкість... Але в його уяві на мить постало прекрасне обличчя Григорія Камищука — його голубі очі з імлою, білява чуприна, могутні плечі... І Коцюбинський не втримався:

— У мене до вас, Саво Гавриловичу, була невеличка справа, прохання навіть... Серед робітників вашої чернігівської фабрики, арештованих і відданих під слідство, є один, якого я знаю,— Григорій Камищук. З приводу нього в мене є до вас справа.

— Ну, ось, бачите, навіть справа, а ви тікаєте... Хто ж у лісі про справи говорить?.. Це тільки дома... Наше товариство не таке страшне, щоб від нього тікати вам.

Хоменко знав про популярність письменника Коцюбинського не тільки серед українських читацьких кіл, але й у Росії і навіть за кордоном. Це його примушувало ставитись до письменника з повагою. Він цінив Коцюбинського, хоч майже не був обізнаний з його творчістю. Хоменко розумів, що коректній вдачі письменника багато чого в цьому

колі не подобається, і це вражало гонор фабриканта: українському письменникові не по собі серед справжніх українців!..

Він м'яко взяв за лікоть свого гостя:

— Михаиле Михайловичу, може, вам Аркадій, мій шуряк, не до вподоби... Купчисько!.. Він і мені не до серця. Ось повернемося додому і вкладемо його — нехай собі дрихне. Ми на нього не зважаємо і ви не зважайте. В тверезому стані його ще можна терпіти, а як вип'є — реп'ях...

Недалеко з'явилась Розалія Юхимівна, яка щось шукала в траві, удаючи, що не бачить чоловіка й Коцюбинського.

— Трояндо!.. Що ж це в нас робиться?.. — гукнув Сава Гаврилович.— Михайло Михайлович хоче тікати додому. Ми йому не до вподоби...

Вона, удаючи примхливу дівчинку, підбігла до них.

— Ай, ай... як вам не соромно, Михаиле Михайловичу!.. Невже наші женщини вам не до серця?.. Не пустимо, не пустимо нізащо!..

Обравши зручну мить, вона прошептала чоловікові:

— Яка тут кішка пробігла між вами?

— А біс його розбере... Він не любить п'яних, делікатний... Аркадій тут нісенітницю верзякав... Я перед ним сп'яна прохопився, що поліцмейстеру хабара дав... Може, це його й шпигонуло?.. Треба затримати і якось умовити, залагодити... А то ще, бува, де ляпне... Не обберешся біди...

— Ти тюхтій... — презирливо відповіла вона й пішла до гурту, де вже був і Михайло Михайлович.

Було помітно, що Хоменко уникав розмови з Коцюбинським сам на сам. Він мав час подумати і вже догадувався, в чому полягатиме прохання Коцюбинського, тим більше, що вже знав, про кого йтиме мова.

Тоді, пересилюючи свої почуття, Михайло Михайлович сказав:

— Саво Гавриловичу, а все ж таки, хоч зараз і не час, треба мені дещо викласти вам.

— Е... е... гаразд... — промимрив той і раптом узяв рішучий тон, — то підемо до мого кабінету.

Вони прийшли до розкішно вбраного великого кабінету. Видно, тут порядкувала рука Розалії Юхимівни. Виконаний олійними фарбами, старовинний, схожий на ікону, портрет якогось Хоменкового прадіда, десяток дрібних фотографій, серед яких був і маленький фотопортрет Хоменкового кума — чернігівського поліцмейстера...

Хоменко майже ліг на канапі. Коцюбинський сів оддалік, біля стола. Він був утомлений і роздратований. Проте він умів стримувати свої почуття.

— Діловий у вас настрій, Михаиле Михайловичу...

— Ні, я просто користуюся з нагоди...

— Прошу, прошу... Я з радістю... Коцюбинський вирішив розрубати вузол одним махом.

— Саво Гавриловичу, ви маєте повну змогу довести громадянству свою гуманність, примусити багатьох людей бути вам зобов'язаними, якщо вживете заходів до звільнення з-під арешту вашого робітника Григорія Камищука.

— Як то?.. Нащо це?.. Як я можу?.. — перелякався Хоменко.

— Це потрібно не вам, звичайно, і не мені... а йому, його батькам. Є багато причин, щоб бачити його на волі... А головне — сама людина: таких, як він, мало, їх майже немає...

— Але ж я не влада, не прокурор, я в цій справі — ніщо...

— Ні, ви можете зробити багато. Не відмовляйтесь цим. Навряд відмовить вам прокурор, якщо ви його про це попросите.

Коцюбинському раптом спало на думку, що він принижує себе цим проханням. Справді, ніколи йому ще не доводилось когось так просити. А тут він прийшов до людини, до якої не має особливої поваги, пересидів з. нею мало не цілий день і тепер просить... Та він відразу ж відкинув ці думки: він не для себе...

Тимчасом Сава Гаврилович, що завжди трохи повільно мислив, зорієнтувався:

— І до того, бачите, мені не треба, щоб якийсь пройдисвіт баламутив мені людей.

— Ви можете не приймати його більше на свою фабрику.

Хоменко подзвонив. Прийшла служниця, і він наказав принести вина. Потім уважно прислухався до слів Коцюбинського. Принесли вино. Він налив два келихи.

— Прошу... За народним звичаєм, де сперечаються, там і п'ють.

— Не питиму. Це мені шкодить.

— Прошу — це легеньке...

— Не можу. Хоменко випив сам.

— За ваше здоров'я, Михаиле Михайловичу, вас я глибоко шаную і поважаю. Щождо моєї гуманності, яку, як ви сказали, треба довести, то хіба е такі добрі люди, що не ймуть віри в неї? Хіба мало я зробив людям хіба мало чим мені зобов'язані люди? Ображаєте ви мене, Михаиле Михайловичу...

Коцюбинський роздратовано здвигнув плечима. Хоменко помітив це і раптом перейшов на інший тон. Він повеселішав і намагався жартувати, але не поступався.

— Ви не знаєте цих людей. Та коли тільки Камищук опиниться на свободі, то хіба йому обов'язково треба працювати в мене, щоб зіпсувати мені життя?.. Вся фабрика — його приятелі, така ж босота, як і він. Вони зруйнують моє хазяйство, знищать мене. Та, зрештою, яка вам особисто з цього користь? Не розумію я вас... Не туди українська інтелігенція мусить вкладати свою енергію... Вивести народ з темряви — ось першочергове завдання.

Коцюбинський рвучко підвівся.

— Одну чарочку... Це завезене: в Чернігові таким не торгуюгь, — сказав Хоменко.

Він випив сам і втерся рукавом. Коцюбинський сухо відрізав:

— Ніякої особистої користі я цим не домагаюсь. Я тільки знаю Камищука і високо ціную цю молоду людину. Він повинен бути звільнений. Не звільните ви, зробить хтось інший. Та й взагалі треба перевірити, чи винен він у тому, що йому інкримінує слідча влада.

Останнє він сказав, не маючи ще на увазі якихось конкретних даних, майже випадково. Але на Хоменка саме ці його слова справили враження. Він уважно подивився на Коцюбинського, немов хотів розгадати його задум.

Потім сказав:

— Ви щось маєте на увазі? Не вірте людям, ніхто з них нічого не знає.

Він навіть помітно стривожився, чого не міг не помітити Коцюбинський. Та через хвилину Хоменко вже переходив на веселий, жартівливий тон.

— Ну, не будемо сваритись... Та й немає за що. Якийсь там Камищук, підозріла, авантюрна особа... Таким саме й місце у в'язниці. Прошу, Михаиле Михайловичу,— він показав на повний келих і жадібно, тремтячими губами, як алкоголік, випив сам, плеснувши зопалу вином собі на жилетку. Але не помітив цього і почав переходити на бравурний тон, наспівуючи навіть мотив, підслуханий ним у свого управителя. А управитель виніс цю мелодію з одного чернігівського борделя на міській околиці.

Тепер Коцюбинський зневажав цю людину до кінця.

Він жахався того, що сам, разом з просвітянами, давав привід цій тварині вважати себе за мецената...

— Саво Гавриловичу, — промовив він, силуючи себе до стриманого тону, — якщо ви в силу своїх принципових міркувань не хочете зробити цього, то я прошу вас знову ж таки про це, але як про послугу особисто мені. Майте на увазі, що для мене це має величезну вагу. Це буде послуга, якої не забуду я ніколи.

Мотивчик борделя раптом припинився. Хоменко прислухався до слів Коцюбинського, граючись брелком від золотого годинника. Іноді він залишав брелок і поволі, смакуючи, тягнув з келиха вино. Потім поставив на стіл недопитий келих. Хвилину подумав і невідомо для чого вийняв і почепив на ніс окуляри, немов хотів заховати свої очі, які не могли опиратися глибокому, гіпнотизуючому поглядові чорних, ясних очей Коцюбинського. "Зараз він скаже якусь підлість", — подумав Михайло Михайлович.

І справді.

— Михаиле Михайловичу,— спокійним, діловим тоном вимовив той. Таким тоном він розмовляв з людьми, що приходили сюди до нього просити відстрочення векселів.— Михаиле Михайловичу,— повторив він, не поспішаючи і забувши про свою жартівливу манеру, — бувають такі справи, в яких відмовляєш навіть друзям. Адже ви, певне, не знаєте, якими словами паплюжив мене цей пройдисвіт в останній день свого перебування на фабриці, перестрівши мене біля контори...

— Звичайно, не знаю...

— То ж то бо й є... Одверто вам сказати — я боюся його...

— Він виїде з Чернігова.

— У цього бунтаря сто пар рук і ніг... Мені він не забуде, де б він не був. До таких людей треба застосовувати найсуворіші заходи, їх треба знищувати — це найкраще, найбезпечніше...

— Така ваша остання відповідь?

— Остання... Та й ви на моєму місці зробили б так точнісінько.

— Помиляєтеся, пане, — гостро вимовив Коцюбинський і вийшов з кабінету.

Він пішов не до гостей, а зійшов униз. За одними, нещільно причиненими дверима він почув знайомий притишений шепіт:

— Спробуйте на вагу — це справжні перли... Ну, візьміть же, спробуйте, ви боїтесь торкнутися...

Далі він не чув — був уже далеко. В одній порожній кімнаті він посидів трохи, щоб заспокоїтись. Але через хвилину зірвався й швидко пішов до передпокою.

Коли він надягав своє пальто, до нього вийшла розпалена і втомлена Розалія Юхимівна. Вона навмисне щільно зачинила за собою двері, крізь які чути було вигуки гостей з вітальні. Гостей значно збільшилося, і серед численних голосів Коцюбинський пізнав голоси Сулими і Прокопенка, що п'яно гукали щось один на одного. Хоменкова дружина вдивлялася йому в очі.

— Боже мій, Михаиле Михайловичу, щось трапилося!.. Я знаю. Не втікайте! Ну, я вас прошу. Скажіть, чим образив вас мій чоловік?..

Але Михайло Михайлович мовчки, з нервовою поспішністю продовжував одягатися. Жінка таємниче зашептала:

— Але ж про мене ви не поганої думки?.. Адже так? Я не помиляюся? Ви, певне, зрозуміли мене?.. Ну, говоріть же...

Вона простягла йому руку на прощання, але Коцюбинський не поцілував її, як звичайно, а нервово потиснув і, широко ступаючи, швидко вийшов на вулицю. Розалія Юхимівна сумувала вслід:

— Боже мій!.. Єдиний джентльмен...

За хвилину Михайло Михайлович розшукав візника, і, поки його шкапа трусила найповільнішою риссю по кривих вулицях вже померклого осіннього міста, він гірко думав про себе:

"Так, так і треба тобі, безталанний чудій! Куди ти посунувся з своїми безглуздими замірами, до кого? і через це тобі гідно втерли носа... Землячки! Ті, що люблять свій народ, як хазяї зоологічного саду своїх звірів — у клітці, за гратами... Про що ж було просити їх?.. Про великодушність?"

— Стоп! — несподівано гукнув він візникові.— Повертай на Денисівський завулок.. Знаєш? Ну, от... До адвоката Чижа...

— Знаємо!.. — бадьоро відгукнувся візник, і шкапа його немовби вийшла з своєї повільної і точної, як маятник годинника, рисі і якось боком пішла вчвал.

Для справи Григорія Камищука адвокат Чиж робив багато. Він дав свою згоду обороняти його на суді, ознайомився з матеріалами слідства, що досить швидко закінчилося, і знайшов у показах свідків декілька неув'язок, на яких збирався провалити обвинувачення.

Камищука обвинувачувано в тому, що він під час мітингу страйкарів на фабриці увійшов до кабінету управителя і нібито намагався побити його за те, що той хотів телефоном викликати поліцію. А потім загрожував управителеві револьвером і нахвалявся, що висадить в повітря всю фабрику, якщо хазяїн не погодиться на вимоги робітників.

Довідавшись про суть обвинувачення Камищука, Михайло Михайлович пригадав свою розмову з Хоменком, і в нього виникла підозра, що той підставив найнятих свідків і, певне, сам вигадав історію з загрозами управителеві. Адже недаремно він так підозріло збентежився, коли почув тоді, під час їх розмови в кабінеті, сумніви в правдивості обвинувачення Камищука.

Чижеві пощастило. Обвинувачення виставляло двох свідків: приймальника Гарбузова і артільника Старостенка, які заявляли, що вони були в кабінеті управителя в службових справах, коли туди вскочив Камищук і намагався побити управителя, але вони оборонили його. Тоді Камищук нібито загрожував усім револьвером.

Чиж установив, що артільник Старостенко саме в цей час був у пивниці Белова на другому кінці міста. Там він зняв бешкет, і городовик Панасенко склав на нього протокол. Копію цього протоколу адвокат уже мав у своєму портфелі. Щождо Гарбузова, то справа з ним розв'язувалася так само несподівано для обвинувачення. З приводу його свідчень Чиж радився з деякими приятелями Камищука, що були на волі, і ті сказали, що справа, в якій цей Гарбузов немовби приходив до управителя, взагалі не могла існувати. Її було вигадано занадто невміло, без розрахунку на те, що в цих матеріалах копається досвідчений оборонець. Таким чином встановлювалось, що свідки були підставні...

Свої заперечення до справи Чиж зберігав у таємниці. Він готував несподіваний удар по обвинуваченню. Знав про це тільки Коцюбинський, що багато в чому допомагав своєму другові.

Зовсім загадковою була поведінка Надії Загірної, від якої теж не треба було ховати деталі оборони, оскільки вона могла б багато чим допомогти. Михайло Михайлович викликав її запискою через Марину і довго ждав її в умовленому місці. Вона запізнилась, просила вибачення, згадала про якусь важливу свою справу, призначену теж на цей час. Але яка була справа — не сказала.

Вона мовчки вислухала Коцюбинського. З усіма його доказами неповинності Григорія погоджувалась, але вигляд її від того не веселішав. Нарешті вона просто сказала, що не вірить у реальність звільнення Григорія таким методом. Потім рішуче заявила, що Чижеві не пощастить виправдати Григорія. Але скільки не намагався Михайло Михайлович довідатись про її мотиви, вона нічого йому про це не сказала. Він зрозумів, що вона не хотіла чи не могла висловитись перед ним конкретніше. Так і залишилась недоговореною їх розмова.

Ці дні Коцюбинський ледве знаходив сили працювати в статбюро. Його мозок працював зовсім в іншому напрямку. Тимчасово покинув він і писати. Треба було закінчувати другу частину "Fata morgana". Після перебування на Капрі він з запалом продовжував повість. Горький надавав великого значення цьому творові і навіть дав деякі поради щодо дальшого розгортання і висвітлення подій у повісті. Але в ці дні Коцюбинський не міг опанувати своїх думок.

Тимчасом Горький вимагав поспішити з перекладом на російську мову першої книжки творів. Михайло Михайлович мусив сам домовитися з своїм перекладачем. Перекладач поспішав і часом допускав помилок. Коцюбинський перевіряв його роботу. А це вимагало часу і настрою. Амфітеатров, з яким познайомив Коцюбинського Горький у себе на віллі, теж вимагав оповідань для нового петербурзького журналу. Пропонував друкувати Коцюбинського навіть не перекладаючи на російську мову. Налагоджувалась справа перекладу його творів у Празі. Деякі берлінські і паризькі видавництва теж удавалися до нього з подібними запитами. Нарешті, добрі відомості були з Стокгольма від професора Ієнсена — переклади з Коцюбинського на шведську мову мали незабаром вийти з друку. Зростала його популярність у Росії і за кордоном. Здавалося, після виїзду на Капрі в житті його розпочалася нова епоха, коли з Сіверянської вулиці напівзабутого Чернігова відкриваються перед ним найширші перспективи.

Тимчасом декому з знайомих стало відомо, певне від Хоменка, що Коцюбинський втручається в майбутній процес Камищука. Поголоска

варіювалася на різні лади і в зовсім невпізнаному переказі доходила до Коцюбинського. Можна було чекати нових прикростей. Визволення Григорія набирало для Михайла Михайловича напряму важливої, принципової справи. Через неї він не звернув особливої уваги на повідомлення київського цензора про заборону його збірки "З глибини".

Часто до нього приходив старий Камищук. Приносив прочитану книжку, розгортав її з газетного паперу й повертав Коцюбинському. Потім просив нову, яку тут же акуратно загортав у папір, щоб не забруднити, перекидався кількома словами з господарем і йшов, незважаючи на запрошення залишитись на чай або просто поговорити. Він шанував чужий час.

Минула осінь. Вогкість, осіння мжичка і повна відсутність сонця цілими тижнями завдавали Коцюбинському, що хворів ще й на легені, важкої муки.

Але треба було діяти. За ним уже була репутація громадського діяча, який не боїться протестувати проти беззаконня, який уже не раз підносив голос проти людей, що мали в своїх руках немалу владу. Деякі чернігівські інтелігенти пошепки розповідали один одному про те, що оцей їхній чернігівець Коцюбинський в одному з своїх нових творів назвав пса прізвищем всій Росії відомого з недавніх подій грізного міністра Трепова... Отже, не боїться!..

Нарешті відбувся суд над Григорієм. До зали суду не пустили нікого з сторонніх. Не пустили й Коцюбинського. Місцевий обвинувач був хворий і обвинувачення підтримував приїжджий. Він чомусь поспішав і процес мав закінчитись того ж дня ввечері.

Коцюбинський не виходив з дому, чекаючи на Чижа, який мав просто з процесу приїхати й розповісти про наслідки. Чекання перейшло далеко за північ. Нарешті. по грудках замерзлої вулиці прогуркотів візник. Спинився біля воріт. Через хвилину Чиж сидів у кабінеті і просив чарку

коньяку або чаю, бо й замерз, і намучився, і... не знав, що сказати приятелеві.

— Ну, ну... кажіть же!.. — стояв, нетерпеливо чекаючи наслідків суду, Коцюбинський.

— Виправданий?

— Виправданий...

— Де він?

Чиж зовсім пірнув у крісло і мовчки, похмуро відповів:

— Де? У тюрмі, звичайно...

— Його не звільнили?

— І не звільнять...

— Як то? Ніколи?

— Після каторги...

Михайло Михайлович вражений став перед Чижем.

— Так у чому ж річ?

— В моїй і вашій, Михаиле Михайловичу, наївності. Ми з вами були наївні, як діти, і, не знаючи Камищука, взялися його визволяти. А на суді його виправдали в справі замаху на управителя Хоменкової фабрики, але незабаром його судитимуть в іншій справі, про яку ми з вами не подумали. Григорія обвинувачують у революційній діяльності, в

організації робітничих майовок і збройному опорі поліції під час розгону однієї з майовок.

— Але ж це може бути тільки наклеп...

Чиж похитав головою.

— Ні, — промовив він, — я був у нього в тюрмі після суду. Пропонував свої послуги для нового процесу... З цього вони можуть зробити все, що забажають... Збройний опір — це довічне заслання чи й каторга.

Чиж знову хвилину подумав і якимось іншим, зовсім зміненим, енергійним голосом людини, що раптом чимсь захоплена, заговорив:

— Ми з вами мало знаємо цих людей... Григорій ваш друг, ви думали, що ви, як психолог, письменник і друг, знаєте його краще, ніж він сам себе знає... Ви не знали, що він досвідчений підпільник, який навчився тримати в своїх руках і самого себе і людей — гурт, масу... Адже він з вибачливою усмішкою зустрів мою пропозицію обороняти його. "Як хочете,— відповів він,— боюся, що вам не пощастить... Від заслання мене не врятує ніщо..." Ви розумієте, Михаиле Михайловичу, так говорити може не просто собі робітник махоркової фабрики. Він сказав мені, що виступатиме на суді з останнім словом, в якому обвинувачуватиме весь державний устрій і закликатиме до його повалення... Розумієте?.. Він хоче діяти так, як поводяться на суді видатні революціонери! І він це зможе, не сумнівайтеся!..

Для Коцюбинського це було нове. Він знав багатьох людей, засуджених царизмом, знав їх життя і уявляв їх долю. І все ж близькість Камищукової долі до долі подібних людей була несподівана для нього. Тепер він розумів, чому Надія Загірна не поділяла його оптимізму перед процесом Григорія: адже вона, напевне, знала все і, звичайно, про все, відоме їй, не мала права розповідати нікому, в тому числі і йому, їхньому другові. Між ним і цими його друзями існувала якась межа, якої він поки

що не в силі переступити. Ця межа не заважала їх дружбі, але все ж вона розділяла їх...

IV. ПРИСУД

Слідство в новій справі Григорія Камищука затяглося надовго. Департамент поліції розраховував на ряд голосних процесів і шукав підстав, щоб поєднати окремі незначні справи в невелике число значних політичних справ. Царизм докладав усіх сил, щоб показати громадянству свою, насправді занадто підупаду, міць.

Чиж пробував ознайомитися з приступними для оборонців матеріалами і прийшов до висновку, що хоча Григорій у наступному процесі і не гратиме першорядної ролі, але напевно дістане заслання, а можливо й каторгу. Особливо беручи до уваги те, що він уперто обіцяв поводитися на суді зухвало і при кожній нагоді громити царський суд. Він просто не радив адвокатові брати на себе його оборону і хотів боронитися сам.

Минула зима В тяжкому чеканні проходила весна. Нарешті в останніх числах травня стало відомо, що суд відбудеться через кілька днів у Києві.

Чиж довідався про це і зайшов до статбюро повідомити Марину. Вона була схвильована звісткою і ледве змогла працювати до кінця дня. Михайла Михайловича в місті не було. Він дістав через хворість два місяці відпустки, виїхав до Києва роздобувати по різних редакціях гроші на лікування і потім відбув знову на Капрі. Тільки-но продзвонив дзвінок, що означав закінчення робочого дня, Марина схопила свою бісерну торбинку і, навіть не причепурившись, не чекаючи подоуг, поспішила додому. Вона боялася, що вже не застане сестри: Надія часто перед вечором зникала з дому і поверталася досить пізно. А в Марини для неї сьогодні була пропозиція...

Надія була ще дома і, здавалося, не збиралась виходити. На запитання сестри про її справи та не відповіла, навіть не підвела голови, схиленої над книжкою.

За обідом Надію також не можна було викликати на розмову. Тоді Марина запропонувала:

— Сьогодні я хочу піти на Болдину гору, прогулятися трохи...

Надія мовчала.

— Ти не хочеш піти зі мною?

— Піду.

— Нам треба трохи розважитись, Надійко.

— Треба.

— Можливо, там я тобі щось скажу, якусь новину... В цю мить до кімнати зайшла мати.

— Куди збираєтесь? — запитала мати.

— На прогулянку,— відповіла жваво Надія,— Марина хоче розповісти мені свої секрети...

Злегка ображеним тоном Марина промовила:

— Не секрети... і тим більш не мої... А просто — весна закінчується... набридло жити так, як ми живемо... Хочеться нарешті дихнути свіжим повітрям... Поки не пізно

Стара мати стривожено поглядала на дочок. Знову щось затівають. Тільки на цей раз обидві разом. До цього кожна з них діяла окремо, і мати мала від них самі прикрості. Тепер знову...

День був робочий і на Болдиній горі народу було небагато. Сестри обрали затишне місце, вкрите густою травою й квітами. Марина, напівлежачи, дивилася на Десну вниз, на далекі гаї, що вже заволікалися синім туманом. Надія сиділа на траві, обхопивши руками коліна, нерухомо дивилася вдалину і, здавалося, збиралась довго мовчати. Весна з непереможною силою примусила її думати про Григорія, і вона останніми місяцями мовчки. замкнено сумувала.

— Від Михайла Михайловича не було ще листа... — мрійно промовила Марина.— Тепер він саме приїхав на Капрі і цілі дні, певне, серед друзів або біля моря... Як він любить море!..

— Він тобі часто пише, коли буває у від'їзді?

— Часто... Через день, а то й щодня... Надія все ще дивилася в одну точку на обрії. Потім несподівано запитала:

— Як ти гадаєш, буде Григорій на волі?

— Н-не знаю...

Надія засміялась.

— Ти не бійся мене вразити чи розчарувати. Говори те, що думаєш... Однаково, я багато передумала і перемучилась, і твої слова не завдадуть мені більшої муки. Я хочу почути твою думку.

— Я думаю,— відповіла нерішуче Марина,— інші так думають, що його засудять на заслання. Тобі треба підготуватися до такого вироку і примиритися з думкою про розлуку...

Ці кілька раптово кинутих слів немовби збудили Марину, що давно вже хотіла сказати їх сестрі. Вона розчервонілась, і очі заблищали. Але Надія звелася навколішки, повернулась до сестри обличчям, знову засміялася, чим немало здивувала сестру, бо сміх не був їй властивий. Потім спокійно і якось м'яко, натхненно промовила:

— Григорій буде на волі. Він дістане її, хоч за державним законом заслуговує каторги.

Марина, нічого не розуміючи, здивовано дивилась в очі сестрі. Вони натхненно і таємниче всміхалися. Потім Надія почала про інше:

— Скажи, Маринко, ти нудьгуєш без нього?

Вона сіла ближче до сестри. Марина розуміла, що Надія говорить про Коцюбинського. Відповіла:

— Ми з ним так знайомі вже більше як шість років.

— О! Ти мені цього не розповідала...

— А нащо?.. Все ж таки я багато чого розповіла тобі...

Надія обняла сестру.

— Маринко, наша мати ніколи не буде щасливою... через нас... Адже ми пішли не тими стежками, про які мріяла мати. Ми переростаємо дівуючи... Вона не може збагнути, чому ми не одружилися досі... Певно, вона не діжде онуків, бо ж...

Марина тихо плакала, ховаючи обличчя на грудях сестри.

— Скажи, ти любиш його? — питала Надія. Марина відповіла не відразу. Вона трохи заспокоїлася, втерла хусточкою очі. Тремтячим голосом відповіла:

— Я ж звикла до нього... Шість років... Я не уявляю себе без нього. Колись ми думали виїхати звідси і одружитися. З цього нічого не вийшло. Потім ми не раз говорили про те, щоб розійтися,— і теж нічого не вийшло... І тепер я тільки хотіла б, щоб він був щасливий, щоб він міг здійснити свою мрію. І більш нічого я не хочу! Я не вірю в наше одруження. Це нездійсненна річ... Та коли б це дивом якимсь здійснилося, то тільки зіпсувало б наші відносини... Може, своїм почуттям до нього і я приношу людям якусь користь. А діти... Не всім же жінкам виховувати дітей...

З-за Десни насувався чудовий вечір, але було сумно. Коли сестри, обнявшись, покидали гору, Надія спитала:

— А де ж новина, яку ти мені обіцяла?

— Я берегла її на кінець, щоб не псувати тобі вечір.

Сьогодні в мене був Чиж і повідомив, що наприкінці місяця відбудеться суд...

— Коли ж точно?

— Не сказав... Через кілька днів, у Києві. Значить, цими днями Григорія заберуть з Чернігова. З несподіванки Надія спинилася.

— Значить, не пізніше, як через п'ять-шість днів?

— Так.

— Ходімо, ходімо швидше... Треба швидше додому.

І Надія майже тягла тепер сестру під руку. Та ледве встигала за нею.

Хтось ходив біля їх будинку. Коли вони наблизились. Надія раптом звільнила руку.

— Це до мене,— сказала вона і поспішно сама підійшла до чоловічої постаті. Через хвилину вони зникли в мороці зовсім не освітленої чернігівської околиці.

Поїзд вузькоколійної залізниці, що йшов на станцію Крути, відходив з Чернігова вранці. Надія боялася, що Григорія проведуть до вагона раніше загальної посадки. Вона вклала в долоню швейцарові срібного полтиника і вільно вийшла на перон. Незабаром подали вагони, але пасажирів ще не випускали з вокзалу.

Надія сіла на запорошену зелену лаву на пероні і пильно оглядала неначе мертвий поїзд. Мініатюрний жіночий чемоданчик стояв біля неї, а на колінах лежала бісерна торбинка. Через новий темносиній брилик і густу вуаль, що падала нижче очей, її не зразу можна було пізнати.

Вона не помилилась: за кілька хвилин до посадки вивели на перон Григорія. По боках ішли два унтери, тримаючи руки на розстебнутих кобурах наганів. Трохи оддаля слідом ішов назирці тюремний пристав. Надія нижче спустила вуаль і вдала з себе цілком байдужу до появи цих людей. Вона немовби в'дчула гордість за Григорія, якого вели під не в міру підсиленим конвоєм. Очевидно, його вважали за винятково важливого злочинця.

Вона стежила, чи подивиться Григорій в її бік. Звичайно, він не міг би її пізнати, та вона цього й не хотіла. Але Григорій пройшов під вартою за якихось двадцять кроків від неї і навіть не глянув у її бік. Проте вона

змогла розглянути його обличчя. Воно трохи схудло, загар майже зник, але очі залишились ті ж самі: глибокі, голубі, з імлою. Здавалося, він трохи, ледве помітно, всміхався і йшов зовсім поволі, немов прогулюючись. А обидва унтери ніяк не могли погодити свої метушливі кроки з його повільною і поважною ходою. Підштовхувати ж його тут, на пероні, вони, звичайно, не насмілювались.

Всього хвилину бачила Григорія. Його привели до вагона. Він зупинився на мить, оглянувся довкола, немов прощався з Черніговом, і швидко пішов до вагона. Вартові зникли за ним. Потім до того ж вагона зайшов тюремний пристав.

Радісне почуття в першу хвилину схвилювало Надію, що більше як півроку не бачила Григорія. І вона не звернула уваги на головне — в своєму чи казенному одягу був Григорій? І відразу ж заспокоїлась: адже коли б він був не в своєму звичайному одязі, а в казенному, їй би впало це в око. Вона на одну мить заплющила очі, і він постав перед її уявою, тут, на пероні, в чорній вишиваній косоворотці шовковим шнурком замість ременя, в чорних штанях і м'яких чоботях, немов удруге проходив недалеко від неї під вартою, легко ступаючи пружною ходою, розглядаючи ясний ранок крізь імлу своїх блакитних очей. їй заманулось, як колись, провести долонею по його білявій, злегка піднятій ранковим вітром чуприні, взяти з його рук кепі, жартома надягти собі на голову...

"Що ж я гаюся? — раптом підхопилась вона. Хотіла доручити швейцарові взяти квиток до першого вагона, куди повели й Григорія. Потім роздумала: — Треба брати самій, тільки самій..."

Біля каси не було нікого. Нечисленні пасажири вже встигли взяти квитки.

— Один... промовила вона, нахилившись до віконця касирові.

І поки касир, не поспішаючи, готував їй квиток, Надія мимоволі, на одну мить, знову заплющила очі, і здавалось їй, що біля самого її обличчя — очі Григорія і вона відчуває м'який подув його дихання. І коли б хто спитав її в ту хвилину, чим заплатила б вона за свободу свого Григорія, Надія зміряла б того повним презирства поглядом... Хіба дозволила б вона навіть думати про ціну його свободи? Вона віддала б йому з радісною усмішкою життя!

Спочатку допустила була необережність: пішла до вагона з того кінця, куди заводили й Григорія. На дверях стояв унтер і не пустив її. З-за широких плечей унтера дівчина побачила зацікавлений погляд пристава. Тоді вона, лаючи в думках себе за необачність, пішла до вагона з другого кінця, куди проходили й інші пасажири. Григорія посадили в окремому відкритому купе в самому кінці вагона і нікого повз купе не пускали. Надія сміливо обрала собі місце на суміжній, через стінку, лаві і сіла на краю біля проходу.

Поїзд незабаром рушив. Надія вийняла з чемоданчика книжку і розкрила її перед собою. Звичайно, їй було не до читання. Вона прислухалася до навколишніх розмов, і іноді до неї досягали окремі слова з розмови унтерів за тонкою стінкою купе. Щоб хтось з пасажирів не розпочав з нею розмови, вона удавала, що захоплена книгою, їй треба було бути на сторожі весь час, треба було стежити за кожним рухом вартових Григорія. Розмова тільки заважала б їй.

Минула година, друга. Розмови то стихали, то знову починались. Дехто з пасажирів розгортав сніданок, і по вагону йшов дух різної їжі. Проти Надії сидів якийсь кремезний літній чоловік, добре вдягнений і вгодований, видно, з купців. Він хотів і все не насмілювався розпочати розмову з Надією. Поряд нього сиділо ще два пасажири: очевидно, мати з дочкою, що, розклавши просто на лаві газету, виложили на неї шинку, яйця, пиріжки, булку і навіть виставили чайник з окропом. Чоловік насторожився. Видно, його розбирав апетит. Коли ж одна з жінок вийняла малесеньку пляшечку з ромом і налила трохи в чашку з чаєм,

купець голосно втягнув ніздрями повітря, ловлячи знайомий дух, потім крякнув і вибачився перед Надією.

— Вибачте, мадемуазель... дозволите й мені?.. Дівчина здивовано, нічого не розуміючи з несподіванки, дивилась на купця, що вийняв з бокової кишені сюртука пляшечку з коньяком, а з чемодана склянку і, побажавши жінкам здоров'я, вихилив одним духом. Жінки подякували і запросили його до своєї трапези. Купець подякував таким тоном, немов відмовлявся, а тимчасом захопив у них з газети складаним ножем шматок шинки і довго й старанно жував її, смакуючи.

— Добре! — сказав він і, настромивши на ніж ще один шматок шинки, відрекомендувався жінкам:

— Купець... по галантереї... Що? Гільдії? Я без гільдії. Я задоволений тим, що є.

Потім налив ще півсклянки коньяку і заховав пляшечку до кишені, бо жінки від його частування відмовились. Вихилив коньяк з склянки і голосно проковтнув його. Потім, не поспішаючи, взявся за пиріжки.

Тепер усі трое дружно чавкали, ковтаючи разом з їжею й слова.

Надія зранку не думала про їжу. Підвела голову і побачила, як пристав з сусіднього купе дивиться на неї. Не зрозуміла, чи він зацікавився нею, чи просто з нудьги блукає очима по вагону. Думала про те, що добре було б і їй, щоб не викликати підозри в пристава, взятися й собі з виглядом безтурботності за снідання. Та це було над її сили.

Пристав не одвертав од неї свого погляду. Тоді дівчина удавано позіхнула і знову взялася за книжку.

— Десь я зустрічав вас...— промовив несподівано до неї купець без гільдії.— Не пригадую... Але ваше обличчя мені добре знайоме.

Загірна подивилась на нього суворо, роздратовано, і купець без гільдії заметушився.

— Пардон... мадемуазель... Вибачайте. У мене така вдача — як випив, то іншим не даю спокою... Більше я — ні слова... Читайте спокійно.

Потім показав відставленим великим пальцем за плече, назад, до купе з Григорієм і вартою:

— Везуть...— голос його притих до шепоту.— І звідки? З нашого Чернігова!.. Значить, і в нас вони є... Голубчики!.. Не можу .втямити. Тисячу літ стоїть місто, тисячу літ спокій і благодать. Чого ще людям хотіти? Є робота, є хліб і картопля... Є святині, що тішать православну душу. Чого людям треба?! — закричав раптом він і, злякавшись, знову перейшов на шепіт.— Я люблю людей Що я без них? Але, скажіть, чого вони хочуть?

Надії не до вподоби була його розмова, і вона знову нахилилась над розкритою книгою. Тоді купчик без. гільдії підсунувся ближче до жінок. .

— А ви до Києва?

— До Києва. У Лавру везу дочку. Ще не була ніколи... У нас завод — свічки робимо... Дочку заміж віддаю. От перед весіллям хай побуває...

Купець був зворушений такою відвертістю старої жінки, їх розмова перейшла на родинні теми. Потім до купе зайшов пристав і сів проти жінок, біля Надії, з явною метою розважитися й собі. Від розмов про зятів, придане і архієрейський хор перейшли на Державну думу. Пристав, коли говорив, то все оглядався в бік

Надії, бажаючи, певне, почути підтвердження своїх думок від неї. І їй доводилось іноді якось висловлювати й свою думку. І пристав і купець без гільдії відразу ж поставились до Надії з повагою. Певне, їм імпонувала її суворість і небагатомовність.

А Надія запитувала себе: підозріває її пристав чи просто хоче розважитись? І, немов відповідаючи на її насторожені думки, пристав почав говорити про соціалістів і студентів, що намагалися пройти в Думу.

— А я гляну на людину,— говорив він, завзято підкручуючи довгий чорний вус,— і бачу, чим вона дише. Порядну людину відразу пізнаю,— і він уклонився поштиво в бік Надії,— а коли ти агітатор, то переодягайся хоч би й у спідницю — відкрию, тільки гляну...

Володарка свічного заводу, що після сніданку і чаю з ромом не витримала політичних розмов чоловіків і почала дрімати сидячи, раптом кліпнула очима і вставила своє:

— Порядні люди богом мічені, а злодії і крамольники — чортом... Прости господи...— вона перехрестилась і вмить знову задрімала.

Пристав попросив дозволу закурити, а купець без гільдії випередив його і галантним жестом підніс розкритий срібний портсигар. Пристав .подякував і взяв цигарку.

І знову поточилася нудна подорожня розмова. Надія намагалася не брати в ній участі і прислухалась до розмови вартових унтерів у сусідньому купе. З уривків, які ловила вона, можна було зрозуміти, що один з унтерів хоче трохи відпочити... У нього було якесь чергування вночі, він не спав і тепер хотів заснути. Через хвилину Надія почула, як він гуркотів чобітьми на лаві, вкладаючись спати. Це було добре, і Надія терпляче почала вичікувати слушного моменту.

Вона сіла в поїзд з надією допомогти Григорію втекти. Організація не хотіла втрачати Григорія Камищука і, поки не пізно, треба було організувати йому втечу. Мали зробити це без Надії, але вона настояла, щоб на цю операцію було призначено й її. Все мало статися в Києві на вокзалі. Там уже було троє товаришів, які чекали на прибуття поїзда і все підготували для втечі.

Сидячи в вагоні, Надія боялася, що втеча може не відбутися, Григорія одвезуть до тюрми і... тоді не було шансів на порятунок. Ця думка не залишала її.

Григорій був близько, за яких два кроки від неї, за стіною, але не чути було його голосу, кроків, ніякого шуму. Це дивувало Надію. А проте вона уявляла: Григорій сидить біля зачиненого вікна і дивиться на лани, луки й ліси, що тепер особливо чарують його своєю широчінню, багатством травневого вбрання, млосним духом привілля. Можливо, він думає зараз про неї. Згадує, як рік тому одної із таких же травневих неділь вони вдвох плавали човном по Десні, далеко за містом блукали в лісі, мріяли про майбутню роботу, про свою майбутню долю.

Пам'ятає вона розмову одного ясного травневого дня на високому березі Десни, за Черніговом. Вони сиділи, майже заховавшись у траві. Внизу, коло води, безпорадно лежав їх човен, якого вони витягли на пісок. Вона читала впівголоса "Что делать?" Леніна. Григорій слухав, напівлежачи на лікті, і поволі жував травину. Пам'ятає, як він спинив її читання і несподівано промовив:

— Знаєш, Надіє, я ніколи нізащо не відійду від боротьби, хоч би мені загрожувала й петля.

— Чому ти про це говориш?

Вона подивилась в його обличчя і нервово стисла плечима.

— Так... Прийшло в голову... Та поки це станеться — ми ше поробимо... Ще поморочаться з нами архангели.

Він засміявся і жестом попросив її продовжувати читання.

І все ж таки було весело, радісно... Невідоме майбутнє усміхалось їм. Як швидко і несподівано все закінчилося...

В кутку купе, сидячи, дрімала побожна мамаша. А проте завжди, коли дочка занадто захоплювалась розмовою, вона розплющувала очі. і дочка відразу опановувала себе й приборкувала в собі охоту до розмови з чужими чоловіками. Ти не дозволялось багато говорити, а личило тільки коротко і стримано, без жодної усмішки, відповідати на запитання.

В вагоні панувала нудьга. Бракувало цікавих людей, невистачало тем для розмови. Купчик без будь-якої церемонії незабаром розтягнувся на полиці і захропів. Панночка випадково зайшла до сусіднього купе та й залишилася там. На обличчі пристава засвітилося задоволення. Він немов тільки й чекав цього. Кахикнув по-змовницькому разів зо два і, галантно пробачившись, запитав Надію:

— Можна поцікавитись — далеко їдете?

— До Києва,— зовсім необережно відповіла дівчина і схаменулась: зовсім не слід було йому про це говорити. Пристав блиснув зубами.

— Прекрасно... Значить, разом: я теж до Києва... Маю важливе доручення.

І раптом Надія вирішила, що з приставом треба розмовляти, треба тримати його біля себе. Незабаром передбачалась пересадка на київський поїзд, і в неї буде привід їхати знову разом і не викликати в цього поліцая підозри. Вона змінила свою звичайну стриману манеру.

— Ви з Чернігова? Мені здається, я вас зустрічала там...

— Дуже можливо... Мене там, правда, ще мало знають... Я нещодавно туди перевівся з Одеси.

— О, з Одеси до Чернігова!.. Яка рація?

— Була рація... Сам навіть просився.

— В Чернігові нудно...

— Мені весело. Тим більше, що я часто дістаю різні відповідальні відрядження до інших міст. Наша робота швидше небезпечна, ніж нудна.

— Що ви кажете — небезпечна?.. Невже небезпечна? Здивування Надії явно подобалось приставу. Він гордо поглянув на неї.

— Ми охороняємо державний лад, а це в наші часи небезпечно.

—— Не уявляю.

— О, є багато людей, що їм ми, охоронці ладу, не до серця...

Пристав на мигах показав на сусіднє купе, хоча розмовляли вони впівголоса, щоб не прокинулись пасажири, і їх все одно далі цього купе чути не було.

— А хто там? — таємниче запитала Надія. І пристав, запалюючи цигарку, недбало, немов між іншим, кинув:

— Державний злочинець... Замах на губернатора.. В минулому коло десятка терористичних актів... Військовий суд... Петля...

— Що ви кажете?! Це жахливої Він, певне, страшний?..

— Прегидка мордяка... З першого ж погляду переконуєшся, що це злочинний суб'єкт. Але бувають подібні люди й з приємними фізіономіями, навіть жінки...

— Не уявляю! — вигукнула Надія.

— Запевняю вас. Навіть вродливі. Я сам якось мав справу з революціонеркою, що була красунею. Вона стріляла в мене з браунінга.

— Просто важко повірити!.. — все дивувалася Надія. — У Чернігові?

— Ні, в Одесі.

— Дуже цікаво!

— Навпаки: це зовсім не цікаво і дуже неприємно, коли на вас цілять з револьвера...

— А у вас, пане пристав, мабуть, не піднялась рука па жінку?

— Де в чорта! — вигукнув він, забувши навіть про цигарку.— Я б її задушив, коли б тільки мав змогу. В таких випадках не до галантності і благородних жестів... Хіба не жінки стріляли у міністрів і навіть у великих князів?

Але, схаменувшись, він зразу знизив голос так, щоб чула його тільки Надія, і знову роблено кахикнув кілька разів. Знову почав запалювати загаслу цигарку, обмірковуючи дальшу свою думку.

— Що ж, — запитала не без лукавства і глуму Надія,— всі, кого ви називаєте революціонерами, займаються цим самим... е... е... терором?

— Та-а-к, безумо-о-вно! — і пристав для переконливості простягнув до неї руки:в одній була все ще незапалена цигарка, в другій — догорілий сірник.

Надію розважала обмеженість і брехливість цього поліцая. Вона навіть забула про обережність і необачно глузувала з нього:

— Що чоловіки бувають такими — це ще мені зрозуміло, але щоб жінки стріляли в поліцію — нізащо не повірю!

Новий сірник погас від схвильованого жеста пристава.

— Запевняю вас, панно,— старанно переконував він Надію притишеним, таємничим голосом. — Ви навіть не уявляєте собі цих людей. В Одесі в тюрмі була влаштована втеча одному політичному. У них був зв'язок з тими, що на свободі. Під час прогулянки напали на доглядачів, а з вулиці їм перекинули плетену драбинку. Двоє з політичних перескочили по ній через стіну і серед білого дня втекли...

— Але ж варта...

— Що ж варта?... Один як тільки переліз, так і зник, як у воду впав. Серед білого дня... Мабуть, щось одяг на себе, і його ніхто не пізнав. А другого чекала тут же, біля тюрми, делікатна панночка з рисаком, впряженим у бігові дрожки. Коли я, бувши без зброї, кинувся за цим політичним, який прямував до її дрожок, вона тримала в одній руці віжки, а в другій браунінг і вистрелила в мене...

— Жах!.. — ледве вимовила Надія.— Ну, і влучила?

— Ні, я навмисне впав і вона дала маху... Коли б я не догадався впасти, ви, панно, не мали б нагоди розмовляти отут зі мною...

— А політичний?

— Скочив до неї в дрожки і — тільки й бачили. На таких рисаках можна тікати!.. — закінчив пристав і знову дістав сірника.

— А яка вона з себе? — раптом спало на думку зацікавитися цим Надії.

Пристав спочатку трохи розгубився, але вмить знайшов відповідну думку.

— Не можу вам докладно змалювати її обличчя але пам'ятаю, що була красуня. Проте все одно вигляд у неї був специфічний, злочинний. Я п'ятнадцять років служу на поліцейській службі і мав досить практики, щоб придивитись до облич злочинців. Печать злочинця я пізнаю на обличчі людини ще задовго до того, як вона порушить закон. Злочинці народжуються такими, і тому заздалегідь можна визначити кожному його майбутнє...

Але в цю хвилину Надія прислухалась до іншого: за стіною, де був Григорій, загупали чоботи .унтера і почулись м'які кроки Григорія. Потім унтер вивів ув'язненого з купе і повів на другий кінець вагона. Григорій не бачив Надії в обличчя і тому не помітив її присутності. Дівчина напружила всю свою волю, щоб не виказати перед приставом свого раптового хвилювання.

За кілька хвилин вони мали повернутися, і він, побачивши її в обличчя, пізнає свою Надію, і тоді...

Вона швидко запнула обличчя вуаллю. Під вуаллю та ше в цьому незвичайному для неї костюмі Григорій, звичайно, не пізнає її, а пристав не помітить хвилювання на її обличчі.

— Я розумію,— сказав пристав, усміхнувшись,— ви хочете непомітно для мого злочинця роздивитись його обличчя...

Надія нервово засміялась, немов стверджуючи його здогад. В своєму розпорядженні вона мала занадто короткий час. Поїзд проходив перелісками. Надії здалося, що він пішов повільніше: певне, підіймався на узвіз. У неї вмить вистигло рішення. Чого ждати?.. В Києві може не пощасгити, і тоді — тюрма і довге заслання... І може, ніколи не зустрінуться вони в житті. Вона глянула на пристава Він знову запалював цигарку, що була туго набита і не запалювалась. Пристав був зовсім захоплений своєю цигаркою.

Раптом за дверима, в другому кінці вагона, вона почула кроки. Це повертались вони. Якихось п'ять-шість секунд — і вона зустрінеться з Григорієм. І за цю швидку, як ластівка, хвилю в її уяві промайнули його задумливі голубі очі, блакитне небо над чудовою Десною. Стривожила думка: що буде в їх житті через кілька секунд.

Пристав дістав з кишені малесеньку щіточку і вдоволено розгладжував вуса. Хропів купчик без гільдії. Стукали, плутаючись у ритмі, колеса, сонце заглядало в вікно і сліпило очі приставу. "Все на щастя",— подумала вона і розкрила великий ридикюль, немов шукаючи в ньому хусточку.

Григорій і вартовий уже відчинили двері і наближались. Надія на мить завагалась. Якась жінка з дівчинкою стояли в проході, і в'язень з вартовим на кілька секунд затримались, поки мати забирала дівчинку. За ці секунди Надія опанувала себе.

Григорій не звернув на неї уваги. Коли він пройшов повз неї, Надія впустила книгу і нахилилась за нею. Унтер на мить затримався.

— Тікайте,— тихо промовила Надія вслід Григорію і знову обернулась до унтера, який чув, але не розібрав, що саме вона сказала, і чекав, поки вона поступиться йому дорогою. Він бачив у ній подорожню даму свого начальника і був надто чемний. А проте все це тривало одну мить. Раптом унтер ринувся вперед, і Надія догадалась: Григорій побіг у

порожній тамбур. Вона мов ненавмисно затрималась у проході, потім заступила дорогу унтерові. Але вже скочив з свого місця пристав.

— Держи її! — гукнув він до унтера і вислизнув повз неї за Григорієм, розстібаючи кобуру.

Тоді Надія вихопила з ридикюля маленький жіночий браунінг і, коли унтер, злякавшись, відскочив назад, вона повернулась і встигла двічі вистрелити в спину приставу.

Спантеличений унтер схопив її вже в дверях тамбура, і вона встигла побачити, що там нікого не було і двері на східці були відчинені. І раптом вона заспокоїлась.

Поки морочилися з приставом, унтер розгублено тримав Надію в проході вагона за зв'язані паском на спині руки. Вона стомленим поглядом дичилась на метушню у вагоні. Поїзд прогримів по містку. Надія стала навшпиньки і понад голови людей подивилась крізь вікно: поїзд поминув якусь річку і йшов по невисохлій ще від весняної поводі драговині. І вона радісно подумала про те, що Григорій вже встиг добігти до лісу і тепер перебуває десь за річкою і драговиною...

Присгава поклали на лаву. Людей вигнали з купе. Між пасажирами знайшовся якийсь старенький, певно, сільський фельдшер. Він намацував у пристава пульс. Далі повернувся до проходу, звідки заглядав до купе натовп, і промовив:

— Їх благородіє мертвий...

І потім, ідучи з купе, глянув у вічі Надії, їй здалося, що крізь густі вії і навислі брови його очі вітали її.

Минали дні. Марина не знаходила в собі сили зібрати думки й написати хоч одного листа Коцюбинському на Капрі. І від нього давно не

одержувала. Вона проплакала кілька днів і не ходила на роботу до статбюро. Ніхто не знав, що ж робити... Коли б був Михайло Михайлович, він би порадив що-небудь. Але він досі навіть не знає про останні події, що раптом зробили її життя таким важким і безвихідним...

І коли, нарешті, примусила себе сісти, щоб написати йому бодай коротеньку записку, якщо не спроможеться на лист, прийшов листоноша. Лист був від нього, Михайла Михайловича, з сонячного казкового Капрі.

"Моя люба. Буду описувати тобі чудеса, що їх тут часто зустрічаю. В прямовисних кам'яних стінах острова море наробило чимало прекрасних печер, гротів. Перший, що я відвідав,— срібний грот. Вхід до нього такий малий, що довелося лягти на дно човна і тільки тоді ледве пролізли ми туди. Вода в гроті ніжнозеленого кольору, така прозора, що світить вогнями. Та коли тільки махнути веслом або зачепити рукою, слід від руху стає незвичайно блакитним, а краї хвилі — ніжнорожевими. Сполучення цих яскравих і цілком визначених кольорів так вражає, що важко пойняти віри в подібне диво. Коли занурити в воду весло або руки — вони стають срібними, звідки і назва гроту. Другий грот — блакитний. Це величезна зала з блакитними стінами і блакитною водою, яка, коли рухаєшся, грає блакитними вогнями. Для того, щоб мати уявлення, відтвори в своїй уяві найяскравіші, найчистіші кольори, кольори фарбованого скла проти сонця. Пречудовий грот зелений і ще чудовіший діамантовий, де вода світить діамантами.

Між двома прямовисними скелями, де вода в вузькій протоці темна, майже чорного кольору, раз у раз виникає дивно блакитна промениста хвиля, що справляє таке могутнє враження, що місцеві люди називають це pikolo diavolo—маленький чорт.

Краса і повітря тут дивні.

Почуваю себе добре. Тішуся природою, спокоєм.

Минулої ночі якось дивно ти снилася мені: уся в білому, обличчя дивно біле, без жодної кровинки, і біля уст дві глибокі хворобливі зморшки. Це тільки сон. Але й уві сні мені прикро бачити твої страждання..."

За слізьми зникли рядки його листа. Вона затулила обличчя руками.

Суду Надії Загірній довелося чекати недовго. Та вона й сама бачила, як занадто прискореним темпом провадилося слідство, і розуміла, що суд буде незабаром. І дійсно, через кілька днів її возили до військово-окружного суду і ознайомили з слідчими матеріалами. Тоді ж вона одержала обвинувальний акт.

Увечері її відвідав оборонець. Власне, йому не було чого їздити до Загірної. Справа була для обох сторін абсолютно ясна. Заперечувати проти обвинувачення її в убивстві пристава Надія не думала. Про це попередила й оборонця. Він просив її на суді не виступати з останньою промовою або обмежитись кількома фразами, які не обурили б суддів. І вже нокидаючи її камеру-одиночку в Лук'янівській тюрмі, він сказав, хоч Надія й не питала про це:

— Може й пощастить чогось домогтися. Якось у минулому році для одного підсудного в аналогічній справі пощастило випросити в суду довічну каторгу...

— А ви їх ні про що не просіть... — відповіла тихо і суворо Надія, подаючи здивованому оборонцеві руку.

Надія чекала найгіршого. Вона знала, що за подібні дії розстрілюють або вішають і що їй нема чого сподіватись особливої милості у формі довічної каторги... Готувала себе до найгіршого.

Проте суд раз у раз відкладали. І тільки наприкінці червня Надія нарешті почула в своїй камері:

— Загірна, виходь, поїдемо до суду...

Напівтемна в'язнична карета не схвилювала її. Надія була готова до всього. В суді до неї з'явився оборонець і знову просив її триматися на суді коректно. Це означало, що їй залишалось звірятися на милість суддів.

Головою військовоокружного суду був генерал-майор Кублицький. Він цього дня провів кілька справ і з нудьгуючим виразом обличчя нагородив кількох людей засланням і каторгою. Дивлячись на нього, нудьгували судді і автоматично відстукував свої промови прокурор. В генерал-майора була звичка звертатися до підсудних, дивлячись не на них, а кудись на задні ослони судової зали. Він умів протягом півторагодинного процесу не глянути й разу на підсудних, навіть тоді, коли їх з його наказу вели до зали суду. Іноді, промовляючи, він зневажливо совав своїм пенсне по "справі" і вичитував звідти кілька слів, (ідо містилися під кружальцем пенсне.

— Прізвище? — запитав він Надію, як запитував і інших перед тим.

Надія відповіла в тон йому, не дивлячись на генерал-майора. Обличчя його здивовано застигло в погляді, спрямованому кудись уперед. А весь він зробився над міру уважним. Підсудна відповіла не таким тоном, як він того сподівався.

— Ім'я, по батькові...

І знову, одвернувшись від нього, сухо, з якимось демонстративним спокоєм, немов між іншим, відповіла Надія Загірна. Голова генерала несподівано різко повернулася до підсудної. І суд і присутні в залі заскрипіли стільцями, впинаючись поглядом у підсудну дівчину.

— М-да...а... — промовив голова суду, коли процедура формального опитування закінчилася.

Секретар почав читати обвинувальний акт. Генерал-майор надів пенсне і уважно розглядав підсудну. Це було тим легше, що вона дивилась не на нього, не на суддів, а впоперек зали, за відчинене вікно, де світило червневе сонце і цвіріньчали горобці...

"Чи треба ждати від них пощади?" — думала вона.— Чи зважать вони на її молодість? Можливо, їй пощастило б розшукати Григорія, і вони пішли б крізь бурхливе і грізне життя разом.

Їй раптом спало на думку, що Григорій, знаючи, звичайно, про її арешт і суд, приїхав до Києва і намагатиметься її звільнити. Імовірність успіху мізерна. Його можуть знову схопити, і тоді вийшло б, що вона зовсім даремно, без будь-якої користі, віддала своє життя. Вона враз схвилювалася. Адже й справді перша думка, що опанує Григорія, це думка про її звільнення. Григорій не спиниться ні перед яким безумством. Але він тільки загубить себе.

Вона була певна, що Григорій діятиме саме так, і хвилювалась, бо не знала, як попередити його, ублагати, щоб він не робив цих божевільних кроків, щоб зовсім виїхав звідси кудись, де ніхто з ворогів його не знає.

Запитання судді відірвало її від цих думок. Обидва унтери, що тоді вартували Григорія, виступали тепер за свідків. Вони теж були під арештом. Певне, їх чекала сувора кара. Надія щиро шкодувала обох. Вони часто широко розкритими очима дивились на неї і потім шепталися поміж себе. Їй здавалось, що вони зацікавлено і з співчуттям оглядають її. Надія почувала себе винною перед цими людьми. З якою радістю розповіла б вона їм, за що вона гине...

Обидва вони коротко, без жодного зайвого слова, ставши "во фронт" перед головою суду, дали свої свідчення.

Третім свідком проти неї був один з пасажирів, у якому Надія впізнала "купця без гільдії". Він довго розповідав свою біографію, про

свої підприємства і навіть про погляди на різні громадські течії, аж поки голова суду не спинив його і не попросив висловлюватись по суті судової справи... Тоді свідок метушливо щось забелькотів і почав тикати пальцем в бік підсудної. Надія Загірна зневажливо одвернулась від нього. Купчисько брехав, що підсудна здалася йому підозрілою ще тоді, у вагоні, коли лагідно розмовляла з пасажирами.

Надії було гидко слухати його. Але вона примушена була слухати. І все, що чула вона тепер, було їй гидке і тяжке нестерпно. І коли пролунала команда "встати" й судді пішли радитись, вона немов відчула якусь полегкість.

На суд з сторонніх людей і навіть родичів не пустили нікого. Поки Надію виводили з зали до кімнати підсудних, вона встигла ще раз оглянути присутніх; знайомих облич не було. Вона подумала, що це й добре, що так і треба, все буде зроблено спокійніше і її справа не завдасть клопоту товаришам... Та й родичам буде легше, коли вони не будуть присутні під час читання вироку. І тільки в цей момент, якось раптом, зрозуміла вона всю вирішальність моменту: адже оце зараз, через якихось півгодини, годину чи просто кілька хвилин судді у своїй кімнаті за сніданком виречуть її долю... Жити чи не жити їй... "Мало прожила на світі і мало зробила",— думала вона, не помічаючи оборонця, що, ніяковіючи, пропонував їй хоч трохи поснідати. Відмовилась.

Просиділа сама, не розмовляючи ні з ким, якихось півгодини, поки не повели її знову до зали. З жахом відчула, що її ноги ледве пересуваються, що вона не може примусити їх ступати твердо і впевнено. Легке, холодне тремтіння в тілі вона перемогла, напруживши сили. Ноги так і залишились важкими і неповороткими. Але свідомість була напрочуд ясна і думки якось дивно спокійні. Вона не повернула обличчя до генерал-майора, коли він, сівши на хвилину в своє крісло, враз підвівся й почав читати вирок. В залі була надзвичайна тиша, як колись, в дитинстві, — пригадує вона, — в церкві, коли хвилинами

завмирав народ, упоєний співами архієрейського хору. Вона знову дивилась поперек зали у відчинене на волю вікно.

"Указом його імператорської величності, 1910 року, червня одинадцятого дня, київський військовоокружний суд..." :

За вікном на вулиці прогуркотів вантажний візник, і вона ледве чула не дуже сильний і нестерпно спокійний голос голови суду, що звичайним завченим тоном вимовляв, іноді навіть одриваючи погляд від паперу, формулу вироку. Візник віддалявся, гуркіт швидко зовсім затих, і вона в раптовій, немов церковній тиші, почула цілком виразно останні слова вироку: "...суд ухвалив: Загірну Надію засудити до смертної кари через повішення..."

Вона почула ще зухвале щебетання синиці, що раптово пролетіла під вікном, і цілком реально відчула запах неіснуючих тут фіалок, як у травневому лісі над Десною...

V. КАМЕРА СМЕРТНИКІВ

"Як багато мучеництва на землі!

Навіть у календарі на кожний день

записано кілька мучеників".

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ. З записної книжки.

Залишалося тільки просити про помилування. Родичі і товариші зробили все. Звичайно, їх прохання не мало успіху. Подано було його на ім'я командувача військової округи, але він не зважив на материні сльози. Друге прохання було повезене в столицю. Єдиним наслідком усіх цих прохань був виграш часу. В чеканні відповідей минали місяці.

До Києва приїздили Коцюбинський і Чиж. Радилися з представниками адвокатського світу. Та знову ж таки, окрім прохань про помилування, ніхто не міг порадити нічого.

Надія тепер сиділа у відділі смертників. Вона була єдиною жінкою, засудженою до страти. Тому сиділа в камері сама.

Другого дня в дальній одиночці по коридору опинився ще один смертник. Коли тюремники вийшли з його камери і за ними лунко дзенькнув замок, засуджений раптом заспівав. Він схвильовано, поспішаючи, поки його не спинили тюремники, співав.

До його камери ввірвалися доглядачі. Спів обірвався. Хтось із доглядачів вилаявся в коридорі і додав: "Розспівався тут, як на весіллі... са-ла-вей!.." Нового засудженого всі почали прозивати "Соловей".

Увечері він знову заспівав. Засуджені припинили розмови і схвильовано прислухались. Потім до камери бунтівливого співця знову ввірвалися доглядачі. Спів обірвався. І раптом, немов по команді, весь коридор смертників загримів: ув'язнені били в двері, в стіни, лунали вигуки протесту і пісні. Через кілька хвилин вся тюрма гуркотіла, протестуючи проти побиття засудженого. Доглядачі були безпорадні і довго не могли вгамувати тюрму.

Але ні того дня, ні в наступні дні, як не прислухалися в'язні, голосистого бунтаря не було чути. Певне, його замкнули до карцера або тяжко побили і відправили до лікарні.

Коли Надію засудили, вона була повна мужності і тої життєвої снаги, що дозволила б їй зневажливо і бадьоро йти на шибеницю. Сама дивувалася з себе, що могла трохи спати і навіть їсти. Кожного разу, лягаючи в ліжко, вона запитувала сама себе: чи це не остання її ніч... І навіть бравірувала тим, що може в таку ніч спати і не мучитися уві сні від звичайних для її становища кошмарів. Здавалось, нічого

несподіваного для неї вже не трапиться в житті: все обмірковано нею, все передбачено. Вороги не могли б злякати її в останній момент ніякою несподіванкою. Смертниця Надія Загірна досконально уявляє собі кожен свій крок — від камери до петлі. Вона навіть знає, який кат зашморгне на ній петлю і виб'є чоботом з-під її ніг ослона. З тої хвилі вона, Надія Загірна, більш не відчуватиме життя.

Іноді щастило коротко перестукнутися з товаришами за стіною. Вона швидко опанувала цю техніку. Так довідалась вона, що катівським ремеством займався в ці часи старий городовик Печорської поліцейської частi Ничипір Васильович Кругляк. За її страту він дістане п'ятдесят карбованців. Отже, її смерть дасть комусь матеріальну користь.

Вона згадала прослуханий років два тому на літературному вечорі в Чернігові твір. В цьому творі кат Лазар вішав дівчину, бліду, як хмарина, з золотим волоссям, що сяяло навколо лоба... Не боялася, не опиралась... Навіть не плакала. Щось гукнула перед смертю, наче чайка. Це оповідання написав письменник Коцюбинський... Вона добре пам'ятає, як він читав їм цей свій твір. Шкода, що потім не прочитала його сама ще разів кілька. Деякі деталі зникли в пам'яті.

Дівчина крикнула, як чайка... Це, певне, вона проклинала їх, своїх ворогів. Недаремно вони стояли перед нею винуваті... Цікаво — скільки років було тій дівчині? Е-е... та чи не все одно скільки... Швидше б тільки, поки вона має сили!..

Та минав час, довгі, нудні тижні і місяці... Ніхто не тривожив її вночі. Начальство щось не квапило свого Ничипора Васильовича.

Її мучило тільки те, що нікому із своїх близьких вона не могла написати і ні про кого з них вона не могла нічого дізнатись. Певне ж, до неї просилися її родичі. Певне, Марина благала не раз начальство пустити її до сестри бодай попрощатися. А чому б і справді не пустити до неї родичів? Гіркі сцени, але ж людям без цього не обійтися.

Одного дня двері до її камери розчинилися. "Що — вдень?.." — здивовано запитала вона саму себе. Та вона помилилася. Ніхто не думав вести її на страту. Це прийшов її оборонець разом ,з .вартовим і повідомив, що одержано відповідь: помилування їй не буде...

— Мені' це вже було відомо,— і вона безтурботно усміхнулась.

— Коли? Від кого?— здивувався недотепний адвокат.

— Ще як ви думали писати прохання... Мені мстяться за поліцая. Тому й не слід було чекати милості...

Дозорчий ввічливо припинив їх розмову.

Через кілька днів її відвідав з подібною ж метою помічник прокурора київської судової палати.

— Здрастуйте! — гукнув він неприродно піднесеним голосом ще в дверях.

— Моє вам шанування! — в тон йому відповіла Надія.— Ви привезли мені помилування? Я чую це в вашому голосі. Чи не так?

— Ні,— сказав він, зітхнувши,— не так... нічого хорошого. Вам не щастить. До речі, а як ваше здоров'я і самопочуття?

— Нічого, добре... А як ваше?— продовжувала глузувати з нього дівчина. Вік розумів, що вона глумиться, і ніяк не міг дати собі ради...

— Не розумію я вас, Загірна; у вашому становищі треба просити до себе священика, а ви зовсім не в молитовному настрої... Що це — дитяче зухвальство?

— Бачте, пане прокурор, для туги й печалі я маю досить часу, а повеселитися мені тут не випадало ще нагоди. За попа дякую. Моя совість чиста і каяття не буде...

— Та я бачу,— роздратовано сказав помічник прокурора і вийшов з камери.

І більше не заходив ніхто. Вночі до неї стукали через стіну товариші. Питалися, хто приходив до неї вдень і чого. Вона відповіла і довідалась від них, що з чотирьох смертників двох забрали сьогодні вдень до контори і там залишили до ночі.

Надії вже доводилось чути, що робиться в відділі смертників, коли вночі когось із них забирають і йому щастить вигукнути: "Прощайте, товариші!" Вигуки, брязкання чим попадеться і в що попадеться, спів жалібного маршу, погрози доглядачів і навіть побиття... І тільки вранці вгамовується відділ, що проводив так, як міг, свого товариша в останню дорогу. Іноді, щоб уникнути бурхливих протестів, адміністрація тюрми викликала смертників до контори вдень і вже не вертала їх до камери. Вночі перевозили їх на місце страти. Надія знала про це і вирішила гукати до товаришів, якщо її викличуть навіть до контори.

Все ж вона не розуміла, чому зволікають зі стратою. Адже минули вже місяці. Помилування їй не було — це вже відомо. Чого ж вони ждуть?..

Нікому вона не могла повідати про свої сумніви. Перестукуючись уночі з сусідами, вона запитала про це. Там відповіли, що жертва, яка жде своєї страти, мучиться тим більше, що довше їй доводиться чекати. Це здивувало Надію: адже вона добре володіла собою і не дозволяла собі страждати. Не дозволяла собі мріяти, не дозволяла нічого бажати, крім одного — показати катам, як уміють умирати подібні до неї люди.

Вранці, після прогулянки, в відділі смертників поширилась чутка, що "Соловей" знову в своїй камері. І справді, незабаром з його камери знову полинули пісні. Але голос його вразив усіх засуджених: це вже був надірваний, кволий голос слабої людини.

Тюремники стукали до його дверей, загрожували, але ломитися до камери і бити його не зважились: боялися нового протесту тюрми... Тим більше, що про попереднє побиття "Солов'я" поголоска пішла далеко за межі тюрми, і начальство мало деякі неприємності. Терпіли... "Соловей" співав тепер короткими поривами, часто спинявся й відпочивав. Потім починав знову — уперто, невважаючи на погрози.

Надії було боляче його слухати.

Одного разу вдень до неї постукали через стіну. Це заборонялось і було особливо небезпечно саме в цей час, коли чергував один з найлютіших вартових. Та коли вже її викликали на розмову, значить, було щось важливе, і вона припала до стіни.

Із-за стіни її повідомляли, що одному з засуджених страту несподівано замінено каторгою. При цьому його навіть попередили, що через кілька годин його переведуть до пересильної тюрми і через кілька днів повезуть аж на ленські береги. Помилуваний товариш пропонував написати листа тому, до кого вона схоче. Надія вказала йому адресу сестри. Просила тільки не писати багато, щоб не завдавати рідним зайвих мук. Просила написати про її бадьорий настрій і незламний намір гідно померти.

Потім подумала: "Може, зовсім не треба повідомляти матір і сестру про себе — хай би вже потроху забували".

Тимчасом настала зима. Надію не займали. Немов забули про неї. Вже лягаючи спати, вона не ждала, що цієї ночі її можуть забрати.

Мучили довгі ночі. З тюремної бібліотеки їй іноді на її прохання приносили книжки, але важко було ними зацікавитись. Вона уподобала своєрідне заняття: на читаних в'язнями сторінках дошукувалась їх слідів. В'язні робили написи. Здебільшого ці написи стиралися або замазувались чорнилом. Все ж Надія намагалася їх про. читати. Ні вдень, ні ввечері в камері не було особливо видно. Потрібні були воля і терпіння, щоб прочитати стерті чи замазані написи. Часто написи робили смертники. Не одне знайоме ім'я знаходила вона на полях тюремних книжок. Вона вивчала такі написи напам'ять. Іноді цілими годинами билася вона над якимись напівзниклими рядками, написаними ледве помітно олівцем або й просто видавленими нігтем. По двох-трьох знайдених літерах треба було розгадати ціле слово.

Надія раділа, коли їй щастило відновити слова, в яких в'язень посилав прокляття катам. Вона б і сама охоче написала подібні слова. Часто смертник у написі прощався з товаришами по партії. Один раз вона прочитала зовсім чітко написаний і незакреслений рядок з Кальдерона: "Життя — це сон..." Прізвище того, хто писав, було їй незнайоме. Поряд з прізвищем стояло в дужках: "до страти на шибениці..." і дата. Писалося ще минулого року.

Надія не спинилась на цьому написі і, перегортаючи сторінки, шукала інших. В цих словах вона відчула, що моральні сили приреченого на смерть підупадали. Перегорнула сторінку з цим написом і забула про нього.

Гірш за все було те, що не можна було говорити з людьми. За весь час її перебування у в'язниці у відділі смертників не було жінок. Вона залишалася сама в камері. Була певна, що, без сумніву, сестра і мати домагалися зустрічі з нею, але їм цього не дозволяли. Надія написала прохання до помічника прокурора, який уже знав її. Можливо, він зважить на її прохання. Вона просила дозволити її матері і сестрі побачення з нею. Прохання було передане прокуророві через тюремну адміністрацію.

Увечері, сидячи на ліжку, кутаючись в шаль, Надія думала про те, що сьогодні вона знову зробила помилку: не треба домагатись побачень, не треба піддаватися нездоланній спокусі. Краще одвикати від людей, щоб легше перемогти потяг до життя. Та пізно вже було виправляти помилку.

За стіною морозна січнева ніч. Місячна ясна ніч. Замерзле вікно світиться блідою плямою. Такими ночами свіжий сніг рипить, наче стогне, під ногами.

Такими ночами чудесно в Чернігові. Давно погашені ліхтарі, але місяць уже підводиться за Десною. Здалеку чути кроки поодиноких людей, що йдуть по снігу, і веселий таємничий сміх закоханої пари, і парубоцька пісня з околиці губернського міста. Вони блукають без меги вулицями околиць — вона і Григорій, її тут мало хто знає. Але Григорій часто зустрічає знайомих людей. Вони вітаються, не спиняючись. Під ногами рипить сніг, і хочеться побігти наввипередки, ловити одне одного, сміятися, як сміються там, в гурті дорослих хлопців і дівчат, що витягли звідкись санки й метушаться навколо них посеред широкої вулиці. Григорій ловить її бажання...

Ось мчать парою коней звичайні гринджоли. Григорій приглядається до них і раптом щось вигукує; він пізнає знайомого підводчика. І ось вони вже на незручних гринджолах, розтрушують на них пихтір сіна, потім сиві від паморозі конячки зриваються з місця, з ніздрів у них іде пара, наче конячки глузують з паровоза. Ось вони вже мчать околицею, і вона дзвінко і нестримно сміється, як і всі дівчата, коли санки на поворотах заїздять убік і перехиляються на крило... Трохи мерзнуть ноги і в пальці зайшли зашпари. Ховає ноги під пальто. їй не хочеться припиняти таку прогулянку. Візник, певне, напідпитку. Він стоїть у передку навколішках, кричить на коней і крутить у себе над головою кінцем віжок. Вони подорожують з однієї околиці на другу, поки візник не приїздить, нарешті, додому. Тоді вони з Григорієм, пішки, приємно розминаючи ноги після довгої їзди, повертаються до міста. Сповзає місяць на ліси за Черніговом, і вона стукає в шибку, до кімнати сестри...

Григорій прощається і поволі йде. Вона стоїть біля хвіртки свого двору і дивиться йому вслід. Потім іде до хати і довго ще не може заснути...

І справді, все це немов сон... "Життя — це сон..." Може, так само, як вона, мріяв і цей приречений на смерть чоловік і написав потім ці слова на книзі... І хіба вона, двадцятип'ятирічна смертниця, не може теж думати про своє коротке і, незважаючи на все, привабливе життя, як про чудовий сон? Думати про це вже біля стовпа шибениці...

Цікаво їй, що думала на самоті, чекаючи страти, описана в знайомому оповіданні дівчина, в якої навколо чола сяяло золотом волосся, коли кат натягав на неї білий саван?.. Що вигукнула вона до катів? Певне, прокляття. І коли вішатимуть засуджену Надію Загірну, вона теж кине в вічі катам своє прокляття і не зганьбить, як і та дівчина, своєї честі слізьми і розпачем.

Другого дня з волі їй принесли передачу. З дикою радістю вона кинулась до пакунка, шукаючи якоїсь потайної записки, хоча б одного слова, бодай підпису, щоб знати, хто приїхав сюди, щоб хоч у такий спосіб дати їй знати про себе. Даремно. Адміністрація не дозволяла при передачах ні листів, ані усних переказів... Та й саму передачу хто й зна як дозволили. І тепер тільки, коли перестала шукати записки, звернула вона увагу на те, що було їй принесено. Тістечка, солодкий пиріг, цукерки... Ласощі!.. Звідти... з-за стін в'язниці... І вона впала на ліжко і вперше після арешту плакала, тяжко, з риданням, що підкидало її на ліжку, як у пропасниці. Уперто намагалась затамувати свої страждання і сльози. І вперше в в'язниці нестало їй сили стримати натиск розбурханого почуття.

Минав час. її не займали. Зрідка бували передачі — німі, без слова і знаку привіту. Вони нагадували їй про волю й життя і тільки завдавали раз у раз важких страждань. Ще переконувалась, як починає підточуватися її здоров'я. Частіше відчувала біль у серці. Кололо в грудях... Вечорами відчувала в голові жар. Іноді цілими днями тіло було

безсиле. Вона перележувала на ліжку. Тепер вона уже відмахувалася від думок про шибеницю.

В сусідній камері одного з смертників знову обдарували каторгою і негайно перевели до іншого корпусу. Вона довідалась про це під час чергової розмови перестукуванням. Потім лежала на ліжку й безцільно дивилась на брудне невеличке віконце. Воно рясніло краплинами дощу. Починалась весна.

Може, й їй страту замінять каторгою?.. Бодай довічною... Вона ловила себе на цій думці, як на злочині, і день у день знову поверталась до неї. На прогулянках спинялася проти сонця, спрагло, до болю в грудях, вдихала вогке весняне повітря і радісно тремтіла, почувши далеко в небі курликання журавлів або весняну музику жайворонка. Вона помічала, що доглядач, певне, навмисно забуває глянути на годинника і дарує їй кілька зайвих, незаконних хвилин сонця, вітру, весни.

Коли після прогулянки вона заходить до своєї камери, то спиняється з жаху біля дверей: камера дише на неї вогким холодом, в ній темно і тісно, немов у труні. І вона не може тепер перемогти нездоланного прагнення жити.

Лягаючи, вона боялась, що її збудять цієї ночі і повезуть на Лису гору. Ночами майже не спала.

Якось перед ранком почула в коридорі легкий шум. До її дверей наближались люди. Вони намагались робити якнайменше шуму Але вона вже скочила з ліжка і вмить вдяглася. Раптом відчула непереможну втому і вагу на серці. Вона впала на ліжко, пальці вп'ялися в ковдру і майже заклякли. Вона хотіла крикнути товаришам, поки не ввійшли до неї тюремники і не затисли їй рота подушкою. Але вони пройшли повз її двері до сусідньої камери Вона припала до вічка і чула,

як хтось із доглядачів глузливо промовив, певне, зазирнувши до камери товаришів:

— Сплять собі сном праведників. Він помилився: в ту ж мить Надія почула дужий вигук, що пролунав на весь коридор:

— Товариші, нас забирають... Прощайте!

Тоді, забувши про все, Надія вхопила ослін і щосили почала гатити в двері. Загриміли всі камери. Заметушились доглядачі. Протест перекинувся на інші відділи, де сиділи політичні. Вся тюрма клекотіла.

Один із сторожів увірвався до камери Надії. Вона відскочила від дверей, розлютована, готова оборонятися Поламаний ослін тримала в руках. Сторож штурхнув її в груди і вона впала на ліжко. Вбіг ще хтось до камери. Надії накрили обличчя подушкою. Один давив подушкою, другий стрибнув на ліжко й топтався на ній ногами, поки вона не втратила притомність. Але й без її участі в'язниця бунтувала.

Надія вже не чула метушні в сусідній камері, де взяли двох смертників.

Весняний ранок застав політичну в'язницю, що співала своїх пісень, не залякана і не вгамована люттю тюремної поліції.

Вдень побиту Надію Загірну забрали до карцера. На щастя, в ньому було хоч і темно, але сухо.

Надія боялась, що після карцера їй погіршать умови. Але через шість днів її знову повернули в її постійну камеру. Розламаного ослона забрали, але нового не принесли.

Тепер Надія була чомусь певна, що незабаром туди повезуть і її. Останній протест політичних був особливо могутній і про нього, певне,

відомо й прокуратурі. Значить, уживуть заходів, щоб трохи розвантажити відділи... Вона не боялась страти, але життя щодалі дужче нагадувало про себе, і вона не могла легко від нього відмовитись.

Але забирали не її. Незабаром після того зник "Соловей". Останніми днями він співав багато, з особливою упертістю. Голос його швидко слабшав. "Соловей" був хворий, і хвороба після катування швидко прогресувала. Проспівавши з півгодини, він уже ледве міг тягнути дальші пісні слабеньким, майже нечутним у коридорі голосом. Але що слабше співав він, тим сильніш хвилювався цілий корпус.

Його забрали вдень до контори і тримали там до ночі. Тюремникам пощастило обдурити корпус, і вночі вони непомітно вивезли його на страту.

Тепер уже вона завдавала собі муки самою думкою про неминучу і, напевне, скору страту. Якось уночі — вона й сама не знала — уві сні чи просто вона й не спала — промайнула в неї думка про втечу. Вона підвелась і сіла на ліжку. Невже раніше не спадало їй це на думку? Пригадує: не раз починала думати про це й кидала — в її умовах втеча була нездійсненною мрією. Але тепер здалася їй досить реальною річчю. Вона вже не думала про сон. Нова ідея раптом опанувала її цілком. Вона пригадала, як хтось розповідав їй про втечу з цієї тюрми кілька років тому цілої групи політичних. Вона навіть знала, як вони це підготували. Зрештою, вона може порадитися з товаришами за стіною, виробити план і здійснити його. Хіба мало тікають з в'язниці?.. Нова ідея схвилювала її, хоч вона й до того була неспокійна, нервувалась.

Уявляла, як завтра вона простукає товаришам свою ідею, як усі заходяться навколо цього... Очевидно, їм пощастить підкупити або намовити когось із в'язничних службовців, він зв'яже їх з зовнішнім світом і допоможе втекти.

Лише на світанку вона заспокоїлась і заснула.

Потім вранці прокинулась з якимось полегшенням на душі. І коли розвіялась остаточно сонна втома, коли побачила обличчя першого ж доглядача, вона раптом збагнула, що її нова ідея — просто химера, одна з нездійсненних мрій, які опановують людей іноді вночі під впливом раптових почуттів і, можливо, хворобливого стану.

Під час прогулянки побачила травневе сонце, розпуклі бруньки на деревах і навіть квітки... Побачила вартових, доглядачів, високі стіни кам'яниці... А вона думала перемогти стіни і варту... Прогулянка тільки роз'ятрила її почуття. Вперше вона захотіла покинути двір і повернутися до камери раніше визначеного часу... Доглядач здвигнув плечима і не заперечував.

Швидко ввійшла до камери. Мить постояла на місці, поки не почула, як за нею клацнув замок у дверях. Тоді рвучко кинулась на ліжко, накрила голову подушкою, щоб ніхто не почув, не побачив, що вона вже не може стримати своїх почуттів.

Коли б хтось з її знайомих з'явився перед нею, він не пізнав би в ній сувору, без усмішки в очах, завжди замкнену в собі підпільницю.

Раптом почула: хтось відмикав двері.

Ну, чого ще від неї хочуть? Хіба не досить того чого вже домоглися від зламаної, понівеченої людини?

Вона привела себе в порядок. Перед нею стояв доглядач, найменш жорстокий з усіх тюремних виродків і садистів.

— На побачення...

— На побачення?!. З ким?... Хто прийшов до мене?

Я нікого не хочу бачити.

Вона і справді думала не виходити ні до кого. Нічого не могло полегшити їй побачення з людьми...

— Не знаю, хто жде. Треба йти, Загірна... Доглядач вимовив це якось многозначно і по-своєму дружньо, з прихованим співчуттям. Вона пішла за ним.

— Куди? До загальної? — запитала дорогою.

— Начальник дозволив у канцелярії. Вона знала, що кімната для побачень ремонтується і тимчасово в ній ніяких побачень не дозволялось.

Увійшли до канцелярії. Доглядач показав їй на двері до порожньої кімнати. В кімнаті, нервуючись і не вміючи приховати сльози, чекала на неї Марина. Незнане досі в житті почуття кинуло Надію до неї. Коли сестри припали одна до одної, немов хотіли й померти разом, доглядач одійшов у дальній куток і одвернувся до загратованого вікна.

Минули довгі перші хвилини зустрічі без жодного запитання, без єдиного слова — вони розуміли одна одну без слів. Потім Марина розповіла, як довго, цілий рік, їй відмовляли в побаченні з сестрою. І лише вчора помічник прокурора, нарешті, повідомив у Чернігів, що побачення дозволяється. Вона залишила хвору матір і зразу приїхала...

Вона ледве не промовила: "поки не пізно", але вчасно стрималась. Вони стояли поряд, і Марина не випускала сестру з своїх обіймів. Вони могли шептати одна одній усе, бо доглядач, якому Марина ще перед цим встигла передати асигнацію, навмисно відійшов далі і не прислухався до них.

Надія розпитувала про Григорія. Але Марина знала тільки те, що він на волі і що партійна організація відрядила його на роботу в далеку якусь губернію, де він не рискував зустрітися з людьми, що могли б його

пізнати. Він хотів приїхати до Києва, але організація не дозволила йому, бо це було б йому тільки на шкоду. Та він знає, що друзі Надії і рідні не припинили своїх клопотань про помилування.

Вони не встигли наговоритися. Доглядач почав виявляти своє нетерпіння. Час побачення минув. І боячись, що доглядач обірве її на півслові, Надія призналася сестрі, тільки їй, як не хочеться розлучатися з життям, як заздрить вона своїм товаришам на волі і мучиться, не будучи певна, що має бодай кілька днів життя. Але вороги цього не побачать...

І коли вже сестри, примушені доглядачем, через силу відірвались одна від одної, Надія хвилину мовчки дивилася в очі Марині і любов до сестри полегшила їй горе... Потім промовила:

— Будь хоч ти щаслива, люба моя... А як він — любить тебе?

Марина зрозуміла.

— Він теж приїхав сюди, зі мною, щоб бачити тебе. Йому не дозволили: можна тільки рідним. Сьогодні він жде, що я розповім йому про тебе. Він немало зробив, щоб полегшити нам наші муки...

Доглядач рішуче підійшов до них, і сестри востаннє упали одна одній в обійми.

Світ уявлявся їй широким, просторим, з друзями, з постійним прагненням і надіями.

В цей день, після зустрічі з сестрою, вона вже не мала спокою, її вабило життя, нехай жорстоке, важке, але принаймні не в цій кам'яній труні, де повсякденно вона чекає шибениці. Несподівано з'явилась Марина, і відтепер її повсякденна туга за життям обернулась на муку, перетворилась на божевільне прагнення жити, що б там не було, жити...

В неї так багато друзів, рідних, знайомих — невже вони не знайдуть їй порятунку?

Вже давно зайшла ніч, давно погасло світло в камері. Та хіба вона може спати в таку ніч?.. Вона металася від стіни до стіни в темній камері, пробувала лягти в ліжко і знову схоплювалась. Сидіти на ліжку здавалося їй мукою, і вона божевільне металась по камері. Розуміла, що довго так тривати не може. їй не-вистачить сили, якої стало вже набагато менше, ніж було раніш. І тут її мука страшніша, ніж у слизькому зашморгу. В неї промайнула думка, що її навмисно стільки тримають у в'язниці, щоб знесилити, щоб домогтися її приниження перед катами.

Пізно вночі в якомусь півсні вона блукала без взуття, в самих панчохах, по камері, натикалась на ліжко, стіл і нерозбірливо шептала: "Каторжниця, ка-торжниця, каторжниця..." Ще дівчиною так її лаяла мати. Тепер їй ввижалося, що сам начальник в'язниці приніс їй помилування від головного військового суду з заміною страти на довічну каторгу, і вона, стискуючи обома руками голову, як сновида, шептала: "Каторжниця... каторжниця..."

Нескоро після опівночі вона заснула тривожним сном з маренням і стогоном. Уві сні марила все тим же... Здавалось, вона мріяла... про каторгу...

Незадовго до світанку хтось обережно повернув ключ у дверях. Замок дзенькнув, і двері відчинились. До камери увійшли люди. Вона розплющила очі і вмить підхопилась. Перед нею стояв той же доглядач, що водив її вдень на побачення з сестрою. З ним було двоє незнайомих чоловіків. Один з них обережно наближався до неї. Доглядач спинив його:

— Не треба... Ця не опиратиметься...

І справді, вона не опиралась. Одяглась і мовчки пішла з камери. В дверях оглянулась на стіни свого останнього холодного притулку, на заспані байдужі обличчя тюремників і раптом щосили вигукнула:

— Прощайте, товариші!..

І немов за командою дружно вибухнула гуркотом і криком в'язниця. Заметушились доглядачі. Протест перекинувся на інші відділи. Вона знала: немає сили, що змогла б приборкати орлиний клекіт збуреної в'язниці.

Поволі йшла сходами вниз. Гуркіт і крик навколо дужчав. Її привели до карети смертників у дворі тюрми. Вартовий відчинив в задній стіні карети двері з подвійними гратами. Вона не поспішала. Сила протесту, яким проводили товариші Надію на страту, немов підіймала й наснажувала її. Десь у далекому корпусі заспівали сумної пісні, присвяченої загиблим борцям. Хтось підштовхнув її, але вона повернулась до вікон в'язниці і на прощання встигла махнути до вікон рукою. Потім рішуче повернулася, пружно і легко стала на залізну приступку карети.

Її впхнули в якийсь тісний ящик, де не можна було стояти, а тільки сидіти, не повертаючись. Замкнули за нею дверцята всередині карети. Перегукнулись про щось вартові з кінними стражниками. Але карета не рушала.

Надія чула. як через кілька хвилин ще когось упхнули в другий такий же ящик. Потім карета загуркотіла по бруку...

Мчали порожніми вулицями київських околиць, полем, знову вулицями. Попереду й позаду їхали на конях стражники. А в тісному ящику карети — аршин завдовжки, три четверті впоперек — сиділа нерухомо Нядія. Тепер було все ясно. Не хвилювали ніякі ілюзії. Кінець. Вона думала про те що все ж таки життя своє втратила вона не марно.

Вона винна перед товаришами, що порушила загальну дисципліну і вирвалась сама назустріч своїй загибелі: та невже за це в їхнім серці не знайдеться для неї теплого почуття?.. Згадувала матір, сестру і... дівчину перед стратою, яку описано було в прослуханому на вечорі в Чернігові оповіданні, дівчину з золотим сяючим волоссям над чолом.

Карета почала підійматись на гору. Коні стишили трохи рись.

"Лиса гора,— подумала Надія.— Значить, приїхали". Вона дивувалася з себе: ні крихти страху, ні сліду хвилювання.

"Скільки проїхало цим шляхом, у цьому катафалку для живих!" — думала Надія.

Першим забрали з карети невідомого їй в'язня. Майже інстинктивно Надія затисла собі вуха долонями. Вона боялася почути скигління... Але засуджений тільки стогнав. Минуло кілька хвилин. Вони здавалися їй неймовірно довгими. Думала: "Тільки б швидше"...

Нарешті вивели й її. Недалеко від себе побачила групу людей, цивільних і військових. На неї чекали. Серед них помітила попа, одного жандармського офіцера і кількох унтер-офіцерів. Позад усіх, немов ховаючись від її погляду, стояв знайомий помічник прокурора. Вона пізнала його, але не спинила на ньому погляду. Вона шукала того, про кого знала ще в в'язниці,— київського ката Кругляка. Все було напоготові. Біля стола під шибеницею нахилився до землі чоловік. Коли він підвівся, вона догадалася: це й був кат. Середнього росту, з вусами і бородою, він мав військову виправку і жорстоко-байдуже обличчя. Це він має торкнутися її, щоб накинути зашморг... І раптом вона побачила постать одного старого в'язня, що навколішках цілував простягнутий до нього хрест, і почула приглушені, одноманітно вимовлені слова: "І аз, недостойний ієрей, властію его. мне данной, прощаю і розрєшаю..."

Вона одвернулась і побачила коло себе коменданта. Він питав:

— Священика приймете?

Вона не відповіла. Тільки зробила ледве помітний нетерплячий жест плечима. Піп, розмахуючи рукою з хрестом, поспішав до неї.

— Могли б спокійно собі їхати спати панотче — сказав, одійшовши від дівчини, комендант. Потім, коли кат зробив рух до неї, вона сама підійшла до стовпа, скочила на стіл і дала зв'язати собі руки на спині. Щось читав присутній тут секретар військового суду.

Надія почекала, поки він закінчив, і потім голосно вигукнула:

— Вішайте, боягузи!.. Скоро і вас будуть вішати на ліхтарях!..

Огидливо здригнулась від дотику катової руки. Перед нею немов пролинув у повітрі на одну блискавичну мить лагідний образ Григорія з відкинутою назад білявою чуприною, з імлистими, ваблячими очима, промайнула вузенька смужка Десни і пролунав звідкілясь грудний голос Марини...

Чекаючи сніданку Коцюбинський перечитував ранкові газети. Приятель, у якого він спинився, уже зник з дому в своїх справах, незважаючи на ранній час. Михайло Михайлович подивився на годинник. Була одинадцята. О дванадцятій він мав зустрітися з Мариною. Вчора вона розповіла йому про свою зустріч з сестрою в Лук'янівській в'язниці, і вони вирішили домагатися негайно дозволу ше на одне побачення з Надією. Ввечері до Києва приїхав Чиж і взяв на себе виклопотати дозвіл. Помічником прокурора судової палати був колишній, ще з університету, його знайомий, і Чиж пообіцяв Марині рівно о десятій ранку вже бути в його приймальній.

Постукали в двері. Несподівано на порозі з'явився Чиж.

— Ну, як? — запитав Коцюбинський. Він чекав, що й на цей раз Чиж відповість якимось брутальним дотепом на адресу судової палати. Але той мовчки поринув у крісло, не розправляв своїх вусів, не нахмурював брів. Нижня щелепа в нього безпорадне одвисла, наче в хворого, а спідня губа тремтіла.

— Що трапилось? — І Михайло Михайлович звівся з крісла.

— Сьогодні вранці її повішено...

Чиж витер хусткою вологі очі. Михайло Михайлович застиг на місці. Він не міг вимовити й слова. Потім мовчки підійшов до стола і налив з карафи склянку води.

— Звідки ви взнали?

— У помічника прокурора... Він мені, як знайомому, навіть признався, що з обовязку сам був присутній при страті. Здається, він ще й сам під враженням...

— Він розповідав вам про страту?

— Занадто мало... Казав, що з ешафота вона пообіцяла, що за неї їх усіх скоро вішатимуть.

Перші хвилини Михайло Михайлович не міг опанувати себе. Обидва сиділи приголомшені. Потім Чиж схопився з крісла.

— Чортові собаки!.. Вони хоч із шибениці таки почули правду... Так і буде — живуть, як пси, і подохнуть, як пси...

Марина ще не знала. Вирішили привезти її сюди. Чиж поїхав по неї.

Михайло Михайлович залишився сам. Служниця покликала його снідати. Він з сумним виразом махнув рукою і відмовився. Ходив по кімнаті, засунувши руки в кишені, і не знав, за що взятися. Потім почув у передпокої шум. Хтось голосно питався про нього, і через мить перед ним у кімнаті стояв чернігівський фабрикант Хоменко. Було помітно, що він перед цим добре і весело поснідав і був у прекрасному гуморі.

— А я вас шукаю, Михаиле Михайловичу, я шукаю... Як це до речі, що ви в Києві... Нарешті довідався і зразу до вас... Хотів і шуряка з собою взяти, але знаю, що ви його не любите ще з чернігівської зустрічі... І справді, він такий... ну, просто антигромадський буржуй...

Чисто поголений, в новому, зовсім неприпасованому на нього костюмі, з пучечком конвалій у петельці, Хоменко мав урочистий і упевнений вигляд. Він безцеремонне вмостився за стіл і продовжував:

— Приїхав до Киева у справах... Військовий округ здав мені велике замовлення. Тепер мої фабрики працюватимуть у дві зміни. Солдатик без махорочки кроку не ступить... Нехай собі Стамболі для панів ароматні сорти постачає, а Хоменко дає мужикові, народові куриво... Хмелівка — перший сорт!.. Так ось: чому не використати нагоди?.. Захопив із собою свій рукопис.

Він вийняв і поклав на стіл невеличкого зошита.

— Довго працював... Скільки тут мого поту і труда! Як вам заголовок до вподоби? Це вже остаточний:

"Про невичерпні скарби пестливих форм в українському язиці". Українському суспільству буде корисна така праця.— Він підвів голову і побачив перед собою обличчя Коцюбинського, розпалене гнівом.

— Пане,— говорив, наче відрубував слова, той,— на біса мені ваше писання... Суспільству легше дихатиметься, коли воно позбудеться

ваших послуг... Краще буде, коли ви і мені і всьому суспільству дасте спокій.

Блідий, переляканий фабрикант позадкував з кімнати, тримаючи поперед себе обома тремтячими руками свій зошит.

VI. ПОЛОНИНИ

З Києва він повернувся, конденсуючи в своєму настрої темні враження від рішучих лікарських діагнозів, від жахливої загибелі Надії Загірної, від обивательських сварок і морального розгардіяшу в таборі знайомих діячів. Він майже радів, що прожив життя не серед них, а на одшибі, чернігівським затворником. До всього цього домішувалось неприємне враження від критики. Деякі українські критики, пишучи про нього, свідомо перекручували зміст його творів. Давно вийшли переклади оповідань російською мовою, проте й досі критика обмежувалась хоч і схвальними, але поверховими, загальними зауваженнями. Лише Горький захоплювався його творами і щиро висловлював свої враження авторові особисто під час перебування його на Капрі та в листах. Він радив поспішати з дальшим виданням його творів у російських перекладах.

Чикаленко, прочитавши рукопис другої частини "Fata morgana", говорив авторові, що такі типи, як Марко Гуща, справлять тяжке враження на їх спільного друга Володимира Леонтовича, бо його маєток в дев'ятсот п'ятому році і пізніше селяни громили не раз і тому картина розправи селян з панами навряд чи буде йому до вподоби. Про своє враження від другої частини повісті він не сказав нічого певного, та Михайло Михайлович розумів. що й Чикаленкові, власнику двох маєтків на Україні, не буде приємно від його повісті. Чого ж вони хочуть від нього? Може, писання для їх доброго панського самопочуття?

Треба було забути на якийсь час про все.

В Києві він залишив прохання про допомогу в п'ятсот карбованців для лікування. Треба було їхати на південь, куди наполегливо відряджали його київські лікарі. І, не чекаючи відповіді, він вирішив узяти тривалу відпустку і, хоч би там що, їхати. Іншого виходу не було.

Але примхлива доля, здавалось, раптом поклала змилуватись над ним. Незабаром він одержав приємну новину. Його повідомили, що українське "Товариство допомоги науці і штуці" призначило йому дві тисячі постійного щорічного утримання. Він прочитав лист про це, і гірке почуття образи підкотило йому під груди: це була запізнена допомога, заслужена давно, ще тоді, коли він був повний снаги і здоров'я... Певне, схаменулися приятелі з "Товариства", що відомий всій Росії письменник примушений просити в них на лікування, примушений важкою, згубною для нього працею заробляти собі на хліб, певне, ворухнулося в них сумління...

Та все ж почуття образи незабаром вже не так боліло йому, і в похмурій свідомості його промайнули радісні думки. Це ж тепер, бодай і пізно, зможе він покинути остогидлу роботу, що за десятки років виссала з нього силу, і віддатися тільки своїм новелам і повістям...

Треба було швидше розповісти новину Марині. Вони пішли за околицю міста, де край рясного занедбаного кладовища, на галявині, було їх облюбоване постійне місце. Ніхто з сторонніх тут не зустрічався, ніхто не заважав їх довгим захопленим розмовам. За кладовищем починились хліба, а за ними, на горі — Троїцький монастир. Тут було чудово.

Михайло Михайлович розповів свою новину і вперше після Києва їх обличчя в цей чудовий передвечірній час були радісні і безхмарні.

— Працювати стільки років,— говорив Михайло Михайлович,—і не створити нічого значного, нічого, що задовольняло б тебе, відповідало б

твоїм художнім вимогам і смакам — адже це жахливо, адже в цьому ціла драма...

І він уголос мріяв про те. що тепер увесь порине в роботу і, можливо, йому пощастить здійснити свої давні творчі задуми. У нього було стільки незакінченого!. А хіба міг він його закінчити?.. Тепер, може, тепер... коли б тільки здоров'я... Він розповідав про задум щодо третьої частини "Fata morgana" і про великий роман, який він колись напише...

Марина слухала уважно, раділа разом з ним і сама радила йому швидше їхати з Чернігова — десь лікуватись і працювати.

Вона розповіла Коцюбинському, що й сама вирішила змінити тепер своє життя. Та й хіба може все залишитися по-старому?.. Коли б могла вона знайти людину, що навчила б її мститися за свою сестру і за всіх невідомих їй сестер! Вона покинула б затишні чернігівські вулиці і пішла б за нею.

Потім, уже дома, згадуючи цю зустріч з Мариною, він думав про те, що вона тільки для нього раділа його новині і ховала свій сум, який не покидав її після смерті сестри. І йому теж було сумно.я Від того, що він з примхи долі робився тепер вільніший, необтяжений злиднями, світ не мінявся — він залишався такий же безвідрадний, нудний і немов непристосований для людей.

Це знов був хвильовий напад журби. Слід було швидше лагодитись у дорогу — до ясного південного моря, диких вершин під прозорим, невимовне голубим небом.

... І ось воно, благодійне, цілюще море, до якого не один поет приходив повідати про свій біль і знаходив тут забуття всього, що виповнювало десь тяжкою суєтою його життя.

На світанку, ще з-за моря не підводилось сонце, став пароплав біля Алупки. Довкола стелився ранковий аромат садів. Наче під одшліфованим склом спокійно відпочивало море. Знайомі місця радісно схвилювали Коцюбинського, і йому здалося, що він знайшов те, чого шукав — пустельні скелі, сонце і море.

Вже кілька день він з дружиною й дітьми в Сімеїзі. Селище причаїлось біля самого моря під горою "Кішкою", що й справді по-котячому розкинула свій вигинистий хребет, лягла головою до моря і неначе пильнує на здобич. А біля самого берега, немов переслідувана, вскочила в море скеля "Діва", в розпачі підняла голову, відкинула назад волосся; в останню хвилину життя вона ще благає про рятунок... Та стоїть позаду кам'яний "Монах" і своїм суворим спокоєм немов позбавляє її всякої надії...

Михайло Михайлович засмалився, почорнів... Цілими днями він буває на сонці. Він не був тут давно, ще з днів своєї молодості. Тоді він був молодою людиною, дужою і повною бажання працювати для загального добра... Тут він знайшов тоді таке ж молоде і запальне товариство, що, так як і він, кепсько знало життя, не знало, якими шляхами вийдуть люди до цього загального добра. І тоді ж, серед гурту такої ж молоді, тільки не тут, а на Україні, знайшов він собі дружину. Так розпочалося їх родинне буття.

З того часу немовби минуло ціле життя. Упливло за водою його здоров'я, порозгублювалися десь товариші. Минуло й родинне щастя.

Він був тут. Вона на Україні, в Києві. Він приїздив у зимові місяці на Україну. П'ятнадцять років тому з'їхались у Чернігові. Одружилися. Незабаром по тому він зробився "чернігівським затворником"... Минула молодість.

І ось він знову тут, з нею, з дітьми — їхніми дітьми. Вони ходять з ним, нова місцевість викликає в них багато запитань. Вони не дають

йому спокою, не дозволяють побути на самоті з своїми думами. А йому є про що думати...

Знову постає перед ним сувора і мовчазна Надія Загірна. Марина розповіла йому все про сестру — від початку її ув'язнення й до останнього дня перед стратою. Розповіла все так, як чула від самої Надії. І доля цієї дівчини хвилює його. Вона врятувала Григорія, якого заплутав Хоменко... Це добре, що він нагнав тоді Хоменка від себе... Як тільки він додержував з ним стільки років знайомства? Справді — стільки років!.. Він уже зовсім неясно пригадує, як його познайомили з Хоменком в Києві на одному з засідань "Братства тарасівців"... Він уже не пам'ятає, був Хоменко в "Братстві" чи ні... Але гроші на агітацію "Братства" давав він, Хоменко...

Іноді, коли дружина сама поведе кудись дітей, він самотньо лежить на пляжі і йому спадає на думку інше: щось з давнього його минулого — робота на філоксері, або співробітництво в газеті "Волынь" — і чомусь усе, усе неминуче закінчується одним — сумними спогадами про Надію Загірну, немов між усім найважливішим, що пережив він у житті, і Надією існував якийсь непомітний зв'язок.

Тут він не міг працювати. Навіть його записна книжка майже не розкривалась. Невже його перестала вже вабити розкішна довколишня природа?.. Адже тоді, в мо лодості, вперше потрапивши сюди, він напочатку цілі дні, зачарований морем і горами, ходив, як учаділий, не маючи сили примусити себе до роботи... Тепер якісь думки вирують у його голові — і в них він увесь...

Тоді він знову написав до Львова Володимиру Гнатюкові, щоб він швидше виїздив на Гуцульщину, куди тепер ще дужче рвався й сам. Гнатюк мав найняти для нього в Криворівні хату. Тимчасом, поки не було від приятеля відповіді, він нудився тут майже так само, як і в Чернігові.

Одного разу, забувши в приміщенні цигарки, Коцюбинський повернувся раніше, ніж завжди. Діти десь гуляли. Дружина була за стіною в господаря дачі — купця Тафурова. Беручи зі стола цигарки, він побачив свіжо надписаний конверт і мимоволі прочитав прізвище адресата: дружина писала до Василевського. Між ним і Коцюбинським були далеко не сердечні відносини. Але Віра Іустинівна поважала Василевського і постійно підтримувала з ним дружні стосунки.

Вона ввійшла до кімнати, і, побачивши несподівано чоловіка, невдоволено здивувалась. Він зрозумів: вона не розраховувала, що він побачить лист. Він тільки між іншим зауважив:

— Я б не хотів, щоб між нами і цією людиною були, якісь близькі взаємини. Він схильний до інтриганства... та й взагалі нам з такими людьми не по дорозі.

Віра Іустинівна спалахнула, але стрималась, як завжди. Забираючи лист, вона кинула:

— Ми можемо залишитись кожен при сво'їй думці...

— Але в даному разі краще додержуватись однієї...

— Що ж, ти хочеш заборонити мені окреме листування?

— Ні, ні, зовсім ні,— і Коцюбинський виставив уперед долоню, немов боронився,— навпаки, кожен з нас вільний вибирати собі товариство... Та все ж ця людина мені не до серця...

Одягнувши жакет, Віра Іустинівна пішла на пошту. Вона розгнівано грюкнула дверима, і в Коцюбинського зіпсувався настрій. На його щастя, прийшов сам Тафу-ров і приніс пошту. Він уважав за особливу чемність щодо своїх дачників забирати в поштаря листи і самому приносити до їх кімнати.

Коцюбинський відразу пізнав на листі руку Гнатюка. Цього листа він чекав уже більше як два тижні. Тут же, при Тафурову, забувши навіть запросити його сісти, Коцюбинський прочитав листа і враз засяяв: Гпатюк писав, що негайно виїздить до Криворівні, і запрошував туди Коцюбинського. Він враз повеселішав і навіть почав жартувати з купцем. А Тафуров радів ще більше, бо приніс поважному панові дуже приємного листа. Коцюбинський дістав вино і почастував Тафурова. Розмова з дружиною була вмить забута. Разом з хазяїном він пив вино і сміявся. Здавалося, був щасливий... через кілька днів можна було кидати Сімеїз.

Ой, чому ти, легінику, та й не співаєш?

Де ти свої співаночки та й позадіваєш?

Ой, знаю я, товаришу, де я їх задію:

Занесу їх в Чорногору та там і посію.

А там будуть співаночки по горах співати,

А я буду, товаришу, по світу блукати.

Макій Габорак поволі крутить позичені в сусідів жорна. Пан, що ось із самого ранку сидить у нього на подвір'ї і дивиться, як він меле, питає, чому він не співає своїх співанок... Він і заспівав йому. А пан щось і записав собі в книжку... видно, грамотний... Але ж добрий пан: просить пісень співати або просто балакати... Пісні божі — вони людям на втіху. А лихому панові не до пісень... А цей пан у дяка, через хату, живе, то й дяк казав, що добрий чоловік.

І мисливець Макій знову заспівав для пана:

В полонинці на кедринці вбив чоловік сою,

Кликала м'я молодичка під зелену фою;

Кликала м'я молодичка, війтова донечка,

Щоби вона не виділа світлого сонечка!

Щоби єго не виділа та й і не бачила,

Що вна мене молодого та й розволочила!

Не я тебе волочила та й не моя ненька,

А чорнії мої очі, чівочка гладенька,

Не я тебе та й волочу, сам же ж си волочиш,

Замість іти в полонинку, гуляєш поночі.

Макій Габорак знає їх більше, ніж уміє лічити. Але ось кросна в жорнах розхиталися — треба їх тугіше задовбати.

— Макію! — питає його чудний пан.— Сам і зладив жорна?

— Де там!.. Я стрілецтвом займаюся... В мене й ченгериці своєї немає... в місті купую, щоби кулешу було їсти. А жорна Іванюкові. Він добрий газда. Має чорта,— десь у горах його знайшов, та й під коморою тримає. Дає йому цукру і молока — не шкодує. Чорта, кажуть, він у горах купив за десять левів. А від цього йому зиск великий: худоба не гине, і сам дужий, і діти здорові....

— А Іванюк теж на жорнах меле?

— Ні, він на млин возить .. А жорна людям дає... Потім за це чого спитає — зробиш...

І він знову крутить жорна. Це не легка робота, та він дужий і поспішає. Навіть співає за роботою, щоправда, не голосно і з перервами.

Посеред колоди вижолоблений круг, в який положено по його формі камінь. На ньому лежить і обертається другий — верхник, який не зсувається з спідника, бо взятий у залізну шину, приклепану до колоди. Всередині верхника дірка, в яку потрохи насипають кукурудзи. Верхник обертається погоничем, один кінець якого вложений у ямку на верхнику, а другий угорі просунутий крізь дірку в кроснах. Макій обертає погонича за верхній кінець і так меле кукурудзу.

Габорак пристає на цій роботі і сідає біля Коцюбинського відпочити. Він набиває свою люльку з мідяною протичкою, озлоблену бляшками, з довгим цибухом. Михайло Михайлович пропонує йому добрячу цигарку. Макій оглядає її уважно і обережно кладе в кресаню, що лежить біля нього. Коцюбинський дає йому сірники. Він дивиться на них і не запалює, певне, думає, чи не можна покласти й їх у кресаню. Потім таки запалює і повертає сірники.

Габорак уже літній чоловік. Він живе сам. Мав шестеро дітей, і всі померли. А після них і жінку однесли на цвинтар. Пошесть толі блукала горами. А другої жінки Макій не хоче брати, бо на діти і "челядинку" йому не везе — обов'язково вигинуть... А ось до стрілецтва він має вдачу... Бо самої доброї пушки не досить. Треба, щоб під неї звір ішов, і треба вміти його поцілити. А цього ніяким майстерством і умінням не досягти, треба знати чари. Щоб кріс добре націляв, треба піймати гадину, взяти від неї язика, треба гадячого часнику, ладану і вершків із дев'яти осик, відправити над цим дев'ять божих служб... А щоб кріс не гримів та марно не лякав звіра по горах, треба в марті забити гадину, висушити її голову і розтерти на порох та промовляти до цього: "Остра-с була, як вогонь; кого-с заразила, не врятувавси б, так аби мій кріс, кого закрасит, аби не втік..." Проти такої пушки уже ніхто не заворожить...

Довго ще розповідав він про те, що треба, коли пушка розносить шріт, або влучить не в звіра, а в пса, або закривавиться, або на стрільця звірина не йде чи пушка чомусь не стрілить... І на все існував тільки ворожбитський засіб, бо жоден інший не зміг би зарадити... Коцюбинський вглядався в Макія Габорака. Той говорив з таким же виразом обличчя, як говорив би і про речі реальні, цілком перевірені щоденним життям. Ні в голосі його, ані в обличчі не було й тіні страху чи таємничості — ніякого відтінку, яким позначають звичайно люди речі містичні, зв'язані з віруванням чи забобонами. Для мисливця Габорака не існувало різниці між реальним і містичним — все в однаковій мірі було реальне, правдиве.

За розмовою вони й не помітили, як у хмарах поховалися гори, як закурились ліси хмарами і почався набридливий дощ. Коцюбинський підвівся. Старий мисливець запрошував його заходити, то він йому ще розповість, що слід робити, щоб кріс не розірвало вибухом, щоб вистріл не лякав звіра в горах, щоб відрізнити слід звірячий від сліду бісячою, або лісної, або рогатого щезника.

Обід для Михайла Михайловича готували в Гнатюків. Сюди часто заходив ще дехто з приїжджих дачників, що проводили кілька літніх місяців у цьому чудовому гірському селі. На цей раз таким гостем був добре відомий у різних колах української інтелігенції, близький до літератури, але не письменник, близький і до політики, але не політичний діяч Граблянський.

Надворі все ще шумів дощ, і тому не поспішали обідати, а по обіді не поспішали розходитися з привітної хати відомого етнографа і прекрасного знавця Гуцулії Володимира Гнатюка. Говорили про світогляд гуцулів.

Михайло Михайлович, що не вперше вже був у Карпатах і пильно вивчав звичаї і світогляд тутешніх людей, проводив різку грань між поглядами на дійсність у гуцулів і містикою в світогляді інтелігенції.

— Символізм поета Сологуба,— говорив він,— це витончений, рафінований містицизм. Сам поет знає, що він містик, свідомо намагається обгрунтувати свій світогляд і виступає проти матеріалізму, що породжує в мистецтві реалізм. А гуцул —язичник. Ніякого уявлення про містицизм він не має. З погляду реальності в нього немає різниці між ведмедем і чортом. Його містика — тільки від його некультурності, чого не можна сказати про рафіновану містику інтелігенга.

Тут Граблянський зробив нетерплячий жест азартного опонента. Проте стримався від репліки, певне, з поваги до Коцюбинського, до якого всі знайомі, що були в Криворівні, ставилися з винятковою пошаною,

Гнатюк з зацікавленням стежив за всією дискусією з приводу речей, найбільшим знавцем яких був, певне, він сам.

Коцюбинський, поволі обмірковуючи кожне речення, провадив далі:

— Чорт у поета Сологуба зовсім не той, що в напівдикого гуцула. В останнього він менш містичний. Я певен, якби гуцул знав, що чорта ніхто ніколи не бачив, він перестав би вірити в його існування.

— Які ж з цього висновки?— не без лукавства запитав Граблянський. що прожив серед диких гір цілий тиждень і, за міцною звичкою, язик його вже занудьгувався хоч по якій-небудь суперечці...

— А висновок такий,— просто і рішуче відповів Коцюбинський.— Творчість навіть таких некультурних народів, як гуцули, лемки, бойки, реалістичніша, значить, і більш поступова за творчість якихось там Сологубів...

І Михайло Михайлович іронічно подивився на свого над міру завзятого опонента. Він навмисне згадав про цього, все ще модного поета, бо знав, що Граблянський чомусь возить з собою "Мелкого беса".

Опонент Коцюбинського радісно підхопився, немов його скинули з стільця. Такої щасливої нагоди кинутися в словесну атаку він не мав цілий тиждень.

— Ага-а!.. — вигукнув він, підходячи до Коцюбинського, немов на рингу,— значить, ви зовсім знецінюєте Такі зразки словесного мистецтва, як...

— "Мелкий бес"?

— Так, авжеж так... "Мелкий бес"... Ви вважаєте, що творчість, скажімо, Федора Сологуба — це не поступове явище?..

— Авжеж,— спокійно відповів Михайло Михайлович і, щоб зміцнити свою позицію, послався на свою розмову з Горьким під час останнього перебування на Капрі.

— Пешков?! — раптом зайшовся Граблянський. — Письменник, що дописався до таких творів, як "Мати"! Ви, може, й цей твір поставите поряд з "Мелким бесом"

в плані прогресу?

— Ніколи!.. — сказав Коцюбинський, і кров прилила до його обличчя. — Не тільки цей твір,— продовжував він, розпалюючись,— але й усі твори Сологуба, все писання подібних до нього поетів ніколи не стоятимуть врівні з книжками Горького, які в наші дні є найбільшим досягненням великої російської літератури.

— Ви перебільшуєте... — вставив Граблянський. Коцюбинський раптом розсердився.

— Пане,— протягнув він з такою злістю і рішучістю в голосі, що аж злякав Гнатюка,— чи ви вважаєте на те, що Горький навіть у вигнанні є

втіленням всього найпередовішого, революційного в сучасній російській культурі, що піднесення, яке маємо в літературі після пережитих нами чорних років, очолюється саме Горьким?..

Граблянський був дещо спантеличений і сполоханий тоном Коцюбинського. Проте він хотів таки заперечити, але господар, не бажаючи мати в себе в хаті сварку, втрутився в розмову, вміло перевів її на іншу тему, а потім запропонував прогуляїись понад бурхливим після зливи Черемошем. І справді, крізь хмари прорвалося сонце, і кругом запарувала земля.

Черемош гримів і пінився. Іноді мчала на його хвилях вирвана з коренем деревина, раз у раз ховаючись у каламутній воді.

Знову на кілька днів перервалося сполучення з більшою частиною села, що лежала по той бік річки. Та вже була надія на добру годину і на подорож верхи конем у гори на полонини. Гірський кінь і провідник давно були до послуг Коцюбинського і тільки ждали ясної години.

Вночі знову прийшло безсоння, яке мучило його не одну ніч. В одній кімнаті з ним жив студент, і Коцюбинський заздрив йому, що той розкидався на ліжку і міцно спав.

Проте перед світанком Михайлові Михайловичу пощастило задрімати. Кілька годин сну освіжили його, і вранці, залишившись в хаті сам, він дістав папір і з запалом почав писати.

Вдень довідався від хазяїна хати, дяка, що цієї ночі щось напало було на Макія Габорака за селом. Що саме — Макій не бачив, а тільки влучено було йому каменем у плече, що й рукою тепер не двига... Хотів був іще розповісти щось дяк, та Михайло Михайлович зразу вийшов з хати й переступив через перелаз до Габорака.

Той лежав під порожнім оборогом, підмостивши під себе стару свою гуню, і смалив люльку.

Михайло Михайлович спитав:

— Чи правда, Макію, що вдарено вас?

— Авжеж...

— А дуже?

— Нічьо... Зажиє... Крові нема, а плече болить, правицею не рушу...

— У фельдшера не були?

— Не можна... Це не чоловік кидався, а щезник. Удень, як був на польованні та стрілив козу в смереччі. а потім, як клав за плече її, то якось закривавилася пушка, а я й витер кров гунєю, щоб не закипіла... А хіба можна? Треба цівку кріса вертіти навидлі і лити водою дев'ять разів та ще й повісити її на сук... А коза була щезникова, то він мстився за кров.

Він був такий упевнений, що годі було доводити йому щось інше.

Другого дня в селі було храмове свято. Коцюбинський з Гнатюком та іншими приятелями ходили селом, гуляли понад Черемошем, що вже вгамувався трохи після дощів, і селяни перепливали його на маленькій дарябі. Розцвітала народом вулиця.

Зайшли гуляючи на кладовище. Воно рясніло мальовничим убранням гуцулів. Було весело і шумно, бо гуцули не сумують навіть на могилках. Ряз у раз Михайло Михайлович зустрічав знайомих селян. Він більшу частину свого часу бував серед селян, ходив у гори, їздив на полонини,

сідав біля рибалок над Черемошем, стежив, як ловили форель. Чомусь трапилось так, що за все своє перебування тут він і разу не був на кладовищі. Тепер приглядався зацікавлено до могилок, людей, хрестів і оздоб на похованнях. Ось йому впало в око, що на всіх могилках були занадто мізерні хрести. Тимчасом у матеріалі на хрест гуцул ніколи не має нестачі: треба лише вийти за околицю і в розкішному лісі вибрати собі ялину до вподоби... Певне, в цьому теж був якийсь народний звичай... Зразу ніхто із знайомих не міг цього пояснити.

Михайло Михайлович не заспокоювався. Коли вже перед ним постало якесь питання, він мусив знайти відповідь. Один із знайомих Гнаїюкові селян відповів:

— А то нащо йому добрий хрест?.. Хіба воно чого хоче?..

Подумали, що підпилий гуцул жартує. В розмові з священиком Коцюбинський звернув його увагу на це явище. І той пояснив.

— Гуцул уважає,— сказав він,— що в людини тільки земне життя прекрасне, тільки це життя можна любити повним почуттям. Плохий, нікчемний хрест на могилі — це символ мізерії смерті, мізерії кінця людини.

Михайло Михайлович насторожився.

Але священик більш нічого не міг пояснити з цього приводу та й, певне, не бажав, бо в явищі, про яке його запитали, він убачав залишки поганського духу. А Коцюбинський був схвильований почутим і під час прогулянки не раз повертався до цієї теми. Його цікавило ставлення ще незіпсутих цивілізацією гуцулів до життя, і тут він почув дещо важливе для цього питання.

Хтось із знайомих пообіцяв повести Коцюбинського до "бога" — місцевого ворожбита. Тепер Михайло Михайлович згадав про це, і вони

пішли, їм не пощастило: в цей святковий день біля двору ворожбита було сила народу і підвід. Люди приїздили до нього навіть з дальніх сіл, розпрягали коні біля воріт і з ранку чекали своєї черги. Коцюбинському пропонували зайти без черги, але він відмовився. Вій хотів говорити з ворожбитом не поспішаючи, на дозвіллі, і кілька хвилин "прийому" в цієї поважної персони його не задовольняли.

Потім, у буденні дні, він не раз заходив до цієї людини, простої, без ніяких зовнішніх ознак чаклуна, їх розмови часом були досить тривалі. Коцюбинському не пошасіило переконатися — свідомо дурить ворожбит людей чи й сам вірить у те, що пророкує людям. Він лише допевнився, що в жиггі гуцулів він був не якоюсь особливою, дивною людиною, а буденною, постійною потребою, як і крамар, як і піп.

Коцюбинський знав ще силу якихось темних людей — маклерів і агентів, що живилися все своє життя біля селян. Щодо цих набридливих людей, різних спекуляитів, перекупників, просго злодіїв, то вони не цікавили Коцюбинського, але роль їх у житті гуцулів була остільки значна, що він довідувався про них більше, ніж хотів. Вони обступали гуцула на кожному кроці. В них він діставав потрібні йому в скругну хвилину гроші під величезні проценти. Відробляв їм без кінця свої позики і, зрештою, так заплутувався, що вже не мав можливості сам продати вівці чи теля, а мусив збувати все цим людям за півціни. Без них гуцул уже не міг зробити жодного кроку. Вони обсідали його, як мухи, годувалися з його праці і темряви. А коли хто й пробував протестувати проти них, порушувати встановлений ними режим гуцула, тому об'являлася війна.

Коцюбинський сам якось спостерігав з свого вікна, як Макій Габорак, ухопивши пістоля, гнав з свого двору одного з таких суб'єктів. Той утікав, але обертався й погрожував.

Коцюбинський вийшов з хати.

— Макію! — запитав він.— За що ти чоловіка лякаєш?

— Ах, ти ж, гаспидська твоя душа! — лаявся той услід своєму супротивникові, хоч того і сліду вже не було.— Най би тебе щезник узяв!..

І, вже розпалюючи свою оздоблену бронзовими прикрасами люльку, хвилюючись, говорив:

— Пронюхав, що в Макія є з десяток лисів. Що Макій хоче в місті на базарі продати своїх лисів і приперся:

"Не можна на бязар возити, мусиш мені продати... Я тобі ціну дам". Диявол!.. Знаємо твою ціну!.. Мої лиси, сам наловив у зазуб, сам де схочу й продам. Газда їх не потребує. Газда сам з усім упорається. Так ні ж, усе їм збувай, вони нашим трудом харчуються, а газда, поки й живе, на кулеші сидить...

Увечері Макій прийшов до дякової хати й сів на призьбі під вікном. Він довго смоктав, свою люльку, когось лаяв про себе і навіть наспівував якоїсь пісні. Потім не втримався.

— Пане, пане, га? Ви є тут?..

Коцюбинський вийшов з хати і сів поряд Макія.

— Адже, пане, на них нема й суду,— сказав Габорак.

Коцюбинський догадався, що він говорить все ще про своїх супротивників, одного з яких він гнав удень з двору.

— А то чому? — запитав він.

— Бо вони війта залякують, щоби він боявся проти них судити... А коли не збоїться, то вони його стрінуть у лісі та на гілляку й підсмикнуть.

Він довго сидів на призьбі, раз у раз згадуючи про ворогів... Вони розтривожили його, і він довго не міг угамувати своїх почуттів.

Нарешті приїхав Іван Франко, його ждали довго. Кілька днів тому приїхали Франкові сини і підготували для нього приміщення. Він приїхав уранці. Поки відпочивав з дороги, чутка про нього пішла селом, і знайомі прийшли привітати старого і хворого письменника.

Михайло Михайлович у цей час, не знаючи про приїзд Франка, поволі повертався верхи з провідником з полонини. Стрункий і досвідчений гуцульський кінь швидко видряпувався на скелі, поволі й обережно сходив униз, сам обходив небезпечні місця, їхати ним було зручно і безпечно.

Коцюбинський був вдоволений з своєї подорожі на полонину. Він прожив там три дні, разом з вівчарами спав, їв, блукав з їх отарами, прислухався до їх розмов і пісень, слухав їх казки і легенди. Уже який ряз він буває на полонині і кожного разу, сидячи в сідлі, радісно прислухається довгими годинами, як шумлять довкола смереки і, наче обеліски, мовчазно протистоять вітрам могутні ялиці.

Ледве помітна стежка м'яко поступається під копитом коня, але пружний грунт, встелений давньою глицею, майже не держить сліду після верхівця. Коли спочиває вітер, у горах така тиша, що чути, як десь далеко-далеко випадково вигукне рідкий тепер птах готур і ніжно відгукнеться до нього біля своїх курчат готка.

І коли падає зламана білкою суха галузка, або чичиркне без діла якийсь пташок, звуки вмить завмирають, приглушені могутньою тишею. Десь у гущавині крадеться по м'якій глиці лис, куниця, або пробіжить

хижа ласиця,— і під кігтявою лапою не лусне жодна галузка, жоден зашерхлий лист не зрадить звірину.

Тиша навіває думи, і згадуються йому оповідання вівчарського ватага уночі біля ватри на полонині про давніх, забутих опришків. Віками сплять вони, поховані братами-товаришами на гірських шпилях, у вкритих смерековим лісом ущелинах, щоб людське — панське — око не знайшло їх кам'яної домовини і не потривожило давнього спокою героїв. Тому й тиша така в горах, щоб не збудити опришка, бо ще не час, не пора Довбушеві вставати й гукати гуцула до пушки й пістоля.

... Прийшовши до Гнатюків обідати, він довідався про приїзд Франка. Хотілося йому швидше обняти старого товариша, але Гнатюк уже був у Франка і повідомив, що він відпочиватиме до вечора.

— Але як ся має старий?

Гнатюк сумно махнув рукою.

— Трохи немов краще, та це, певне, тільки короткий перепочинок.

Хвороби не покидали Франка. Страждання, що зазнавав їх за молодих років, нагадали про себе й на схилі його віку. Вони довершували руйнування його колись могутнього організму.

Вони зустрілися ввечері за досить своєрідних обставин. Господар хати — дяк, повернувшись з вечірньої відправи, повідомив Коцюбинського, що біля церкви об'явився "дід", якого давно вже не було в цій місцевості. Коцюбинський давно бажав подивитись і послухати гуцульського "діда", якого не часто вже можна було зустріти. Він надягнув легке пальто і пішов до церкви.

Ще здаля побачив він гурт людей, що оточили "діда". Коцюбинський підійшов ближче. Дехто з селян поштиво поступилися йому місцем, і він

опинився в натовпі. Перед ним стояв сліпий гуцул з величезною палицею в руці і співав то церковних, то світських народних пісень. Поводир поряд нього тримав невеличку бляшанку, в яку селяни кидали гроші. В його піснях не було нічого цікавого, вартого особливої уваги, та й голос "дід" мав хрипкий. Але народ слухав уважно, і ніхто не розходився.

Коцюбинський з сумним подивом дивився на старого. Він знав, що "діди" не бувають сліпими з народження, що в "дідівській" родині існує звичай позбавляти зору старшого сина, який обов'язково мусить посісти батькову професію. І ось перед ним ця людина, що охоче дала себе осліпити, щоб мати традиційне право на жебрацтво. Можливо, поводир — це син "діда" і його теж, можливо, позбавлять зору. І щоб ціною зречення світу, чарівної краси своїх казкових гір, ціною зречення усього, що є найкращого в житті людей, здобути собі право на виблаганий під церквою чи на цвинтарі шмат вівсяного коржа або черствого хліба, люди йдуть на самокалічення?..

Коцюбинський відчув, що починає хвилюватись. Жебрак перейшов на веселі, навіть дещо масні пісні, і Коцюбинському важко було слухати з уст людини, що позбавила себе зору, жарти і веселощі, якими хотів той розважити такий же злиденний, як і сам співець, народ. Він проштовхався між людей, вийшов з натовпу і раптом побачив за кілька кроків Франка, що стояв самітно позад усіх і, немов байдуже, слухав "діда". Вже поночіло і Коцюбинський з хвилину приглядався: він усього рік не бачив свого друга і все ж боявся помилитися. Франко за рік багато змінився. Ще більш виснажена зробилася його постать; неуважний погляд короткозорих очей, нервовий вигляд обличчя — це сліди тяжкої хвороби. Це був він, Франко. Когюбинський, ще дужче хвилюючись, швидко підійшов до старого і міцно обняв його. Зустріч схвилювала обох, і вони одійшли далі від натовпу і посідали на сухому, зложеному на вигоні, дереві. Так вони сиділи кілька хвилин мовчки, під враженням "дідового" співання і своєї зустрічі. Скільки дозволяла темрява, Коцюбинський вдивлявся в обличчя свого товариша і вчителя.

Той про щось думав. Запалені очі його вперто дивилися в одну точку. Потім тихо промовив:

— Чи не такий і весь наш народ — темний, убогий, що позбавляє себе всього, щоб тільки здобути насущний шматок...

Оддаля ховався в темряві народ, і вітер приносив звідти уривки "дідових" пісень.

Вони сиділи поряд — обидва як підбиті в борні гірський і степовий орли, обидва тяжко хворі, обидва з палким непоборним серцем, обидва з однаковими мріями і одним щастям-долею.

— Друже мій, друже мій!.. — шептав Франко Михайлові Михайловичу.

Але той не міг зразу збагнути, що сталося з його товаришем.

І тільки тоді, коли трохи вгамувався у Франка порив раптового хвилювання, він сказав несподівано твердим, рішучим голосом:

— Друже мій, брате... так і треба показувати, як ви, пане мій, все те показали... Ще вернеться на село Марко Гуща, і страшний Хома Гудзь теж прийде, і висітимуть на гілляках, висолопивши язики, як пси, усі Підпари... Та я ж, пане мій, місця собі не знаходив од радості й хвилювання, коли прочітав сторінки вашої, дорогий мій, правди, справжньої людської правди!.. Та чи знаєте ви, що дали ви нашому народові? Ви дали йому золоту мужицьку правду... Ви дали те, чого не спромоглися ми зробити за цілих п'ятдесят літ!

Коцюбинський почував себе ніяково. Він цінив кожну Франкову думку, але тут, схвильований таким щирим емоційним признанням, не знав, що відповісти.

Вже розійшовся народ, і "дід" з поводирем зникли. Вечірня вогкість підкралася до них, та вони не вважали: не так часто доводилось їм зустрічатися.

Згодом прийшли Франкові сини, що шукали батька. І справді, йому не можна було залишатись на вогкому й холодному вже повітрі.

Минали дні і наближався кінець відпочинку Коцюбинського. І хоч він був тепер вільний від усяких службових обов'язків, але поки що статбюро в Чернігові ще ждало його. Він мав здати справи своєму наступникові і тоді буде нарешті вільний.

Застав якось у себе листа від Марини, їй він писав майже регулярно двічі на тиждень. Розпечатав конверт.

"Мій любий! — читав він схвильовано.— Ти, певне, і не уявляєш, як мені важко тут самій, коло хворої матері. Усе мені нагадує Надію. Я повиносила всі речі, що могли викликати спогади про неї, а проте забути про неї хоч на годину — неможлива річ. Порожнеча, що залишилася після неї в хаті і в серці, непереможно нагадує про неї. Я би прихилилась до тебе, обняла тебе щиро, і наполовину зменшився б мій сум. Та де ж тебе взяти!.. Дорогий мій, хороший!"

Лист несподівано наблизив його до покинутих тимчасово місць і людей. Довго не засинаючи, він думав про них, думав про те, що тепер менше житиме дома і тому, може, батьківщина здаватиметься йому привабливішою...

Вранці по селу прокотилась новина: вночі забито Макія Габорака. Коцюбинський ще спав, коли почув недалеко від хати стривожений гомін юрби. Вмить підхопився, збираючись вийти й довідатись про все. Зайшов господар.

— Чули? Макія знайшли за селом забитого. Допіру принесли до хати.

Коцюбинський вибіг з хати. На Габораковому дворищі побачив юрбу і почав проштовхуватись наперед Юрба шуміла, сперечались гуцули, розмахуючи палицями з маленькими топірцями на кінці. Сільська поліція поралась біля трупа. Коцюбинський підійшов ближче. Хотілося йому востаннє глянути в обличчя щирому Макієві, з яким часто сходився і слухав його пісень і розмов. Та на голову Макієві хтось накинув його закривавлену гуню, і поліція не дозволяла відкривати обличчя вбитого.

Сумний і вражений, поволі пішов Коцюбинський до себе і ліг, щоб хоч трохи заспокоїтись. Незабаром прийшов Гнатюк. Він уже знав про новину, був у Габора-ковій хаті.

— Пане Володимире,— запитав, підвівшись на ліжку, Коцюбинський, — поясніть мені, хто міг підняти руку на мисливця Макія, людину, що була просто великою дитиною, бо тільки ж у дітей буває така щирість і безневинність, як у нього. За що його було вбивати, коли він не мав ніякого багатства, щоб було що грабувати, коли він був занадто справедливою людиною, щоб завдати комусь лиха...

— Люди кажуть,— відповів похмуро Гнатюк,— що це хтось помстився йому. Кажуть, він завсігди одверто говорив проти лихварів, які обплутали село своєю пяву-тиною, завсігди намовляв людей не слухати цих грабіжників і не мати з ними діла. За це вони не любили його, та й не раз загрожували.

— Але ж вони за це відповідатимуть. Влада їх може викрити. Я сам був свідкові, як один з таких підозрілих людей загрожував за щось Макієві на його ж подвір'ї.

Гнатюк похитав скептично головою.

— Мала надія на владу. Лихварі тероризували всі села і не всякий проти них зважиться судити.

— Ми мусимо проявити ініціативу...

— Можна, звичайно, спробувати, хоч і наживемо собі небезпечних ворогів.

Гнатюк добре знав гуцульське село. І незабаром Михайло Михайлович переконався, що його приятель мав рацію.

Сусіди й родичі опорядили небіжчика в той же день. Ввечері Гнатюк знову прийшов до Коцюбинського і вони пішли до Габоракової хати.

Під образами на лаві стояла труна з небіжчиком. Посеред хати на ослонах сиділи гуцули, здебільшого старі. Мовчали. Коло мерця на труні блимали свічки. Тепер ніщо не заважало дивитися в обличчя мерцеві. Коцюбинський підійшов до труни. Перед ним лежав Макій, як живий, тільки зблідлий, наче він перевтомився, натрудившись біля жорен. Заходили раз у раз люди, і свічки в нього в головах то задувались, то знову зацвітали полум'ям, і на обличчі його тремтіли тіні, неначе небіжчик то сердився, то одходив... Був-таки як справді живий, навіть губ не стиснув.. Згадалися Коцюбинському його співанки:

Ой, чому ти, легінику, та й не співаєш?

Де ти свої співаночки та й позадіваєш?

У нього заблищали вологою очі. І раптом, наче на відповідь його думкам, десь у присінку загуркотіло, загомоніло щось, і враз розітнувся жартівливий, веселий спів. Коцюбинський роздратовано оглянувся на Гнатюка, той поманив його поглядом.

Вони вийшли до хижі. Тут було темно і повно людей. Стояв тякий гамір, немов справлялося весілля, а не похорон. Пісні, регіт, штовханина...

Гнатюк витягнув свого приятеля з хати.

— Шо ви на це скажете? — запитав він.

— Дивно, все дивно,— признався Коцюбинський.— Дивуюся ним людям: адже в хаті небіжчик.

— Такий звичай... Певне, вони хочуть довести смерті, що легіні її не бояться і зневажають.

— Все те ж — мізерія смерті,— шептав Коцюбинський, ідучи додому.

Слідство закінчилося за кілька днів після похорону і несподівано прийшло до висновку, що мисливець Макій Габорак сам наклав на себе руки Адвокат, з яким потім бачився Коцюбинський, здвигнув плечима і відмовився провадити справу про неправильне слідство.

До Гнатюків зійшлись товариші, щоб попрощатися з Коцюбинським. Настав час покинути гостинну Криворівню і хороше, щире товариство. Крім господарів, була ще одна вчителька, що літо прожила в Криворівні, був знову ж таки трохи набридлий усім Граблянський, який уже не відважувався сперечатися з Коцюбинським;

прийшов також студент з Чернігова та інші. Розмова була в розпалі, коли прийшов разом з сином Франко, Коцюбинський підвівся, обняв і вдячно вітав його. Він розумів, що це саме заради нього Франко прийшов попрощатися, хоч і почував себе в ці дні зле. Він сів собі трохи осторонь інших і майже не встрявав до розмови.

Коцюбинський дивився на цю тяжко і безнадійно хвору людину, і невесела думка непокоїла його: чи доведеться йому ще раз, у наступному році, зустрітися з Франком тут, у Львові, чи в іншому місці? Занадто вже кволим здавався знаменитий український поет, белетрист. учений, публіцист...

У Коцюбинського була для нього новина. Він не втерпів і, коли гості сіли пити каву, підсів до Франка і показав йому пересланий дружиною з Чернігова лист від Лесі Українки з Кавказу. Короткий був лист, але теплий, щирий. Вона писала Коцюбинському, шо почуває себе зле і то вже не може залишатися взимку на батьківщині. Отже готується виїхати з осені до Єгипту. Зараз вивчає Єгипет, навіть захопилася його старовиною.. Повесні знову повернеться на Кавказ, а може й на Україну... А на зиму знову доведеться на південь, у Єгипет... І так кожного року. Потім загине і, може, сама перетвориться на легенду. Вона писала, що поспішає творити, бо хто знає, скільки їй дано днів на це... А їй треба багато чого сказати своєму народові.

"Бажаю Вам здоров'я і дальшого розквіту Вашого чарівного таланту. Ваша товаришка — Леся Українка".

Дивлячися в одну точку, Франко мовчав. І лише коли Коцюбинський заховав листа до кишені, він замислено промовив:

— Леся на зиму до Єгипту, ви — на Капрі... Перелітні птахи... Рідна зима нам уже не по силах. Лише один я не здужаю стріпнути крильми... А зима і у Франца-Иосифа і в Миколи II — важка, студена...

Коцюбинський з болем у серці згадав, як довелося йому збирати пожертви серед земляків на допомогу хворому Франкові, і зібрана сума вийшла така мізерна, що її соромно було відсилати...

У Франка в очах раптом мигнули вогники.

— Та я не птах,— рішуче, з піднесенням промовив він,— який народився в клітці і звик до неї та помирився з нею... Я не раз уже почував волю і знаю, яким вітром дме вона...

Хтось із присутніх галичан почав співчувати Коцюбинському, який повертається до свого Чернігова, дє йому так важко жити.

Франко раптом повернув обличчя до Коцюбинського і тихо, хоч і інші почули, проказав:

— Народові однаково важко: що в Миколи II, що в цісаря... Ми, інтелігенти, не вміємо і не хочемо віддати себе народові цілком і, кінець кінцем, народ зречеться нас і прожене від себе.

Він знову замовк і вже зовсім не встрявав до розмови.

В Чернігові Коцюбинського ждала родина, про яку він ніколи не забував, ждали приятелі, знайомі... Але йому було цього разу важко покидати чудову Криворівню і тутешніх друзів, його тут щиро вважали за дорогого гостя, годили йому, турбувалися, щоб він не терпів тут якихось невигод.

Вранці Коцюбинського збудив крик жінки. Віч підійшов до відкритого вікна. На подвір'ї Макія Габорака, куди вже встигла перебратися сім'я його родичів, жінка била ганчіркою немовля, якому не минуло, певне, й трьох місяців, і примовляла: "Візьми своє, віддай моє, візьми своє, віддай моє!.." Дитина заходилася від хрипкого, слабого крику...

З серцем Михайло Михайлович зачинив вікно і запнув його фіранкою. Він знав цей дикий звичай гуцулів: коли мати гадає, що її дитину бісиця підмінила на свою, вона б'є дитину надворі, сподіваючись, що бісиці стане жалко своєї дитини і вона поверне матері вкрадене.

Як хотілося йому, щоб цей останній ранок тут був ясний і не захмарений жодною прикрістю. Він хотів повезти звідси добрий настрій. Та цей дрібний епізод зіпсував йому ранок. Гуцульщина немов залишила йому на дорогу по собі пам'ятку. І справді, ніколи потім він уже не міг забути дитини, що не спроможна була ще й кричати, а тільки сиплим пищанням протестувала проти дикунства батьків.

Віз і пара добрих коней уже чекали його на подвір'ї. Речі спаковані.

Він ще встиг піти до пінистого неспокійного Черемошу, кинути останній погляд на його скуті кам'яними берегами хвилі. Він любив дивитись цілими годинами на ріку після страшних карпатських гроз, коли Черемош, немов набравши сили в блискавиць і громів, будить диким ревом гуцульські села і запінюється, лютий і безпорадний.

І Коцюбинський думає, що гуцул подібний вдачею до Черемошу.

Гнатюк з дружиною і один із синів Франка, присланий батьком, провели його віз за околицю села. Довго і гаряче прощалися, потім довго ще дивились услід зворушеному Коцюбинському, аж поки віз не заховався за деревами.

Коли позаду зникла Криворівня і друзі за околицею села, Коцюбинського огорнув сумний настрій. Він поринув у свої давні думки. Чи ж пощастить йому відтворити самобутні, зворушливі образи цих гір, століттями поливаних кров'ю і потом його безталанного народу?.. І він ще не знав, чи знайде на це в собі сили...

"Тіні" незабаром мали бути скінчені. Небагато залишилось, щоб поставити останню крапку. Але хіба це хотів би він сказати про ці полонини, смерекові ліси, Черемош і розкидані людські житла? Гуцульщина назавжди залишила в його пам'яті образ загиблого мисливця Макія, великої дитини гір, безпорадний писк нещасної дитини, яку мати вважає підміненою, танки й пиятику біля труни небіжчика, мізерні хрести на могилах... А ці чудові топірці гуцульських парубків, неначе символ їх майбутнього визволення!..

І новий образ Гуцулії, що давно постав у його уяві, зачарував його, як у народній казці приворожила чарівниця до себе файного легіня.

VII. VILLA SERAFINA

Мандрівник прихилився до огорожі. Важка дорога в цій горішній частині острова. Він важко дихав і прислухався до серця. Кілька хвилин бракувало сили вийняти хустку з кишені чесучового піджака, зняти білого капрійського бриля і втерти рясно вкриту потом голову... Глибокі темні очі блищали і пожадливо дивилися вперед, на стрімкі шпилі гір, на розсипане вгорі між скелями село і покручену стежку — такі принадні і недосяжні для нього.

На батьківщині в цю пору, певне, віють перші віхоли і лютують ранні морози, а тут стоїть сонце над головою і казкова блакить мліє над голубою затокою.

З ближньої дачі вийшла людина. Легкою ходою наблизилась до подорожнього. Це був знайомий, земляк.

— Михаиле Михайловичу,— запитав він,— куди прямуєте?

В погляді Коцюбинського промайнула якась думка. Слово "прямуєте" притягало його увагу. Десь на Україні, в степу, воно було доречне, а тут... ні, не підходило...

— Не прямую, земляче, а петлюю... Подумав і ще додав:

— Втомився...

Земляк докірливо похитав головою.

— Хіба можна вам ходити такими дорогам"?.. Тут і дужому дух забиває...

Михайло Михайлович пожвавішав. Він уже перевів дух і почував себе краще.

— Не моя на те воля, коли вабить походити скрізь. Себе не переможеш.

Він показав очима довкола себе.

— Це бездонний келих — п'єш з нього, не напиваєшся… Що пишуть з України?

Він дістав, нарешті, хустку і зняв свого величезного бриля.

— Нічого втішного. Є чутка, що цар готує каральну експедицію проти перських революціонерів.

— Шибениця,— відповів Коцюбинський,— це ознака епохи Миколи II. Мало йому повішених у Росії, хоче прославити себе ще й на Сході…

— Ось такі новини з рідних країв, — промовив земляк; подав руку й попрощався.

— До побачення, земляче. За співчуття вдячний, а все ж як не важко, а ходитиму сюди. Хто знає, скільки ще носитимуть ноги… Треба жити…

І вони розійшлися. Земляк пішов до міста в своїх справах, а Коцюбинський помалу подерся стежками вище на гору. Там, за скелями, ховалось невеличке село і жили знайомі йому ще з минулих років селяни.

Лише третій день як він на острові. Встиг обійти знайомих у місті, встиг причепурити квітами і портретами свою кімнату на віллі Горького, а в гостині в своєї знайомої ще з минулих літ — капрійської природи — майже не був…

Того дня в родині Горьких не могли дочекатися Коцюбинського до обіду. Крім своїх, залишились обідати ще двоє петербурзьких знайомих, що гостювали на Капрі. Розмови не припинялися. Та Олексій Максимович все поглядав крізь вікно в садок — чи не повертається з прогулянки Михайло Михайлович. Вони не зустрічались більше року. А тепер, у перші дні по приїзді Коцюбинського, його щоразу забирав з собою гуляти по острову київський знайомий Леонтович. І для розмови бракувало часу.

В саду цвіли фруктові дерева, і крізь відчинені вікна до великої їдальні доносив теплий вітрець ледве чутні пахощі. Немовби починалась зима, а на полях сходила квасоля й зеленіли свіжі вруна пшениці.

— Михайла Михайловича, — промовив раптом поза темою загальної розмови Горький, — у такі дні не заманиш на віллу... У нього в Чернігові зараз мороз, сніг його дім замітає, а тут він сам для себе власними руками мандарини зриває з дерева... Я його знаю — йому аби сонце та квіти... Та ось він і сам, здається... Нарешті...

І справді, через хвилину повз відчинені двері їдальні до своєї кімнати намагався непомітно пройти з оберемком квітів Михайло Михайлович. Але в їдальні зашуміли, і під загальний гомін і дружній сміх він примушений був увійти. Спинився нерішуче, та Олексій Максимович уже обняв його за плечі, підводив ближче до стола.

Коцюбинський ніяково усміхнувся, виблискуючи своїми глибокими очима. Він зараз скидався на молоду: в руках квіти, в петельках і кишенях квіти і букети якогось невідомого листя. А через плече гірлянда особливо рідкісного виду плюща, зірваного десь серед скель.

— Чудових квітів приніс нам Михайло Михайлович, — жартував Олексій Максимович. Та Коцюбинський стурбовано дивився на присутніх. Він розумів: Горький жартує, але все ж тепер доведеться

дарувати частину квітів, а йому шкода їх... Тут на кожному кроці його оточували квіти, а йому все здавалося їх мало.

Зате й знавець квітів і взагалі ботаніки був неабиякий.

Він раптом і собі захопився загальними веселощами. І, жартуючи з своєї скупості, частину квітів розкладав на столі, а найрідкісніші відкладав для себе.

— Дивіться, Михаиле Михайловичу, вас тут, на острові, вважатимуть за рознощика квітів... — жартував Горький.

Коцюбинський на одну мить зробився серйозним. пильно подивився на Горького й відповів:

— Це було б чудесно...

Потім знову перейшов на жарти і розсмішив усіх, розповівши про інцидент на селі, що трапився з ним кілька годин тому, коли якась стара селянка прийняла його за приїжджого ксьондза і все намагалася поцілувати руку.

Коцюбинський був здивований:

— Головне, прийняла за ксьондза...

— І не без підстави, — знову жартував Олексій Максимович, натякаючи на занадто суворий для капрійської спеки одяг з комірцем та галстуком і тонзуру Коцюбинського.

— Чекайте ж тепер, — загрожував Коцюбинський,— я пошлю її до вас, вона й вас прийме за духовну особу, проповідника абощо...

Горький посварився на свого друга за його жарт пальцем.

А Коцюбинський тимчасом розповідав щось інше. Він умів, коли бажав, примусити присутніх слухати і веселитися. Тільки дружина Горького Марія Федорівна докірливо хитала головою.

— Ось напишу я, Михаиле Михайловичу, листа Вірі Іустинівні про всі ваші штуки і про те, як ви тут дряпаєтесь по горах замість лікування і відпочинку... Будете мати від неї патерностер... Зрештою, чому не сідаєте обідати?..

Коцюбинський забрав відкладені для себе квіти і пішов переодягатися до обіду.

Горький чекав його сам. Інші розійшлися. В цьому будиночку жив тільки Коцюбинський, та ще була тут їдальня, куди приходила обідати вся родина Горьких. В садку був ще один, більший, будинок, де й жили великою родиною Пєшкови. Перед дванадцятим листопада Коцюбинський приїхав на острів, і Олексій Максимович, що давно запрошував його на Капрі, не пустив його нікуди від себе.

Тепер у Михайла Михайловича була гарна, навіть розкішна кімната з скляними дверима і балконом на море. Сонце цілими днями не покидало його веселої кімнати, обставленої білими меблями, з картинами, фарфором і трьома електричними лампами, що добре забезпечували нічну роботу. Навіть телефон був. Щоправда, Михайло Михайлович його ігнорував, навіть не дивквся на нього, щоб ніщо не нагадувало йому метушливого службового життя.

Він рясно заквітчував свою кімнату, дбаючи, щоб завжди були свіжі і гарні квіти, йому допомагав садівник, що кожного дня приносив зо два букети чудесних ірисів і гроянд, а Михайло Михайлович діставав у місті або й сам добував у околицях диких нарцисів, альпійських фіалок чи й цілу гілочку розквітлого десь у затишку мирта.

Буваючи в світлій кімнаті Коцюбинського, Олексій Максимович завжди жартував, називав її кімнатою молодої, що вже зовсім зібралася до шлюбу.

Звичайно по обіді читали газети. Коцюбинський запропонував перейти на веранду. Теплий вітер з Єгипту ледве торкався тоненьких гілок на деревах. Було понад двадцять градусів тепла. Ще квітнув золотом понад морем буйний дрок, а біля самої веранди струмувала солодким духом раптом розквітла яблуня. Природа тихо-тріумфувала: була зима, а вона не зів'яла і немов боролася з своїм загином.

— Вчора в Парижі,— промовив Горький,— відбувся похорон Поля Лафарга і дружини його Лаури — дочки Маркса.

— Я ще не читав,— відповів Коцюбинський і простягнув руку до стола з газетами.

Олексій Максимович хвилину подумав, неначе вражений своїми ж словами. Обличчя його похмурніло. Слова зробилися ще повільнішими й важчими.

— Так помирати люди не звикли... Є в цій загибелі щось прекрасне, горде, справді людське, а не рабське... — схвильовано промовив він.

Коцюбинський прочитав повідомлення про похорон і замислився.

— Ось, Михаиле Михайловичу, людина прожила сімдесят років — вік, який вона вважала межею людської діяльності. Людина не звикла, щоб хтось інший, а не вона сама, відав її життям. Людина мала за своїми плечима більш як півстоліття боротьби. Вона могла стерпіти. багато, але не могла і не хотіла відчувати, як падають її сили і в'яне життя. Не доля, не фатум, а вона сама розпорядилася собою.

— Смерть треба перемогти, — немов продовжуючи свої думки, говорив Коцюбинський. — Помре багато мільйонів людей, зміниться не одне покоління, але, зрештою, сила людського розуму переможе смерть. Смерть зробиться нашим вольовим актом. Ми йтимемо в небуття так же свідомо, як лягаємо спати. Це й буде перемогою над смеотю. Мені здається, саме такою смертю закінчили Лафарги. Коли люди усвідомлять ціну життя, збагнуть його красу й відчують насолоду від роботи й боротьби, тоді буде переможена смерть.

— Думаю, Михаиле Михайловичу, що паризький комунар Поль Лафарг чудесно розумів красу і ціну життя...

— О! — тільки й зміг вигукнути Коцюбинський.

— Торік, через кілька днів після вашого від'їзду з Капрі, ми вітали в себе несподіваного гостя — Леніна. Він госіював тут кілька днів. Володимир Ілліч був особисто давно знайомий з Полем Лафаргом і дочкою Маркса. Тоді ж він багато розповідав мені про нього. Адже Лдфарг був найстаріший і один з найвидатніших борців за демократію у Франції. З ідеями демократії він зв'язав усе своє життя. Я пам'ятаю, Володимир Ілліч надзвичайно захоплено розповідав про нього. Адже Лафарг не тільки бився на барикадах Комуни, але й після перемоги контрреволюції понад тридцять років боровся за ідеї соціалізму. І помер романтично, як справжній борець і герой...

Коцюбинський раптом пожвавішав, очі його заблищали, немов якась несподівана думка запалила їх.

— Я думаю, Олексію Максимовичу, про те, що демократія завжди романтична. Адже романтизм — найбільш людський настрій. Він звеличує добрі начала і цим свідчить, як гаряче людство прагне добра. Добре було б видавати такий літопис, записувати в ньому все, що зроблено для людського добра. Хіба не корисна була б ця річ для

демократі?.. А особливо потрібно це на нашій, Олексію Максимовичу, багьківщині.

— Е-е... Михаиле Михайловичу, мій дорогий, на батьківщині нашій можна з більшим успіхом видавати літопис свинцевих мерзот... До речі, це було б дуже корисно... А з добрими ділами треба ховатися, щоб вас не піймали та не повели на прогулянку по Володимирському тракту... Ось видавали більшовики "Мысль", легально, для широких мас приступно. Хороші люди керували журналом. Огь вам і правда і добрі діла знайшли свій літопис. Ну, а на п'ятому номері кілька місяців тому міністр внутрішніх справ і прихлопнув усю цю добру справу.. Будемо замість цього новий журнал видавати "Просвещение", з літературно-художнім відділом. Ленін мені цей відділ доручив редагувати. Є у вас, Михаиле Михайловичу, прекрасні речі... Ось оміркуйте і, якщо забажаєте друкуватися в нас, давайте... Вас друкуватимемо охоче.

Коцюбинський відразу заходився міркувати вголос. що він міг би дати для друку в новому журналі.

В цю хвилину Горького покликали: прийшов якийсь гість.

Михайло Михайлович залишився сам з своїми думками. Вже який раз Олексій Максимович розповідає йому про Леніна, та й від інших, які оточували тут Горького, він не раз чув про цю людину. Коли б торік він виїхав з Капрі хоч би на два дні пізніше, він побачив би тут, на віллі Горького, самого Леніна, може, зустрівся б з ним, розмовляв, йому є про що говорити з цією людиною, твори якої допомагають йому писати правдиво. Ні, він ніколи не забуде, як книжка Леніна, звернена до сільської бідноти, дійшла й до серця українського письменника.

Вранці знову прийшов Леонтович, щоб забрати його на прогулянку. Сісти за роботу знову не щастило.

Леонтович був знайомий Коцюбинського з Києва. Тільки для розваги він поїхав у закордонну подорож. Будучи небожем мільйонера Симиренка і маючи власні маєтки і сейф з акціями, він не думав про те, що люди, подібні відомому письменникові Коцюбинському, і на курорті мусять не забувати про роботу. Близький через рід своєї дружини Юлії Лесевич до кіл громадських діячів, Леонтович був не від того, щоб і собі зажити глави серед культурного світу. Він потроху у вільний час брав участь у громадському житті, головне своїми грошима, пробував свої сили у літературі і плекав мрію спокійно прожити все своє життя ліберальним паном.

Приїхавши на Капрі, Леонтович штурмував Коцюбинського листами, щоб той швидше приїздив туди, бо самому, мовляв, не дуже весело. Михайло Михайлович не поспішав. Він збирався тікати на південь від суворої чернігівської зими і тому тільки наприкінці листопада вибрався з дому Все ж застав ще на Капрі Леонтовича і переконався, що доведеться кілька днів змарнувати на прогулянки з своїм знайомим, якому він в силу обставин був дечим зобов'язаний на Україні. А проте перші дні й не слід було сідати за роботу.

Коли проходили по садку, у вікні вілли з'явилася широкоплеча постать Олексія Максимовича. Розтягуючи слова, незадоволено і повчально він промовив:

— Не ходили б по горах... Зовсім зіпсуєте собі серце. Михайло Михайлович засміявся.

— Не буду, Олексію Максимовичу, не буду... Хоча втома моя вже зникає і мені хочеться в Анакапрі. А сьогодні погуляємо трохи над морем, човна візьмемо.

По дорозі, далеко попереду, вони побачили двох жінок, теж приїжджих, що були знайомі Леонтовичу і бажали познайомитися з Коцюбинським. Вони були зайві, і чоловіки звернули на іншу дорогу, щоб

не зустрітися з ними, хоча жінки вже й бачили їх. Леонтович другого дня вранці виїздив на батьківщину і в нього були справи до Коцюбинського.

В розмовах з Леонтовичем Коцюбинському доводилось бути майже дипломатом, стежити за кожним своїм словом, наперед його обмірковувати, уникати зайвої щирості і водночас бути цілком правдивим. Він признавався собі, що не звик тримати себе в такому режимі.

Кілька років тому, коли Коцюбинський повернувся з маєтку Чикаленка, де відпочивав на запрошення хазяїна, Леонтович настирливо запрошував його до себе в маєток на Полтавщині. Але він поклав собі за принцип не погоджуватися більше ніколи на подібну гостину і відмовився. Відмовлятись довелося листовно, і він зіпсував собі день, міркуючи над дипломатичною фразою відповіді і посилаючи сам себе до біса за свою надмірну делікатність. Приводу для різкої розмови не траплялося. І навіть, навпаки, Леонтович уживав усіх заходів, щоб заслужити прихильність Коцюбинського, і завжди, коли гурт друзів Михайла Михайловича робив йому якусь важливу послугу, Леонтович умів завжди докласти до цього й своїх рук...

Весляр — бородатий капрієць, з бронзовим сухим обличчям, в панамі і босий — налягає на весла. Затока злегка брижиться від теплого південного вітру. Сонце пече в обличчя, але спеки немає.

— Олексій Максимович влаштовує для мене велику пескару... Це буде чудово! Ми, з України, не бачили нічого подібного.

Весляр дужче налягає на весла, і на його оголених литках надимаються вузлуваті жили. Леонтович мовчить. Сьогодні в нього поганий настрій. Обличчя його напружене і зосереджене. Хвиля хльоскає в човен, і він сковзається по ній легко і граціозно. В капрійця — спокійне, суворе обличчя, а постать, руки і ноги напружені, зібрані для

пружного й дужого руху. Михайло Михайлович раз у раз кидає на нього погляд, немов вивчає його рухи.

Нарешті Леонтович зважується:

— Я так і не маю,— говорить він, немов продовжує вчорашні і позавчорашні розмови, — відповіді від вас, Михаиле Михайловичу: що ж робити мені — писати чи кинути?..

Він сподівається, що Коцюбинський відразу ж обуриться з його вагань і гаряче почне його вмовляти продовжувати роботу. Коли ж Михайло Михайлович остаточно розчарований в його творчих перспективах, то він, звичайно, зробить паузу, подумає і стиха почне говорити, що, мовляв, звичайно, Україні бракує письменників і т. д. Поставивши своє запитання, Леонтович чекає мить, другу, але тепер почуває, себе легше.

Коцюбинський мовчки дивиться на весляра. Тепер човен ледве рухається за хвилею. Капрієць смалить люльку і мугиче собі якийсь мотив. Немає й сліду його чудового напруження. Леонтович чекає. Михайло Михайлович витримує достатню паузу і починає говорити про те, що українському народові бракує письменників...

А втім, вони зовсім не посварились і навіть не сперечалися. Леонтович був багач і спадкоємець мільйонера. Але тут мова йшла не про капітал, а про художню якість, а він був на острові досить, щоб побачити, якою повагою й авторитетом користується навіть між чужими людьми, серед яких є літератори з світовим ім'ям, його чернігівський земляк. Дискутувати він не хотів ще й тому, що боявся, щоб Коцюбинський не почав радити йому писати про революційний рух, як це робить він сам. Він же заперечувати подібних порад не міг би, але не міг би й пристати на них, бо ж внаслідок заворушень на селі він уже не раз мав величезні збитки, та й від страйкарів на цукроварні зиск був не

кращий... Бог з ним, з тим революційним рухом... дасть бог, він ширитиметься тільки в межах літератури...

Потім, уже на березі, в кав'ярні над самим морем, пригубивши келих з прохолодним напоєм, Леонтович сказав:

— В Чернігові зараз, певне, завірюха... А потім подумав і додав:

— Давно вам слід покинути Чернігів... Ми б допомогли вам влаштуватися добре в Києві...

Михайло Михайлович думав, що відповісти, його врятували дами, знайомі Леонтовича. Вони з'явилися біля їх стола, і Леонтович мусив запросити їх до компанії. Розмова вмить пішла в іншому напрямі. Дами скаржилися, що їхні чоловіки все частують їх телеграмами з Росії і відкладають через різні справи свій приїзд.

Потім хвалилися своїм успіхом: всесвітньовідомий рибалка-красунь Спадаро сьогодні катав їх на човні і вони навіть матимуть його фотографії...

Довідавшись, що Коцюбинський любить квіти, вони голосно зраділи і пообіцяли принести йому найкращих капрійських квітів, чим мало не перелякали Михайла Михайловича. Він сподівався після завтрашнього від'їзду Леонтовича почати напівзатворницьке життя в своїй кімнаті. Але все ж Коцюбинський був задоволений з прогулянки. Був чудовий день, дами без угаву цокотіли і немов становили бар'єр між ним і Леоптовичем, який багато про що хотів би говорити з Коцюбинським, але при сторонніх людях не міг. А крім того й безперестанку мусив відповідати на запитання дам. Він трохи нервувався, і одна з дам зауважила:

— Володимир Миколайович сьогодні не в гуморі.

З прогулянки Михайло Михайлович повертався в піднесеному настрої. Він не міг без сміху згадати знайомих дам Леонтовича, якому вони, самі про те не знаючи, псували останні години перебування на острові.

"Так тобі й треба,— думав собі Коцюбинський,— пильнуй своїх акцій та маєтків і не пнися в громадські діячі і митці..."

В той же день Коцюбинський написав листа дружині і просив якнайшвидше надіслати закладну Леонтовичу. В нього були давні борги, яких він і досі не спромігся повернути.

Часто вечорами збиралися в Горького. Приходили Прахови, Бунін з своєю вродливою дружиною, Ганнейзер, зрідка П'ятницький. Звичайно, бували й інші, що часто приїздили сюди, щоб побачитися з Горьким, Одного разу приїхала навіть ціла велика делегація вчителів. Михайло Михайлович знайшов серед них людей з України. Ці люди добре знали його твори, але особисто ніколи його не бачили і не сподівались зустріти свого улюбленого письменника на Капрі.

Прибула новина — "Сашка Жигулев", роман Леоніда Андреева, модного і винятково популярного письменника в ті роки. Вирішили читати разом. Сходилися в Горького у вітальні і читали по черзі. Але роман нікому не сподобався.

— Слабко... Погано, наспіх зроблено... — висловив думку Коцюбинський, — Андреев продовжує давати недоноски.

З ним погодилися. Тут андрєєвщина ніколи не була в пошані. Нові оповідання Буніна, прочитані автором, були приємні. Сподобалася "Хорошая жизнь".

Часто сходилось цікаве коло літераторів і читалися свіжі художні твори. Два вечори читав Олексій Максимович, і Коцюбинський писав до

дружини захоплені відгуки про ці вечори. На острів приїздила і літературна молодь. Слухали й її. Приїздили видатні літератори, надходили газети, журнали і всі книжкові новини. Часто пізньої ночі, коли небагато залишалося вже й до світанку, Михайло Михайлович, хоч переживав часто безсонні "нічниці", виходив у садок і бачив у вікнах кабінету Горького тьмяне зеленаве світло. Олексій Максимович перечитував гори газет, книжок і творів, надісланих йому молодими авторами з усієї далекої Росії.

Острів збирався святкувати різдво. Знайомі посилали один одному подарунки, квіти. В Горького, якого добре знали капрійці, всі столи були заставлені подарунками — вином у великих і малих пляшках, фруктами, квітами, оксамитом місцевого гаптування, вишиваними ляльками, перснями, підсвічниками, серветками і т. п. Коцюбинський засумував за різдвяними українськими ночами. Він теж одержав від якихось невідомих людей чудовий букет троянд і фіалок. Невідомі люди поздоровляли його. Напередодні різдва вночі на віллі зійшовся постійний гурток знайомих. Пішли гуляти по місту. Михайло Михайлович писав про цю прогулянку своїм близьким до Чернігова:

"Ніч тиха, зоряна, тепла, святочна ніч. В костьолі повно людей, шість ксьондзів ревуть, органи грають оперні мотиви, а серед богомольної публіки в церкві бігають маленькі собачки та вичісують бліх. Вже як. ми йшли до церкви, гори тріщали від петард, які щохвилини вибухали вогнем. Тепер на самому порозі церкви стріляли петарди, і дим од них влітав до церкви і мішався з димом кадильниць. По дванадцятій служба в церкві скінчилась, і публіка висипала на площу... І тут тільки почався справжній парад. Хлопці почали пускати петарди і всякі тріскучі вогні. Летить така петарда в повітрі, тріскає над головою і, окруживши вогнем, наче золотими кучерями, падає на землю, крутиться і стріляє, наче з рушниці. Діти біжать на вогонь, топчуть його ногами, лізуть у саме пекло — а над ними летять уже сотні петард і стріляють між публікою так, що лякають жінок, та й чоловіки тікають. Дим устилає площу, вона вся в вогнях, дихати нічим і гвалт стоїть неможливий. Вже не сотні, а тисячі, може, петард вибухають у повітрі. А під ногами, серед

вогню і диму, мелькають тільки чорні силуети дітей — здається, що то не забава, а справжня війна. Усі веселі, щасливі, у мужчин в петельках квітки, а дами з букетами. Збоку чуєш серед неможливого ґвалту якийсь безпорадний голос російського обивателя; "Ах, боже мой! и ни одного городового".

Така забава триває цілу годину. Тріщить площа, стріляють гори, а зорі над ними такі великі, наче ракети. Врешті з вузенької вулички, з склепіння, як з катакомби, показалася процесія: цілий ряд ліхтарень на довгих палках, за ними йдуть "дзампаньяри" (пастухи з Абруцци) і грають стару, як християнство, пастораль-новену на своїх старовинних інструментах — козі і дерев'яних дудах. На ногах постоли, високо по нозі перев'язані ремінням, чорні плащі, голови без брилів і сухі, суворі обличчя. За ними маленький кучерявий хлопчик несе повний квіток кошичок, а в ньому лежить гола дитинка — Христос, звичайна лялька. Над хлопчиком несуть круглий єгипетський парасоль з довгою бахромою, а далі з співом іде публіка.

Переходять через площу, серед диму і тріску петард, і щезають у церкві. За півгодини з другої вулички виходить ще одна, більша, процесія, з ліхтарями, свічками, музикою й співом — і тільки та різниця, що Христа несе не хлопчик, а найстаріший на Капрі столяр, що грає роль Иосифа. Ну, думаю, добрі порядки: тут цієї ночі діва Марія народила двійню. Але ходжу за процесією по вулицях, і мені весело. Думаєш: яка це все старовина, старіша ще за самого Христа... Колись люди носили отак ідолів, потім Христа. І почуваєш себе одною з ланок великого кільця людського життя".

Вдень на віллу з'явилися музиканти: високий, сухий перукар, крамар, рибалка й одноокий візник. Вони прийшли в гості до Горького. Мелодії їх квартету добру годину невгавали на віллі. Пили вино, співали, потім грали й співали.

Новий рік зустрічали в Горького. Читали нові твори. О дванадцятій годині пили шипуче вино й поздоровляли один одного. Олексій

Максимович обіймав Коцюбинського й бажав йому нового року, повного щастя по вінця. Михайло Михайлович був зворушений. Він бажав бодай ще один раз приїхати сюди, на цю гостинну віллу, і не був певен, що йому пощастить... Раз у раз більшого ремонту вимагало його серце, по-старому не розв'язані залишалися життьові вузли і немов нічого не ясніло в його чернігівській самотності...

В кишені лежав свіжий лист від Марини з такими ж побажаннями, які чув він допіру за столом. Від листа немов струмувало тепло і невидне для інших проміння.

Вранці він писав їй:

"Доброго ранку, моя люба. Цілую. Я зараз побачив тебе так яскраво, до ілюзії. Ранок. Ти допіру встала і йдеш до їдальні в білій ранковій блузі. Ти така свіжа, рожева від сну. Дивишся на мене тим особливим твоїм поглядом, що так чарує мене, і підставляєш обличчя для поцілунку. Нам весело. В мені так і співає щастя.

Як я тебе люблю, який я щасливий, що ти моя, довгождана, єдина, сильна і хороша любов моя".

Такою вона була уві сні. Потім він думав про її листи, то бадьорі, повні надій, то пройняті сумом І безпорадністю. І розумів одно: в неї багато бажань і почуттів, та мало сили і життьової науки.

Часто Олексій Максимович заходив до Коцюбинського, і вони разом ішли гуляти по острову. Відвідували знайомих, прогулювались човном по затоці, ходили берегом і збирали квіти. Іноді в словах Михайла Михайловича, що був здебільшого веселий. Горький ловив відтінок суму і пригніченості.

Якось, гуляючи на березі, вони дивились на рибалок. що метушилися біля волоків. Михайло Михайлович був веселий і балакучий. Він навіть

виглядав здоровішим і. здавалося, не мав на що скаржитися. Підійшли ближче до рибалок, що голосно гомоніли між собою. Здалеку, з другого гурту рибалок, пролунав одинокий вигук, що повторився кілька разів. Коцюбинський перестав розмовляти і почав прислухатися. Вигуки припинилися, а він все ще стояв на місці і чогось чекав. Потім вони пішли далі, але Коцюбинський мовчав і щось обмірко вував.

— Я знаю, Михайле Михайловичу,— промовив Горький,— ви почули в мові рибалок слово, що нагадало вам подібне ж українське слово, і тепер ви над цим думаєте...

— Так,— відповів той,— я це почув... Чудно... Воно нагадало мені про український степ...

Потім усю дорогу він більше мовчав і був зосереджений та замкнений. Олексій Максимович розумів: його друг раптом засумував за своєю Україною...

Тепер Олексій Максимович ще частіше заходив до кімнати Коцюбинського, запрошував його до себе. Вони розповідали один одному докладні плани своїх творів, над якими почали працювати.

Щоб розважити приятеля, Олексій Максимович влаштував для нього велику пескару — рибну ловлю на морі.

Вночі рибалки вивезли в затоку довгу — кілометрів: на шість — линву з гачками і закинули її глибоко в воду. Раннім ранком три величезні баркаси й з десятеро рибалок уже чекали біля берега на Горького й Коцюбинського. З ними прийшов ще дехто із знайомих чоловіків, запрошених на пескару. Відпливли на море до закинутої линви. Михайло Михайлович, якого Горький ше в попередній його приїзд на Капрі навчив ловити рибу, полюбив рибальство, і тепер захоплено і нетерпляче метушився біля кінця линви, бажаючи швидше її підіймати.

Лише розвиднялось, і сонце ще не вставало з-за гір

Море лежало спокійне й покірне. Ранкова прохолода бадьорила тіло. Олексій Максимович підійшов до линви, торкнувся її рукою і, глянувши на Коцюбинського і дужих рибалок, засміявся. Всім стало весело. Рибалки почали перекидатися жартами.

Рушили, і жарти враз припинились. Не легкою справою було тягнути товсту намоклу линву. Коцюбинський і Горький та все їх товариство допомагали рибалкам тягнути. Спочатку здіймали з гачків летючих риб, їжаків, морських зірок. Та ось витягли величезного, довшого за людину, морського вугра. Він вигинається гадюкою, ніяк не дається в руки. його б'ють по голові залізним шворнем, він вмить в'яне й потрапляє на купу риби в човні. Дедалі різноманітніша й багатша на форми і колір з'являється на гачках риба, Коцюбинський вражений багатством і дивовижністю її форм. Він швидше втомлюється, ніж устигає її розглядіти. І навіть уже досвідчений на пескарі Олексій Максимович з комічною серйозністю копається в риб'ячій купі і задумливо хитає головою.

Цілими годинами підіймають з дна довжелезну линву — і на поверхню виринаюгь з морської безодні невеличкі одчайдушні акули, спалахує дивним вогнем своєї луски риба-чорт, вугрі, летюча риба і сила іншої, невідомої багатьом присутнім риби. Минає година за годиною, а линві немає кінця. Михайло Михайлович і Олексій Максимович поступаються місцем рибалкам І стають осторонь, щоб трохи відпочити. І вчасно. В цю мить линва рветься, і серед рибалок зчиняється метушня. Піймалось щось таке велике, що порвало й снасть. Швидко сновигає по воді човен і справа налагоджується. З великим трудом на поверхню моря витягають велику, понад два метри, акулу. Вона виривається, як скажена, і намагається перекинути човен. Починається боротьба. Рибалки сміливо накидаються на неї, б'ють її обухом і залізом. Приголомшити її не щастить. Вона б'ється в воді, і бризки спіненого моря летять на людей у човні. Акула важко дихає широчезною пащекою з трьома рядами зубів, а її яскравозелені очі світяться ненавистю до

людей. Очі привертають увагу Коцюбинського. Вони без зіниць, глибокі, світяться як самоцвіти. Йому спадає на думку, що жахливим сяйвом очей хижак примушує свою жертву в темних глибинах моря застигати на місці. Певне, вона важить пудів з десять, і сила її величезна. Десятеро рибалок не можуть з нею впоратися. Все ж її обплутують канатом, прив'язують до човна, і знесилений хижак пливе за човном.

Коцюбинський збоку дивиться на Горького. В Олексія Максимовича збуджене обличчя, він оглядається на Коцюбинського і якось полегшено беззвучно сміється. І лише тепер помічає Михайло Михайлович, що вся ця коротка і напружена боротьба пройшла серед цілковитого мовчання, властивого тільки безмежній ненависті.

Закінчили витягати линву тільки через шість годин. Заїхали до печери в скелях над морем. Втоми не відчувалося. Сніданок у печері, з вином і піснями, з жартами і танцями рибалок. Олексій Максимович жартома називав сьогоднішню пескару воєнним походом, що закінчився щасливо, і ворог зв'язаний пливе за кормою переможців.

Тільки надвечір повернулись додому.

День залишив по собі в Михайла Михайловича яскраві, незабутні враження.

Ввечері за обідом їли м'ясо акули і вугрів. Прийшли ще знайомі. Знову згадували пескару і чудесний день на морі. Розходились о дванадцятій, Михайло Михайлович дякував Горькому, а Олексій Максимович, обіймаючи приятеля за плечі, своїм приваблюючим ласкавим баском говорив:

— Акулу не забули, Михаиле Михайловичу... Як виверталася, проклята... Витягли, зв'язали...

Несказанно глибоке небо розкинулося над затокою і струмувало над нею самоцвітне, зоряне сяйво. Накинувши наопашки пальто, Михайло Михайлович довго й самітно ходив по садку вілли. Цвів мигдаль. Коцюбинський нахилив до обличчя всіяні квітами гілки і довго не міг відірватися від них.

Потім кілька годин з насолодою працював за своїм столом.

А з дому йому надходили листи, короткі і недоговорені. Дітей Коцюбинський любив і завжди піклувався за них, за сліпу непрацездатню матір і кволу улюблену сестру Лідію. Рідко бувало, щоб у родині хтось не захворів, особливо зимою. Він просив писати частіше і докладніше про всіх. З педантичною ретельністю він вчитувався в листи дружини. Щось було в них неясне, наче приховане. Несподівано він відкрив, що написані до нього листи по кілька днів не здавалися на пошту. Нервувало його й те, що дружина в листах домагалася від нього докладного звіту про його знайомих і про його розпорядок часу. З його листів дружина була неза-доволена, часто вважала їх кумедними і, не вагаючись, глузувала з них у своїх листах. Михайло Михайлович був стриманий. Він знав, що Віра Іустинівна часто пише своєму давньому приятелеві Василевському, але з делікатності в листах не висловлював свого невдоволення з цього. Від'їжджаючи на Капрі, просив тільки, щоб не возила дітей у свята в гості на хутір Василевського. Він не хотів, щоб вони були з ним знайомі.

Він знав, що його дружина була знайома з Василевським більш як двадцять років тому. Знав, що Василевський ще тоді був безіямно закоханий у Віру Іустинівну, але не мав сили і змоги порвати свій невдалий шлюб з дочкою одного свого приятеля. Після одруження Віри Іустинівни Василевський немовби нічим уже не виявляв своїх почуттів до неї. В нього були діти, маєтки, клопоти. Потім щось змінилося в їх стосунках.

Коцюбинський не пам'ятає, коли саме вперше він довідався про їх взаємне листування. Він зневажав цього панка і жодного разу не

поцікавився змістом його листів. Василевський мав маєток недалеко від Чернігова і, коли приїздив до міста, відвідував родину Коцюбинських. Михайло Михайлович майже ніколи не виходив під час візиту цієї людини з свого кабінету. Тепер — він був певен — Василевський частіше буває в Чернігові і вільніше почуває себе в гостині на Сіверянській, 3.

Невеселі думки. Прикро і жалко дітей. Посилаючи листи, він починав і закінчував їх звичайно трафаретом буденних листів чоловіка до дружини.

Зате нещодавно він дістав листа від гуртка чернігівських юнаків-семінаристів і відпочивав, читаючи рядки, сповнені любові до нього. Адже не забули!.. Це були ті, що завжди приходили до нього на його літературні "понеділки". Але були й незнайомі підписи — це його нові, ще незнайомі друзі.

Іван Бунін пообіцяв читати свою нову повість "Суходол". В кімнаті Коцюбинського зійшовся постійний горьковський гурток. Бунін читав довго, майже без перерв. Жахлива повість вимирання й дегенерації цілого класу, колись повновладного і квітучого, поставала в уяві всіх.

Потім засперечалися. Не погоджувались, що для мужика панська садиба — зруйнована чи квітуча — рідна, що любить він її, хоч вона й була його безталанням.

— Не погоджуюсь я, Іване Олексійовичу,— промовляв Горький, що був на два роки старший за Буніна,— не бувало того, щоб мужикові була солодка панська неволя. У вас усе це Русь, а вона не одна, не єдина і не ідилічна... Та й загинула дворянська Русь зовсім не тому, що в людях кров була зіпсута, вироджувалася... Це тільки було наслідком, а не причиною...

Не погоджувався з автором і Коцюбинський, хоч і був під враженням художньо написаної речі. Він і висловився так, як думав, і навіть для

підтвердження своїх думок згадав про селянські повстання, скеровані насамперед проти панів.

Бунін не міг нічого заперечувати, але дворянська садиба була його покинутим батьківським вогнищем, і він не міг і не хотів перемагати свого почуття до неї.

Другого дня на прогулянці Олексій Максимович запитав Коцюбинського:

— Не хвалився Іван Олексійович — знайомий він з вашою "Fata morgana"?

— Не знаю.

— Треба йому обов'язково порадити прочитати.

— Нащо?

— А щоб примусити його відчути свій "Суходол" принципіально інакше, зовсім з іншої точки зору...

— У нього зовсім інша доба. Наші повісті розділяє цілих півстоліття.

— Е-е... Михаиле Михайловичу, це не мае значения... Адже Бунін вірить в існування якогось руського духу, властивого і поміщику, і холопу... А духи — безсмертні. Конче треба порекомендувати Іванові Олексійовичу — нехай прочитає... До речі, там у вас є й панич — Льольо, зовсім несуходольський тип, хоча кров у нього та сама, дворянська... Корисно було б для нього ознайомитися.

Горький якось незадоволено махнув рукою, похитав головою, прицмокнув сам до себе і довго мовчав.

Йшли кам'янистою стежкою над самим морем. Від сонця аж до їх ніг простягся мерехтливий сонячний шлях. Він пересувався разом з ними, немов сонце кликало до себе.

Потім відпочивали серед купи розкиданого каміння. Тихо говорив Горький. Михайло Михайлович мовчки дивився на південь. Звідти, з сонячної Африки, сироко приносив спеку і думки про країну білих пісків і чорних людей. Хвиля плеще в скелі Pikola Marina і лащиться біля його ніг. Він думає про те, що, може, ця хвиля мила ноги араба і тепер шумить тут, вітаючи його.

VIII. ВИРІЙ

В такій тісноті Коцюбинському ще не доводилось бувати. Садівник улаштував своє весілля в кав'ярні До двох невеликих, з високим, у старовинному дусі. склепінням кімнат натовпилося сила народу. У садівника було багато знайомих і родичів. Стіни і стелі оздоблені прапорцями і клечанням. Прекрасні квіти, яких для свого весілля не пошкодував садівник, в'яли від задухи й диму. За столами не на всіх вистачало місця, і багато людей стояло за спинами інших. Прачка поруч Михайла Михайловича не витримала тісноти і сіла йому на коліно. Він зашарівся, зніяковів і спробував був поворухнутись, щоб поступитися місцем, але прачка не пустила його.

— Нічого, нічого, — умовляла вона, — хоч і тісно, зате весело...

Коцюбинський, не знаючи, що робити, подивився на Олексія Максимовича, що сидів проти нього не в кращих умовах, і зробив безпорадний жест.

А довкола й справді було весело. Співав соло лакей із синематографа, потім співали гуртом — і не погано. За спиною Коцюбинського старий візник танцював з дружиною. Для танців не було місця. Але завзятий танцюрист звільнив для себе клаптик, щоб можна

було зробити бодай три кроки, і показував своє мистецтво. Народ підбадьорював його вигуками й оплесками. Дві мандоліни і скрипка невгавали.

Старий селянин обносив гостей вермутом. На підносі повні чарки. За ним ходила дівчина з повною сулією. Найперше селянин підійшов до Горького. Олексій Максимович не відмовився, хоча взагалі ніколи не пив цього вина.

А прачка на коліні в Коцюбинського, далебі, почувала себе не кепсько й щебетала собі про молодого та молоду, її червоні руки миготіли перед очима Михайла Михайловича. Сусіди жваво реагували на її мову, і спочатку Коцюбинський сидів приголомшений під перехресним вогнем балачок. Потім почав прислухатися. Італійську мову він розумів, а люди його цікавили. Він глянув на Горького: того теж обсіли капрійці, і він, захоплений розмовою, відповідаючи сусідам, нахилявся то в один, то в другий бік.

Якась стара — не менше як дев'яносто літ — жінка раз у раз поривалася танцювати тарантелу. Поволі перебирала ногами в старих капцях, плескала в долоні і все викликала танцюристів. Її не слухали, але стара мала вперту вдачу і таки, нарешті, витягла в коло сухого-пресухого кравця й перекупку помаранчів. Потім до них приєдналися ще, і почалася, нарешті, тарантела. І всі раптом покидали свої балачки й оточили танцюристів. Навіть прачка не втрималася і пурхнула з коліна Коцюбинського до танцю, від чого він неабияк зрадів. Побоюючись її нальоту знову, він устав з-за стола й заховався в натовпі.

Стара жінка не переставала пританцьовувати й смішила всіх. Та й усі, що танцювали, були трохи кумедні в своїх європейських костюмах, які зовсім не личили до їх танцю.

Хтось злегка підштовхнув Коцюбинського. Він оглянувся. Олексій Максимович стояв за ним і показував на двох хлопців в національних

капрійських костюмах, що ввійшли в коло і приготувались танцювати. Олексій Максимович захоплено милувався з високих, стрункових юнаків. Та сама стара жінка, що викликала людей танцювати, тепер повигонила їх з кола. В коло ще ввійшли капрійці в своєму мальовничому вбранні, і почалася справжня старовинна тарантела, яку Коцюбинському довелося бачити під час свого відвідування острова всього раз чи два.

І музика немов змінилася, і екзальтований натовп неначе застиг. Миготіли перед очима то в блискавичному, то в спокійному ритмі пломенисті південні шовки, і то завмирав, то клекотав народ. Зворушений цим справжнім мистецтвом, Коцюбинський оглянувся, щоб поділитися радістю, на Горького. Олексій Максимович забув про все і, вражений, дивився на танок, його очі блищали і у високо піднесеній руці ледве курилася забута цигарка в мундштуці.

Потім, коли після танку вони вдвох покинули кав'ярню і поночі блукали стежками, поволі спускаючись до вілли, то довго не могли розпочати розмови. Сяяло нічне південне небо, ледве чутно пахли розквітлі дерева, і все це наче обминало їх зір і чуття. Обидва мовчки сумували за своєю батьківщиною.

Продовжуючи свої думки, Олексій Максимович промовив:

— Не знаю, чи скоро мені можна буде повернутися... Вам я заздрю, Михаиле Михайловичу... Ви як перелітний птах — вам скрізь можна.

Він схвилювався, і Михайло Михайлович не вмів його заспокоїти. Він радив Горькому написати до знайомих: може, вони зуміють домогтися у впливових осіб, що йому гарантують безпеку в Росії.

Олексій Максимович безнадійно махнув рукою, вглядаючись кудись далеко в темряву.

— Нічого не вийде... Адже я сам за себе нікому не дам гарантії. Я державний злочинець... Боровся проти всякої мерзоти на Русі і буду боротися. Я непримиренний. Куди мені повертатися! Тільки друзів своїх підведу... Я підлягаю арештові і судові — значить, одсиджуйся, де можеш... А важко, дорогий Михаиле Михайловичу, жахливо проживати своє життя у вигнанні, коли любиш над усе свою країну і свій народ...

На цьому Коцюбинський попрощався з Горьким у саду біля вілли. Як завжди, пішов трохи походити чищеними стежками. Було недосить тепло, щоб ходити в піджаку, без пальта. Він тремтів. Починався вітер — трамонтана. Можна було застудитись. Він не думав про це.

В будинку Горького на другому поверсі засвітилося величезне вікно. Він знав: Олексій Максимович читає в своєму кабінеті. Він теж не спатиме до ранку, але чи працюватиме він, як завжди?.. Певне, теж міряє кімнату з кутка в куток.

Одяг більше не захищав від пронизливої трамонтани. Але він уперто ходив під деревами, поспішаючи, немов боявся кудись запізнитися. Здавалось йому, що вже рік чи й більше він не бачив друзів, не дихав повітрям українського степу. В цю хвилину сама думка про лікування в далекім чужім краю здавалась мізерною. Все рідне, дороге серцеві — далеко, а він би пригорнув його до себе і... йому б полегшало... А як радіють вороги, що він десь залетів собі у вирій...

Потім Коцюбинський зайшов до своєї кімнати і ще на порозі в темряві відчув знайомий дух чебрецю Це він удень знайшов за околицею один кущик, припав до нього з радості, потім обережно зрізав ножем, приніс і поклав на стіл. Звідки, ким занесений сюди був цей чебрець з його України?

Він засвітив світло, схопив уже зів'яле, але ще більше запашне зілля і припав до нього.

Другого дня пароплавом з Неаполя приїхав чернігівець Якубович. Він спинився в готелі і незабаром з'явився до Коцюбинського. Він не був бажаним гостем. Вони були тільки знайомі. З Вірою Іустинівною Якубович був ближче знайомий ще з часів її молодості.

Знайомі, що приїздили на острів розважатись, тільки заважали Коцюбинському працювати, відривали його від робочого стола і думок. І нарешті його неабияк дратувала присутність тут, на Капрі, його земляків — поміщиків та багачів. Вони не дають йому спокою своїми листами, ще тільки вирушаючи в подорож. Потім приїздять сюди і домагаються зустрічей і прогулянок з ним. Вони не знають, де дівати свої мільйони, а він тут заощаджує навіть на листах, боячись перевищити встановлену вагу конверта, щоб не клеїти зайвої марки...

Але дружина в листах просила прийняти Якубовича і приділити йому увагу. Він і з собою привіз подібного ж листа від неї.

І знову довелося водити земляка по острову, брати човна, оглядати знамениті гроти. Якубович усім щиро захоплювався. А спостерігаючи захід сонця, зворушений небаченою красою, мало не плакав. Коцюбинський дивувався: він знав Якубовича як надто ділову, заклопотану своїми справами людину, далеку від будь-якого захоплення естетичним. І несподівано такі сентименти...

Свої тривалі монологи Якубович неминуче кінчав проханням познайомити його з Горьким, на тій, мовляв, підставі, що він без краю захоплений творами великого письменника.

Михайло Михайлович заперечував проти цього знайомства. Він знав, що, приймаючи багато людей удень, Горький часто примушений був над силу працювати ночами. Та й не бачив у цьому знайомстві ніякої потреби. Якубович настоював. Розв'язалося просто й майже мимо їх волі.

Гуляючи по садку. Горький побачив на балконі обох чернігівців і прийшов до них. Якубович був захоплений. Розмовляли про Чернігів, яким Горький цікавився давно. Через півгодини Олексій Максимович пішов і запросив Якубовича заходити.

Все ж деякі години залишалися Коцюбинському й для роботи. Кілька днів тому закінчив "Подарунок на іменини". Тепер приваблювали його образи Кармелюка, Довбуша, але поки що бракувало матеріалу. Вирішив улітку ще раз поїхати до Криворівні і потім засісти за народну героїку. Поділився планом з Олексієм Максимовичем і знайшов у нього гарячу підтримку.

— Це героїчна історія українського народу. Ось ви, Михаиле Михайловичу, і нагадайте про неї народові... Адже герої майже забуті.

Чудової весняної днини розкішною яхтою раптом прибув Шаляпін. Разом з ним прибув мільйонер Терещенко — директор петербурзької імператорської опери. Він був киянин і давній знайомий Якубовича.

Весь гурт знайомих з Росії, що були на острові, швидко зійшовся в Горького послухати Шаляпіна, що був тоді саме в розквігі свого таланту і слави. Він приїхав всього на один день — побачитися з Горьким, який був з ним у близьких відносинах.

Терещенко жваво про щось розмовляв з Якубовичем, і Коцюбинський не без іронії подумав:

"Ще один земляк з України і, звичайно, теж мільйонер..."

Гурт людей зійшовся чималий. Шаляпін знайомив Горького з "Хованщиною", що її сам пробував ставити. Постава ця потім не користалася особливим успіхом. Але співав свої арії Шаляїпін чудесно. Не розходились до шостої години ранку.О сьомій Шаляпін попрощався. Він співав в Монте-Карло і мусив поспішати.

Михайло Михайлович пізно вийшов на прогулянку. Він умовився зустрітися з Якубовичем, який уже певне, чекав його на знайомій околиці міста, біля кав'ярні Моргано. Та недалеко од вілли його раптом перестріли знайомі дами. Видно, вони чекали вже на нього, не наважившись чомусь цього разу завітати до його приміщення.

— Як вам не соромно, пане Коцюбинський... — залепетали обидві.— Не удавайте, що ви незнаете, в чому річ, і що ви не винні... Ми так сподівалися на вас і...

Вони й справді були ображені, що їх не було запрошено послухати Шаляпіна.

— Але ж він приїздив не до мене... Ми були зовсім не знайомі. — Раптом у нього промайнула щаслива думка.

— Шаляпін — це не мій гість, а ось на острові зараз є один приятель, чудовий мужчина,з ним можу вас познайомити в мінімальний термін.

— Може, він теж щось на манір емігранта з Росії, — сумно і наперед розчаровано промовила одна з жінок.

З емігрантів і справді були для них далеко не повноцінні компаньйони.

— Ні, навпаки... Він — капіталіст, мій земляк... Не знає, куди дівати час і гроші, то й шукає тільки розваги.

Дам це зацікавило. Їх легендарні чоловіки все ще не приїздили і замість грошей надсилали їм телеграми. Перспектива подібного знайомства була приваблива.

Невеличка хитрість Коцюбинского вдалася йому цілком. Якубович зовсім несподівано зрадив свою чернігівську витриманість і цілими

днями розважався з новими знайомими на велику радість свого земляка, що зачинився в своїй; кімнаті і, немов здійснюючи помсту багатим землякам за зіпсовані йому дні, захоплено писав "Коні не винні". Тепер йому частіше щастило робити, як і раніш, прогулянки вдвох з Олексієм Максимовичем. Після від'їзду Шаляпіна Горький був невеселий, і відразу, як тільки Михайло Михайлович висловився захоплено про знаменитого співака, Олексій Максимович, пихкаючи в задумі цигаркою в довгому мундштуці, промовив:

— Рідко ми з ним, з Шаляпіним, зустрічаємось. Останні роки приглядаюся я до нього пильно, пильно... і, признаюся, Михайле Михайловичу, з деякою тривогою... Не догадаєтесь: боюся, чи не заберуть у нас наш народний талант; за гроші, за панську ласку можуть забрати його, купити. Підняли його, пригріли... ось він і може забути за панською ласкою про те, хто він... По натурі він бунтар, і в мистецтві такий, а дивись — Шаляпіна лихий поніс співати різним пройдисвітам у Монте-Карло. А хіба не співав він уже навколішках "Боже, царя храни"... А який митець!.. Який бунтар він проти гнилі і рутини в своєму мистецтві!.. От і думаєш про те, яка ж натура в ньому переможе...

Іноді до білої кімнати флігеля приходили й сумніви. Коцюбинський писав листи дружині про чудові казки Горького, про нові його оповідання, гідні високої оцінки, про своє безсилля й неспроможність піднятися на таку ж височінь.

Олексій Максимович якось схвально відгукнувся про його твір "Самотній". Але Коцюбинський уже пережив настрої своїх віршів у прозі. Він не погодився з доброю оцінкою їх.

Прийшла перша книга "Современника". Коли Михайло Михайлович зайшов до Горького, він повів його до свого кабінету і передав йому журнал. Коцюбинський побачив переклад "Що записано в книгу життя?" і рецензію на другий том своїх оповідань у російському перекладі. Хвалили.

— А Марія Федорівна вже прочитала це ваше оповідання й не нахвалиться. І мені сподобалось. Добре, дуже добре, Михаиле Михайловичу. Українцям є чого у вас вчитися, і треба вчитися на ваших оповіданнях... Бо дехто з ваших земляків-літераторів занадто вже захопилися модною мізерією на зразок арцибашевщини або андрєєвщини.

Олексій Максимович не назвав імен. Певне, не хотів про них згадувати. Але Коцюбинський пам'ятав свою давню розмову з Горьким про Винниченкові твори і його виступ проти Горького в пресі. Він був згоден. Не слід було видавати в перекладах Винниченкову розтлінну бульварщину, що зводила наклеп на революційний рух і людей, які віддавали йому життя. Але автор за відмовлення Горького видавати її здійняв у пресі шум. Це були прикрі і ще не забуті спогади.

Він вислухав оцінку свого оповідання і хвилину думав. Потім відповів:

— Все це, Олексію Максимовичу, не те, про що мрієш... Є багато чого розповісти людям, є сила образів, які треба пустити в люди, великі задуми є, а сили немає, і тому нічого не виходить. Мої задуми — це тільки бульбашки на воді. Не вдається, не щастить мені... А між тим часто почуваю я, що, певне, не довго мені ходити по землі з своїми думками й образами...

Коцюбинський схвилювався.

— Е-е... не гаразд це, Михаиле Михайловичу, ну, хто з нас може похвалитися своїм серцем, легенями і подібними дрібницями? А ось же, дивіться, живемо, пишемо і довго ще жити будемо з вами, любий Михаиле Михайловичу.

Якісь сумні думки опанували Коцюбинського, і Горький з властивою йому проникливістю вгадував їх по очах свого друга. Треба було

розважитися. Прийшов Миролюбов, що ці дні гостював на Капрі. Всі троє пішли прогулятися.

В кафе, де раз у раз надвечір сходилися іноземні туристи, місцевий хор співав своїх національних пісень. Багато forestieri, залишивши десь у Лондоні чи в Нью-Йорку свій етикет, розважалися тут шумно і поводилися вільно.

— Смак, смак який у цих людей,— промовив до приятелів Горький, почувши, як одна детікатна дама замовляла співцям давно набридлу легку пісню, яка. проте, була в моді.

Господар кафе сам знайшов для Горького та його товаришів затишний куточок.

Хор заспівав замовленої йому пісні. Туристи були захоплені. Олексій Максимович заправив цигарку в мундштук і, коли стихли оплески захопленої публіки. продовжував свою думку:

— Ці кукиші приїздять сюди по екзотику і просять екзотичних пісень. А пісня ця зовсім не місцева, її написав якийсь пройдисвіт десь у Парижі чи в Лондоні. А місцевий хор мусить підроблятися під смак цієї публіки. Проаналізуйте слова пісні і ви переконаєтеся. що моя правда.

Але ні Коцюбинський, ні Миролюбов не пам'ятали слів.

— Ось я попрошу повторити, ви послухаєте ще раз.— І Олексій Максимович сказав щось офіціантові. За хвилину той повернувся з відповіддю: співаки, що добре знали Горького, просили його залишитися після офіціального закінчення концерту — вони проспівають йому кілька пісень по-справжньому, а ці пісеньки вони співають для форестьєрів і просять дозволити їм не повторяти їх.

Горький підніс палець і повчально промовив:

— Бачите, їм навіть соромно повторяти її перед нами.

Михайло Михайлович розповів, що він зустрівся з подібним явищем навіть у Константинополі, де співаки-турки співали спеціальний репертуар для туристів, а свої народні скарби берегли для себе... Та й хто з туристів міг би їх зрозуміти!

— Кожен з народів,— продовжував він,— навіть той, у якого забрали свободу й обернули його на раба, багатий своєю поезією. В ній його мрії, з неї він буде роздмухувати полум'я свого визволення. Мистецтво буде першим наріжним каменем його великої майбутньої культури. Це його святощі. І коли приїздять чужинці, щоб обернути душу народу на свою розвагу, щоб купити його святощі, — народ має моральне право приховати від них свої скарби і цим зберегти від приниження свою душу. І коли в ім'я цього доводиться показувати чужинцям не справжній діамант, а тільки імітацію, то хто ж може засудити це?..

На стіл подали холодне шипуче вино й фрукти.

Невважаючи на те, що до туристського сезону залишалися ще цілі місяці, на Капрі туристів було вже немало. Виїздили одні, з'являлися інші, і завжди можна було бачити на вулицях, в околицях біля пам'яток старовини, десь на горі Тіберія з руїнами його величного палацу, в чудових кутках острова групи приїжджих людей, що шукали вражень. Скільки енергії витрачали вони на ознайомлення з невідомими досі для них місцями і речами! А ввечері, коли більшість з них приходила розважатися до кафе, для спостережливої сторонньої людини ставало ясно, що все це люди без будь-якої мети в житті, нероби, що тікали за десятки тисяч кілометрів від нудоти свого нікчемного існування. Капрійці називали їх форестьєрами. Горький іменував їх "кукишами".

Коли після концерту вони розійшлися й кафе майже спорожніло, хор проспівав для Горького кілька кращих своїх пісень. Пісні були чудесні, і виконавців немов хто підмінив за кілька хвилин. Ніхто з них трьох не

шкодував, що довелося довго чекати. Олексій Максимович, зворушений, тиснув руки співакам і дякував.

Співці обіцяли відвідати Горького на віллі і поспівати йому в іншій обстановці.

З почуттям великого вдоволення гості вийшли з кафе. Ясний і не холодний вечір бадьорив і відсвіжав обличчя. Над містом зринали і розсипалися вгорі фейерверки. Це "кукиші" все ще розважалися.

Знову короткий сухий лист від дружини. Здавалося, вона більше турбується не чоловіковим здоров'ям, а прийомом, який знайшов на острові Якубович. Який уже раз вона просить віддавати йому якнайбільше уваги, ввести його в коло своїх знайомих! Адже, мовляв, на Якубовича можна покластися. Не розуміє цього Михайло Михайлович. І чому це всі земляки, що приїздять на Капрі, неминуче з'являються до нього й претендують на його час і увагу? А його делікатність заважає йому рішуче відмовити людям у своїх послугах.

До того ж Якубович щось особливо старанно бреше всім на острові, що він найближчий приятель Коцюбинського і що письменник, мовляв, постійно вдається до нього за порадами тощо... Михайло Михайлович нічого не розумів: адже він у Чернігові жодного разу не приймав у себе Якубовича і взагалі ніколи з ним поприятельському не розмовляв.

Але не встигає він закінчити своєї думки, як гучний стукіт у двері підіймає його з крісла.

До кімнати заходять — в котрий уже раз — все ті ж самі дві дами, що ніяк не наважаться покинути острів без чоловіків, а чоловіки ніяк не зберуться приїхати.

Щоправда, дами симпатичні і винятково лагідні. Одна занадто мовчазна, любить читати вірші. Друга — щебетуха й добрячка. Вони

принесли Коцюбинському оригінальний букет з перших розквітлих гілочок персиків і морелів і закликають його йти гуляти. За квіти Михайло Михайлович дякує, а від прогулянки відмовляється.

— Нема часу, треба працювати... Але жінки не зважають: вони чують від нього подібну відповідь щоразу.

— Михаиле Михайловичу, — умовляє одна з дам,— ми ж для вашої користі, а не для своєї розваги. Пан Якубович нас чекатиме по дорозі, підемо блукати, може, захочемо поїхати на Анакапрі... Будемо шукати звідти в сивій далечині затканий імлою Везувій. Пан Якубович навіть уже знайшов чоловіка, що нас в Анакапрі доставить, одного єврея. Хоч він і не любить їх, але ж дешево...

Здивований Коцюбинський широко розкрив очі.

— Чому ви дивуєтеся?

— Це так вам, — відповів Коцюбинський, — пан Якубович розповідав про свої погляди?

— Але що вам не до вподоби?

— Несподіване для мене юдофобство Якубовича... Балакуча дама підходила до справи по-своєму.

— А пан Якубович людина смілива й одверта, він нам багато говорив на цю тему.

— Про що?

— Та все про те ж... Він вважає корисним обмеження євреїв у правах щодо культури, житла, придбання нерухомої власності і тому подібного.

Він розповідав, що говорив про це й з паном Пєшковим... Просто висловив йому щиро свій погляд на речі... А ви з ним не згодні?

Коцюбинський сидів мовчки, наче вражений важкою звісткою, підперши рукою голову.

— Та що з вами? От бачите, а ви не шкодуєте самого себе... Боїтеся й на годину покинути свій кабінет.

— Мені треба бути незабаром у Горького...

— Ну, то ви б зразу й сказали... Хіба ми не розуміємо... Але обіцяйте після того якось присвятити й нам певний час... задля своєї ж користі.

Михайло Михайлович не заперечував. Дами, мило всміхаючись, з шумними обіцянками не забувати про нього, пішли.

Коцюбинський довго ще сидів у задумі. Він знав Якубовича і був певен, що він даремно не буде розпатякувати. Коли й справді він демонстрував у Горького свої чорносотенні переконання, то з якою метою він це робив? Адже він напевне знав, що за це до нього не поставляться тут прихильно.

Темне все було, незрозуміле... Можливо, навколо нього провадились якісь інтриги, що їх цупкі щупальці досягали аж сюди, за моря...

По обіді знову читали на балконі газети. Михайло Михайлович ждав, що Горький обов'язково розповість йому про дурні розмови Якубовича. Та він, як і завжди, ділився враженнями від свіжих газет з Росії і нічого не казав про Якубовича. Коли Коцюбинський похвалився, що дістав з дому листа з родинною фотографією, Олексій Максимович попросив показати, потім заховав картку до кишені піджака і рішуче сказав:

— І не думайте вимагати — назад не поверну... І справді не повернув, залишив для себе, а дітям Михайла Михайловича почав готувати подарунок до дня виїзду Коцюбинського з Капрі. А такий день швидко наближався.

Хотілось Михайлові Михайловичу бодай останній місяць побувати на самоті, без гостей. Хотілось попрацювати. І справді, один по одному гості на весну покидали Капрі. Якубович, який, мабуть, відчув холодне ставлення до нього Коцюбинського, теж вирішив їхати раніше, ніж передбачав. І, нарешті, на велику радість Михайла Михайловича, поїхав, холодно подякувавши за прийом. Одного вечора навіть обидві знайомі дами з сльозами на своїх чудесних, лагідних і щирих очах прийшли прощатися. Вони принесли в його кімнату останній букет і останню скаргу на своїх міфічних чоловіків, що так і не приїхали, їх пароплав відходив рано-вранці.

А весна була в буйному розквіті. Цвіли морелі, абрикоси, черешні. На острів наступала, як казково-барвиста вулканічна лава, непереможна сила квітів. Острів потопав у невидимій людському оку хмарі пахощів. Було неможливо залишатися в кімнагі. Михайло Михайлович цілими днями блукав по острову, часто разом з Олексієм Максимовичем чи й цілою родиною Пєшкових.

Він засмалився, поздоровшав. Мав прекрасний сонячний настрій, тільки сумував за Україною. Зустрівши розквітлі рожі, що виглядали з-за кам'яної стіни одного селянського двору, він голосно, але з сумною нотою в голосі, привітався:

— Здоровенькі були! І навіть зняв бриля. Мальви були українські.

— Заздрю, багато разів вам заздрю, Михаиле Михайловичу,— промовляв Горький,— незабаром будете в себе, на Україні... Колись я її теж виходив по всіх вітрах... Залюбки і тепер би ходив по полтавських

хуторах або в степах катеринославських, херсонських, в Приазов'ї... Чудесна ваша Україна, я її люблю.

Коцюбинський раптом вирішив розпитатися, з'ясувати, нарешті, нез'ясоване вчасно питання.

— Олексію Максимовичу, хочу у вас прямо спитати: якої ви думки про пана Якубовича, мого земляка?

— А що там говорити, — одмахнувся рукою Олексій Максимович,— я сам чоловік поганий, погано й про людей думаю... Не до серця мені цей Якубович. З самого першого разу, тільки побачив — так і вирішив: людина мізерних якостей. Справдилося. Він мені про євреїв нісенітницю верз, потім про російську інтелігенцію... Мовляв, кожен російський інтелігент, хоч трошки, хоч в мінімальній дозі шовініст... Чорт знає, що розпатякував. Приятелем вашим рекомендується, а спитав я дещо про ваші книжки, то й виявилося, то він не тільки нічого вашого не читав, але й до ладу не знає, що саме ви написали .. Розповідає мені про якусь вашу повість і — чую — дурниці... "Що за повість?" — питаю. Він дає назву, якої у вас зроду не було, а повість написав Франко і давно вже... От тобі, думаю, і приятель... Не дай боже їх мати... У мене теж подібні є...

І Олексій Максимович, злегка всміхаючись, розповів про багатьох відомих йому людей, що називали себе поклонниками його таланту, а його творів зовсім не читали.

— Смішні, Михаиле Михайловичу, і порожні люди... І вони йшли далі, розглядаючи знайомі, немов відроджені весною місця.

Було чудесно на острові. І працювалося легко, і сил набиралося чимало. Тепер уже менше турбували знайомі туристи земляки. Сезон ще не розпочинався. А проте гості не прибували. Якийсь українець, з Києва,

раптом з'явився на острові і, звичайно, завітав до Коцюбинського. Довелося навіть зробити з ним кілька прогулянок по острову.

Олексій Максимович під час обіду жартував:

— Напевне, й цей ваш земляк, Михаиле Михайловичу, або великий поміщик, або якийсь акціонер, або просто багач. Скільки їх у вас, на Україні...

— Можливо, — відповів Михайло Михайлович. Він посоромився чомусь признатися, що новий гість був і справді мільйонер, який перебував зиму в Єгипті і тепер, не поспішаючи, повертався до Росії.

Тепер Михайло Михайлович щодня багато гуляв. Ці прогулянки його виснажували.

Іноді його опановував якийсь особливий настрій. Він поривався вперед і його неможливо було спинити. В такі дні він робив пішки важкі подорожі вгору на Анакапрі, Монте-Тіберіо, на Пунта Трагара, до Тарагліонів... Вузенькими крутими стрaдетами видряпувався вгору на кілька сот метрів з юнацькою вправністю, хоч і хапався потім за груди.

Часто виймав невеличкий альбом і змальовував листки якоїсь рослини, що правили колись за зразки для візерунків античного іонійського капітеля, або якийсь пейзаж.

Гості роз'їхались. Лагодився в дорогу й Коцюбинський. Гроші з дому все не надходили. Він турбувався й не знав, як улаштує справу.

Олексій Максимович виїздив на кілька днів до сина.

Напередодні вони вдвох багато ходили по острову. За обідом не було, як раніше, нікого з чужих.Гості з Росії, що були на острові, давно роз'їхались.

— Ви, ось, їдете,— говорив Коцюбинський Олексієві Максимовичу, — через кілька днів і я... Не вірю я в передчуття, а просто маю сумнів — чи доведеться нам зустрітися ще?

І ввечері, коли вони знову вдвох блукали стежками понад морем, його не покидала та ж сама думка:

— Серце, Олексію Максимовичу, все життя держить мене в полоні... Я його раб. Коли я бунтую, воно жорстоко мене карає. Та не можу я не бунтувати. Мало мені того простору, що дає воно. Буду й надалі бунтувати, хоч і певен — мій господар вичерпає своє терпіння і скарає свого раба...

— У вас, Михаиле Михайловичу, просто тимчасово підупав настрій... Під впливом яких-небудь обставин... Скажу я вам по-дружньому: не вірю я в подібну жорстокість вашого серця, їдьте додому, перебудете літо, а на зиму приїздіть знову сюди, в свою білу, весняну кімнату, і будемо з вами, як і тепер, блукати по острову та розповідати один одному свої сюжети.

— Хотілось би, не можна й висловити, як хотілось би,— відповідав Коцюбинський.— Чотири місяці капрійського існування, звичайно, підняли мене... Зараз мені хоч у солдати — не забракують. А повернуся до Чернігова — і хто знає, як воно там буде. Завжди траплялось гірше, ніж передчувалося. Встигнути б закінчити нову книгу... Три роки готуюся, матеріал, як скарб, бережу... Хочу народних героїв відтворити. Не може ж того бути, щоб і цього мені не дано зробити...

Було пізно. Вони повернули на віллу.

Вранці Михайло Михайлович проводив Горького до пароплава.

Перегукувались біля берега рибалки. Кілька пасажирів, не поспішаючи, несли чемодани. Задимів пароплав. А над усім цим голубіло

напрочуд ясне капрійське небо, гомоніло на березі птаство і линула запашна березнева повідь.

Треба було прощатися. Обнялися. Тричі поцілувались. І ще раз обнялися, наче прощались назавжди. Ідучи за носильником, Горький витирав очі.

Довго ще, стоячи на пристані, бачив Михайло Михайлович чорного бриля в піднесеній руці Олексія Максимовича. І, стискаючи в руках томик творів, подарований на прощання Горьким, Коцюбинський поволі пішов до вілли. Коли очі його проясніли, прочитав: "Михаил Михайлович, очень рад я, что встретил Вас и очень полюбил славную Вашу душу".

І вже згори Михайло Михайлович ще раз оглянувся на море. Та за деревами голубіло тільки небо, в якому розтавала хмарина чорного диму з пароплава.

XI. ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА ГОДИНА

"...з мого почерку ви переконаєтесь,

що я досяг двадцять четвертої години".

Ромен Роллан. "Мікель Анджело".

Відома університетська клініка на Бібіковському бульварі — ось куди привела його нарешті жорстока доля, що поволі і рішуче йшла по своїй спіральній путі ближче й ближче до кінця.

Виснажений вкрай, з важким і гнітючим почуттям, Коцюбинський ледве знаходить сили переступити поріг знаменитої лікарні. Специфічний дух клініки здається йому в цю хвилину подихом невблаганного кінця, апофеозом страдницького шляху людини, що за ціле життя не зазнала щастя.

Може й не слід було йому цього літа після Капрі їздити в Карпати. Не по силі для нього була ця подорож. А літо в Криворівні випало жорстоке — дощове, холодне. Це було небезпечно, і друзі відмовляли його від подорожі. Але для нової книги бракувало кількох спостережень. Ще кілька рисок, кілька розмов з легінями і "челядинкою", кілька співанок — і правда про гори, полонини, як щире золото, засяє під його пером!.. Не втримала родина, не втримали друзі, а кохана, хоч і одмовляла, та знала його краще за всіх — не одрадиш...

Холодні дощі, тумани і високі полонини збавили йому сили, і — хто знає? — якби послухався він поміркованих, тверезих порад, то, може, і не довелось би переступати в цей час порога клініки...

Наближався мінливий жовтень. Окремі прозорі дні — як чудові просвіти в інший світ, в світ руху, боротьби, любові... Сонце за вікном палати вабить його, як розквітлий соняшник з українських полів. І, подібно соняшникові, Коцюбинський з ліжка повертає обличчя до проміння, неспроможний встати, знесилений і блідий сонцепоклонник. І в ньому знову прокидається почуття, що не вмирало в його серці ніколи, хоч і засинало часто під вагою життєвого тягару. "Серце спокійніше залюбки приймає дрібні радощі життя: промінь сонця в вікні, букет квітів на столі, занесений друзями, людську ласкавість і увагу",— пише він до Марини.

А за вікном уже міниться настрій природи. Немов на саме серце насуваються важкі, повільні хмари. Шумить ва стіною Ботанічний сад, і проти вікна хитається ще не зовсім оголене верховіття, скидає вже непотрібні йому оздоби. Мжичка запинає світ за вікном. І десь у цій мжичці метушаться його друзі і знайомі, хвилюються, сперечаються, прагнуть... Кожен виборює собі право на свій куток у широкому і вільному світі.

У нього тепер є час подумати і про свій шлях. Невже і він був серед цієї метушні? І здається йому, що якось інакше, не так, як інші люди, пройшов він своїми полонинами. Тиху Сіверянську вулицю в Чернігові

тільки зрідка будили бурі. Та він, як досвідчений метеоролог, завжди стежив за циклоном, вивчав його силу й шляхи, завжди готовий сам піти йому назустріч.

І ось раптом довколишній світ немов уперше довідується про хворобу одного з улюблених своїх письменників.

В газетах друкуються відомості про стан його здоров'я. Сила знайомих і зовсім не відомих йому людей, занепокоєних хворобою свого письменника, надсилають йому до клініки привіт і найкращі побажання. Він хоче і не може відповісти всім.

Обмежується двома-трьома словами подяки. Але й так не має можливості одписати на всі листи.

Їх, людей, що, схвильовані і засмучені, приходять до його ліжка, далеко-далеко більше, ніж він уявляв. Невистачає часу, щоб прийняти всіх і потиснути їх дружню руку.

Святами, коли люди мають вільний день, у палаті Коцюбинського особливо людно і шумно. Надворі пізня осінь, а палата кожного дня заквітчується прекрасними живими квітами. Їх приносять багато. Ставлять на стіл, на вікна і просто долі. Палата нагадує оранжерею. Він любить квіти.

На столі росте гора книжок. Він ніколи не зможе їх прочитати!.. Щодня — між третьою і шостою — приходять друзі і дарують нові — в дорогих і дешевих оправах, товсті і тонкі томи, сповнені людської мудрості чи їдкої жовчі, розпачу і безнадії.

Він читає досхочу. Часу досить!.. Він читає над міру і, жартуючи, говорить, що в лікарні робиться день у день розумніший. "Іноді чудесно отак розважитись... Прекрасні люди відвідують мене щодня, приносять мені все, що я люблю — квіти, книжки, самих себе. В вікно заглядає те ж

сонце, що й вас гріє,— і від того здається ще тепліше і ласкавіше",— ділиться він настроєм з Олексієм Максимовичем на Капрі.

Спеціалісти з хвороб серця — професор Образцов і його помічник доцент Стражеско — сумлінно відвідують хворого щодня. Вони стежать за найнепомітнішими проявами його хвороби. Популярність хворого підносить в них почуття відповідальності. За хворим палати номер дев'ять установлений особливий догляд. Він один має окрему палату в тихому спокійному кінці коридора. Спеціально для нього готується дієтична страва. В пресі друкуються повідомлення про стан його здоров'я.

Коцюбинський намагається не думати про те, що ця зворушлива увага і широке визнання обминали його, коли він був дужим, квітучим, і прийшли запізнено, до його ліжка.

Але тримати думки свої цілими днями під контролем волі важко. Страшно відчувати наближення кінця. В його планах і мріях — велике, багате життя. Адже він багата. чого ще не закінчив. В уяві прозорішають перспективи третьої частини "Fata morgana". Життя оправдує його задум. Останні, важко пережиті ним роки розгорнули перед ним готову книгу життя. І він — тільки літописець, що запише на свої сторінки бачену правду. Десь блукає його Марко Гуща, забувши про самого себе, окрилений своїми ідеями, натхненний, палкий.

"На острові" — не закінчено!.. І ніхто, окрім нього, не знає, чим завершиться ця одіссея по чудових морях і землях невтомного чернігівського мрійника.

А в збудженій уяві, в синьому гірському тумані, вимальовується повість про казкові карпатські полонини І вершини, про плем'я красенів-легінів, приречених на вимирання... Він віддав цьому три літа і, можливо, здоров'я, і не знає тепер, чи випаде йому щастя завершити свій задум.

Скільки б він міг дати людям!

Серед принесених книжок натрапляє на Чарлза Дарвіна. Гортаючи знайомі сторінки, згадує давно прочитане, вивчене. І раптом руки його тремтять. Він підводиться, Перемагаючи несподівано збуджений пульс серця, він ще і ще раз читає непомічені ним колись, замолоду, слова великого мислителя і великого знавця життя:

"Коли б мені довелося вдруге пережити своє життя, я б постановив собі за правило читати поетичні твори і слухати музику хоч раз на тиждень — таким чином, частини мого мозку, тепер атрофовані, зберегли б свою живучість. Втрата цих смаків являє втрату певної частки щастя".

Ось про що шкодує великий вчений на порозі своєї могили!.. Як же не шкодувати за життям йому, людині, що все своє життя і все своє щастя бачить у поезії і ось тут переконується, що досягла тільки брами до цього... І Коцюбинському здається: коли б не існувала для нього поезія, він би не шкодував за життям.

А смерть щодня нагадує про себе. В листопаді помер Микола Лисенко. Коцюбинський довідується про це того ж дня. Тут, у клініці, його інформують про громадське життя швидше й повніше, ніж де.

Чернігівський приятель Чиж тепер заради Коцюбинського часто приїздить до Києва. Годинами пересиджує на Бібіковському бульварі, щоб тільки дочекатись, коли почнеться година відвідування хворих у клініці. Цього разу він не чекає, а крадеться не помічений ніким до свого друга зранку, коли Михайло Михайлович ще тільки закінчує сніданок.

На обличчі Чижа він читає: щось трапилось... Він запитливо дивиться на свого приятеля. Але той, як завжди, важко сідає в крісло під стіною, глибоко поринаючи в нього. Коцюбинський боїться, що він зараз розтягне свої довжелезні вуса і за звичкою скаже якісь масні,

непристойні слова. Тепер це було б не до речі. Але Чиж мовчить, похилившись. Щось перемогло цю людину, і вона не в силі підняти очі на свого хворого друга, щоб пошкодувати його і не смутити без потреби.

— Ну, що ж у нас трапилося, друже?

Та Чиж мовчить. Він боїться вразити Коцюбинського.

І той уже знає, що трапилось якесь страшне, велике нещастя. Сталася якась катастрофа для їх обох, для всіх близьких їм людей. Все вміє прочитати він на мовчазному обличчі свого друга... Ще зовсім недавно ховали Карпенка-Карого. Смерть косить найвидатнішнх людей батьківщини. Десь у селі, з голоду й хвороби, замучений глитаями, загинув молодий талант горя і селянських гірких сліз — Архип Тесленко. Мучився хворобою, день у день чекаючи кінця, Іван Франко. Десь у південних краях загибало, не в силі перемогти свою недугу, трагічне серце мужньої Лесі Українки. Хто з них?

— Хто? — раптом тихо і суворо питає він,

— Микола Віталійович...

— Коли?

— Сьогодні... Газети ще не встигли оповістити. Але Коцюбинський уже відкинув ковдру. Тепер він сидить на ліжку, звісивши босі ноги. Легкий візочок із сніданком відштовхнуто на середину палати. Чиж помічає, що ноги Коцюбинського — набряклі, опухлі, хворобливо синього відтінку. Він хоче допомогти хворому взяти пантофлі, що стоять тут же, але, вражений, знову сідає на стілець... Коцюбинський беззвучно плаче. Сльози скочуються з його запалених блискучо-чорних очей по схудлому, хворобливому обличчі. Він не стримує їх, не робить спроби, як бувало завжди, знайти десь у кишені хустку... Він нагадує зараз велику дитину, яку тяжко і незаслужено скривдили. Він, ще пильно стежить, по чиїх

трупах довкола нього ступає смерть, в цю хвилину плаче по всіх, на чиї плечі ось зовсім, здається, недавно смерть поклала свою жахливу руку.

Коли клінічний фельдшер і Чиж заспокоюють хворого, вкладають його знову в ліжко, він тільки шепче:

— Втратити таку людину! Втратити таку людинуї Втратити таку людину!..

Цей день важкий, на диво довгий. Відвідувачі трохи розважають. Але у вікно видко клапоть сірого, тужливого неба, і на серці тужно і важко, і здається, що друзі, —які сидять поряд, у палаті, десь далеко-далеко, звідки глухо, немов тривожний шум натовпу, ледве чутно долітає їх голос...

Минає кілька днів, і серед купки листів він знаходить лист від Горького. Як вчасно завжди приходять ці листи! З них він немов черпає для себе нову життьову снагу в хвилини і дні розпачу та знесилення.

"Смерть Лисенка розумію як величезну втрату, але, читаючи опис його похорону, відчуваю якесь тремтіння радості в серці: як любить народ свою людину! І ясно відчуваєш, що народ зрозумів велич її праці. Прекрасна і смерть, коли вона веде за собою таке збуджене життя, такий полум'яний розквіт почуття любові до покійного".

Так, народ зрозумів велич його праці... Це найбільша радість митця!

Вечорами, коли розійдуться відвідувачі і він відпочине від довгих, часто хвилюючих розмов, раз у раз приходять до нього думи. Вони не можуть не приходити, бо від розмов, від принесених йому новин залишається сила вражень, розпалюється прагнення взятися швидко за перо.

Він жадібно збирає відомості про різні події. Цей рік багатий на них. Після квітневих подій на Лені Росія підіймалася знову, як після кошмарного сну. В Кронштадті судили шістдесят двох матросів за участь у революційній організації. В Туркестані повстали сапери і скарано було п'ятнадцять солдатів, а понад сотню заслано на каторгу. Розгін третьої Державної думи і виборча кампанія перед четвертою. Численні страйки протесту в Петербурзі проти позбавлення робітників права участі у виборах, страйки по всій Росії проти смертних присудів севастопольським матросам. Підіймався голос народу.

Ще до лікарні Коцюбинському пощастило прочитати один з номерів "Соціал-демократа". Він пам'ятає висловлені там думки: ленський розстріл став приводом для переходу революційного настрою мас у революційне піднесення.

В серце Михайла Михайловича закрадається тривога. З часу, як повесні повернувся він з Капрі, вона не дає йому спокою. Росія знову вирує, десь гуркотять громи,— бути грозі... Тривога за свій народ опановує його. Він бачить: дехто з видатних земляків не помічає нічого, його поплічники не поспішають... Вони прислухаються зовсім не до того, чого прагне народ. На його звернення мляво хитають головами. Він шукає, що б можна було придумати. І, здається, знаходить. Він удається до Горького, просить його пояснити всім,— широко, всенародно,— чого прагне передова російська інтелігенція. Він хоче, щоб і всі переконались в тому, чого певен він.

Олексій Максимович на далекій чужині стежить за кожним голосом, за кожним словом з Росії, йому й самому тривожно. І ось у відповідь на прохання Коцюбинського він пише до "Украинской жизни" статтю "О русской интеллигенции в национальных вопросах". За неї вислухує лайку і істеричні зойки великодержавних шовіністів.

Самотній у палаті, він почуває себе не самотнім на світі. Йому лише хочеться швидше одужати, щоб знову вирватись на волю, в світ...

А тимчасом одужання його посувається мляво. Головне — нічого сталого. То почуває себе краще, то настає раптове погіршення. Ліки для серця допомагають йому. Але ж не слід привчати до них серце. Лікарі починають утримуватись від них.

Тоді буває дуже тяжко. Десятки хвороб міцно вхопилися за організм Коцюбинського. Він страждає вже не тільки на складний порок серця з міокардитом. У нього болить горло, у нього різке порушення кровообігу, біль за вухами, а від уживання каломелю не перестають боліти зуби і в роті все спухло, сочиться кров, рот — суцільна рана... Професор раптом виявив у нього плеврит з лівого боку. Лікують плеврит. Другого дня встановлюють ще й розлиття жовчі. А можливо, і в шлунку якась інфекція. Болить голова, болить печінка. Через біль зубів він не може їсти. На довершення всього — безсоння, що мучить його вже роками, що знайоме йому ще замолоду.

Його оглядає Образцов. І Михайло Михайлович чує, як він говорить лікарям:

— Нарешті, здається, є натяк на поліпшення...

Але хворий розуміє: ці слова сказані для того, щоб потішити безнадійно хворого. І він думає: кепсько, якщо лікар вживає таких засобів. Іноді йому підпирає в грудях, страшний біль пронизує тіло. Він метається і кричить від болю. Минає півгодини. Біль припиняється. Йому легшає. Він лежить розбитий, втомлений, без сну і думок.

Але мусить же прийти полегшення!.. І воно приходить. Знову вдаються до серцевих ліків. Він немов повертається до життя. Біль уже менше непокоїть. Потроху регулярно спить. Приходить кращий знавець серця доцент Стражеско. Він слухає серце хворого, пульс... На його обличчі задоволення. Він хвалить серце хворого і обіцяє Коцюбинському дозволити незабаром трохи сидіти в ліжку.

А проте лікарі не були впевнені в сталому поліпшенні стану хворого. Не було підстав розраховувати на тривале відновлення нормального кровообігу. Серцеві припадки завжди починалися несподівано.

Та хворий уже бадьорішає. Все це йому набридло. Нишком від лікарів він підводиться на ліжку і дозволяє собі посидіти цілих півгодини!.. В його руках — записна книжка. Крила його фантазії знову міцнішають.

Заходить відвідати знайомий професор, і Михайло Михайлович викладає йому глибокі, яскраві думки про людину, що самітно вмирає в госпіталі, намагається боротися з агонією і — головне — сама. Ніхто не приходить, щоб її розрадити, полегшити її конання. Це — він не про себе. Це фантазія. Це звичка людини постійно думати, дивлячись на кінчик свого пера.

Тепер він — як над міру чутлива фотопластинка, що готова відбити все довкола, навіть те, чого ніколи не побачить звичайне людське око. Але в цих чотирьох стінах немає вражень. Він почуває себе бідним на враження і щиро признається в цьому своїй Марині.

В ці дні в нього прокидається до неї особлива, незвичайна ніжність. Він мріє про її приїзд до Києва... Хоч на одну годину побачити її в себе тут, наговоритися, бо скільки вже місяців вони не мали цього маленького щастя. Але все це майже неможливо. І він пише їй листи, часто, з трудом, лежачи в ліжку. Листи до неї носить на пошту клінічний фельдшер Гурій Микитович. Для неї, для свого почуття він добирає слова, які не вживалися між ними за всі вісім років їх дружби. Може, в цих листах — частина його творчого почуття?..

І в них він уже не тяжко хвора, майже п'ятдесятирічна людина, що виборює собі в життя бодай раховані дні. Він — ніжний, палкий друг і коханець, щиро відданий своїй подрузі.

І він спішить закінчити тут, у хвилини самотності, свою лебедину поему про сонце, море, кохання... Воля, казкове море, образ коханої хвилюють, зачаровують ув'язненого й закутого сонцепоклонника. Тяжко бути непевним завтрашнього дня. А він не знає, чи пощастить закінчити "На острові"... Пароплав відпливає і з ним — вона, незнайома красуня з очима-фіалками... Женуть угору свої передсмертні стріли агави, що немов спали перед цим багато років. Завтра розквітнуть вони пишно, щоб потім погаснути назавжди... Кохана недосяжна, як недосяжне його щастя.

І коли друзі майже силоміць забирають в нього незакінчений ще рукопис, він, не вагаючись, дописує: Ave, mare, morituri te salutant .

Вчора вперше засідала нова Державна дума. Коцюбинський нетерпляче жде години відвідування хворих у клініці. Про що говорять сьогодні в Росії?

Рівно о третій з'являється Чиж. Він приносить нові газети і коробку мармеладу. Михайло Михайлович, ніяковіючії, дякує.

— Ну, що чути в місті?

Чиж поринає в крісло і крутить рукою вус. В Коцюбинського добрий настрій, і він радо пробачить приятелеві його непристойний анекдот. Але не встигає Чиж розкрити рота, як до палати вривається Граблянський.

— Як, ви вже тут?! — здивовано і розчаровано гукає він до Чижа.

Він хотів перший прийти до Коцюбинського. Поки Чиж вигадує для Граблянського міцну репліку, той захоплено вигукує, вимахуючи газетами:

— Читали?.. Це ж майже наша перемога!.. Чиж насторожується. Його дошкульний дотеп не злітає з уст. А Граблянський уже не зважає ні на що.

— Ви ж лише уявіть: нащадок святого Афанасія Лубенського — голова Державної думи!.. Родзянки — старовинні козацькі полковники!.. Василь Іванович Родзянко, сотник хорольський, підписував чолобитну Павла Полуботка, був наказним миргородським полковником. Був у шведському полоні цілих сім літ, за що й дістав від Данила Апостола нагороду селами і людьми. А Михайло Петрович Родзинко у війнах проти Наполеона був ад'ютантом у Коновніцина, потім полковником гусарського принца Оранського полку, був і командиром Лубенського гусарського полку, потім дістав чин генерал-майора... Тепер Михайло Володимирович Родзянко — голова четвертої Думи!..

— Але ж цей нащадок святого Афанасія Лубенського був головою й третьої Думи... — нервуючись, спиняє його красномовство Коцюбинський.

— Був, то що ж?.. Це ж один із старовинних українських родів. Що ви маєте на увазі?

— Просто я згадав, що третя Дума схвалила столипінський закон про відруби. Куркулі радіють... Навряд чи зробить що й тепер Родзянко для народу. Хіба що схвалить новий закон, ще дошкульніший за той...

Граблянський запаморочено дивиться па Коцюбинського, потім повертається до Чижа, але й на обличчі того не знаходить співчуття. Він одну мить думає і знову раптом вигукує:

— О!.. Мені ж іще в десять місць треба встигнути сьогодні. Коли я встигну!.. Бувайте, бувайте... Вибачте, що не маю змоги залишатись довше...

Він біжить і зникає за дверима.

— Старовинний український йолоп! — промовляє нарешті Чиж і присувається з кріслом до Коцюбинського. що сміється й хитає головою.

— Який настрій? — питає Коцюбинський.— Маємо ж уже Думу, маємо мало не родича головою Думи...

— Народ хвилюється. В Петербурзі демонстрації і страйки... Незабаром будуть докладні відомості.

— А в Києві?

— Теж незадоволення й обурення... Тільки "Киевлянин" захлинається в дифірамбах. Революційний настрій підіймається і тут. Вчора ввечері в кав'ярні на Подолі я несподівано зустрів Камищука.

— Григорія?.. — підхопився Михайло Михайлович.— Де? Коли? Ви його ще побачите?..

— Чого він приїхав до Києва — не знаю... Він не сказав. Звичайно, його відрядили сюди з якимось завданням. Не міг я його розпитувати. Він каже, що назрівають великі події. Сам настроєний по-бойовому, когось чекає, кудись має їхати... Все це — в секреті, все партійні завдання. Він міг говорити зі мною яких сім-вісім хвилин. Допитувався про Надію — чи не дозволено було поховати її десь на кладовищі... Я розповів йому про вас і сказав, що ви знаєте деякі подробиці про її страту. Він схопив мене за руку і домігся, щоб я влаштував йому зустріч з вами. Він взагалі хоче бачити вас...

Михайло Михайлович хвилюється.

— Треба негайно... сьогодні ж або завтра влаштувати нам побачення.

— Сьогодні не можна: він тільки ввечері дзвонитиме мені до готелю, щоб запитати про вашу згоду. Адже він живе нелегально, бачитися з ним може бути й небезпечно.

— Нісенітниця... Хай приходить завтра в прийомні години, а я вживу заходів, щоб до мене ніхто більше не приходив. Скільки я вже думаю про нього...

Але Григорій Камищук не прийшов. Даремно цілих три години нетерпляче ждав його Михайло Михайлович. Чекання нервувало його, перевтомило.

Другого дня приходив Чиж. Він повідомив, що Григорій телефоном зв'язався з ним і таки мав зустрітися вчора з Коцюбинським.

Приємні звістки чергуються з неприємними, добрий настрій змінюється на сум, повільне одужання затьмарюється частим і різким погіршенням. А загалом усе це до болю набридле, важке... Пора вже кидати палату. Давно впала зима і, після листопадового півмороку, кімнату заповнює м'яке заспокоюючe світло від снігу надворі.

Марина повідомила, що хоче приїхати на день до Києва, зустрітися. І ось його мрія про зустріч з нею немов здійснюється. Листовно умовились про число. Доктор Рафієв дозволив для нього прийом гостя навіть не в години загального відвідування хворих. Про це були попереджені деякі службовці клініки. Всі знали, що до Коцюбинського хтось приїде.

В палаті стоять квіти. Марину жде приготовлений для неї подарунок. І навіть більше — Стражеско обіцяв цими днями дозволити прогулянку візником по місту. Значить, він буде з нею. Нехай хоч півгодини вони їхатимуть по місту, і свіжий сніг рипітиме під полозками саней. Це нагадає йому зимові чернігівські вечори.

Радісне хвилювання підносить його. Він використовує настрій і пише хороші листи приятелям.

Призначений день зустрічі здається йому святом. Він знає — поїзд приходить об одинадцятій ранку. Вона поїде до готелю і о дванадцятій чи трохи пізніше буде в нього.

Після сніданку він міняє халат на свій звичайний костюм і навіть оглядає себе в маленьке дзеркальце. Він знає: виглядає жахливо і не хоче неприємно вразити Марину. Добре пошитий на нього костюм тепер незграбно висить на плечах. Очі запали, обличчя занадто схудло. Він ще в листі до Марини добре змалював себе, щоб потім, при зустрічі, її не вразити...

Тільки б не трапилося серцевого припадку чи якогось раптового погіршення. Тоді зустріч не принесе йому радості. Для неї він береже настрій і веселий вигляд.

На столі коректура. Треба швидше правити і одсилати. Але він не в силі взятись за неї, не може примусити себе до цього. Збуджені думки не підкоряються зараз його волі.

"Зачекає!.." — думає він про коректуру.

Кожної хвилини може постукати в двері Марина. Він зустріне її і буде намагатися стримати своє хвилювання, щоб не пошкодити самопочуттю... Ні, він не уявляє, як це вона сидітиме у нього в палаті... Та й яка вона тепер? Пише, що схудла...

Михайло Михайлович сміється сам з своєї сентиментальності. Немов він повернувся до своєї молодості, навіть до дитинства, коли був закоханий у значно старшу за себе дівчину і по-дитячому сентиментально мріяв про зустріч з нею...

Глянувши на годинник, він раптом стривожився. Минуло так багато часу. Де ж вона могла бути? Чи не пішла по крамницях шукати йому подарунок або квіти?..

Він нервово ходить по палаті. Потім лягає відпочити кілька хвилин і знову ходить нервовими, плутаними кроками.

До палати заглядає чергова сестра.

— Що це ви одягнулися, як на весілля?..

— Це так і є,— жартує він.— Ось подадуть санки, і я поїду на весілля...

Він сміється, поки сестра стоїть тут і незадоволено хитає головою. Вона не може збагнути: такий солідний, такий хворий чоловік і раптом одягнувся й причепурився, як дівчисько... А для чого?..

— Може, вам і дзеркало принести? — запитує незадоволено вона.

— Якщо ваша ласка... — розуміючи жарт, говорить Коцюбинський.— У мене, щоправда, є своє, але занадто маленьке, я увесь не можу в нього влізти... А мені хочеться поглянути на свою постать!..

І він випростується перед черговою сестрою на весь зріст і доброзичливо глумиться з неї. Тоді вона теж захоплюється грою. Струшує завзято рудими кучериками, що виглядають з-під косинки, і з штучною серйозністю промовляє:

— А ви, пане, не позбавлені привабливості... Молодій пані просто не встояти перед вами... Для безпеки вас треба тримати під замком.

— Щиро дякую, пані... — відповідає він і дивиться на годинник. Потім, наче зламаний, сідає в крісло.

— Ми обоє злегковажили своїми обов'язками,— говорить сестра.— Що з вами?

— Нічого. Раптом заболіла голова.

Він не говорить їй, що його стурбував годинник. Вже пізно. Треба лягати в ліжко. Невже Марина не приїхала?

Він говорить сестрі, що ляже відпочивати. Вона йде і через кілька хвилин повертається з телеграмою. Михайло Михайлович хапає телеграму. Марина повідомляє, що через раптову хворобу не може приїхати.

Тепер він з хвилюванням чекатиме від неї звістки про її хворобу, адже він не знає, що їй сталося.

А таки він поволі одужує. В другій половині грудня в Києві розпочався терапевтичний з'їзд і обом лікарям — Образцову і Стражеско — невистачає часу: вони активні учасники і організатори з'їзду. Заради Коцюбинського Стражеско якось уриває трохи часу й приїздить до клініки. Він задоволений оглядом хворого і приписує йому короткі прогулянки на повітрі, звичайно, візником і в добру годину.

Коцюбинський радіє, як дитина: понад два місяці він не виходив з кімнати... Останнім часом його вже менше відвідують знайомі: певне, набрид усім... Навіть дружина з Чернігова пише мало, хоч він і просить її у листах писати частіше і докладніше. Він турбується за матір — Ликеру Максимівну, просить дружину краще опалювати кімнату матері, щоб не застудити її. Його турбує навіть те, щоб діти, розпалюючи грубки — а перед різдвом особливо багато опалюють — не наробили випадково пожежі. Він застерігає всіх від необережності... Але дружина пише

рідко, і по штемпелях на конверті він помічає, що, написавши лист, вона не поспішає віднести його на пошту. Часто це псує йому настрій, роздратовує.

Біля клініки стоїть легковий візник. Служник поволі виводить Коцюбинського. Доктор Рафієв пропонував провідника на всякий випадок. Але нащо провідник? Візник їде поволі, кроком. Швидка їзда Коцюбинському заборонена.

Коцюбинський їде Володимирською, потім виїздить на Хрещатик, трохи підіймається по Олександрівській, до музею... Далеко не можна: перебільшить дозволений час прогулянки. Але надто вже прекрасна зима і пречудові дерева Царського саду в зимовому вбранні... З радощів він не знає, на що дивитися. Його зір ваблять дерева саду у густій паморозі. Він веселий і життєрадісний. Візник поволі їде попід самим тротуаром, і Коцюбинський вдивляється в обличчя людей. Він шукає знайомих. Йому хочеться поділити з кимось свою радість.

Він знову на Хрещатику. З гиканням і свистом пролітають повз нього розкішні рисаки під кольоровими сітками, проносяться авто і триколісні мотоциклетки, яких у Києві особливо багато.

Він одвик уже від свіжого зимнього повітря і шуму. В нього злегка паморочиться в голові. Але йому добре. Наступного разу він виїде раніш і заїде до одної-двох редакцій. Треба й самому відвідати знайомих. Чудесно!.. Незабаром він покине лікарню, поживе тижнів зо два в Чернігові і знову на південь... Треба поїхати до Єгипту. Лікарі радять. До речі, там, здається, зараз Леся Українка. Побачити Єгипет!

А проте це зайві мрії: в нього навряд чи вистачить грошей поїхати на Кавказ, до Сухума... Все ж там зима неважка буде для нього. Він вже встиг недавно позичити в "Товариства допомоги" п'ятсот карбованців. Лікування коштує недешево. Отже, хіба що на Кавказ... Про Єгипет чи Капрі нема чого й мріяти.

В задумі він не помічає, що за ним стежить пара очей. Людина в простому дешевому пальті і смушковій шапці, зустрівши візника з Коцюбинським, раптом повертає за ним і непомітно тримається за кілька кроків.

Вони підіймаються Фундуклеївською. Назустріч, униз, мчить чудовий рисак під сіткою, візник у передку тримається, як князь... Коцюбинський встигає розпізнати закутаного в єнотову шубу Хоменка. Рукою він притримує так само закутану в хутра даму... Михайлові Михайловичу робиться весело. До нього обертається візник.

— Бачили? Паня яка!.. Як губернаторша!.. А до кого я тільки не возив її по ночах... Ця навчить, як жити!..

Коцюбинський сміється: такий тюхтій, як Хоменко, і раптом — такі фортелі!.. Ну, от... А він шукає знайомих!..

На розі Володимирської довелося чекати, поки перейдуть трамвайні вагони. Хтось підходить до санок і нахиляється до Коцюбинського.

— О! — вигукує Михайло Михайлович. Перед ним стоїть Григорій Камищук. Його вродливе обличчя трохи схудло й немов постаріло. Він одпустив коротенькі біляві вуса і пізнати його давнім знайомим не легко.

Коцюбинський не пускає його руки.

— Зачекай трохи, — говорить він візникові.

— А я зустрів вас на Хрещатику і стежу — як би підійти... Та все не зважуюсь...

Говорить Григорій уже не співучим голосом, як раніш, а трохи згрубілим, постарілим баском. Але все ж він залишився тим же красунем, з голубими імлистими очима і смуглявим обличчям.

— Ну, як ви — одужали вже?.. Обличчя у вас змарніле ще...

— Я здоровий, Григорію... Скоро випишуся з клініки і повернусь до Чернігова...

— Хочеться й мені туди!..

— Так чого ж?

— Не можна... Пізнають... — шепче він Михайлові Михайловичу. — Вам казав Чиж? Я ж нелегально... Так хотів прийти до вас у клініку і... — він оглядається, потім продовжує,— ув'язався хвіст за мною... Добре, що я заздалегідь його вгледів, а то б якраз до вас у клініку привів...

— Я Григорію, нікого не боюся... А вас я ждав, більше як чотири роки не бачились... Скучив. Думав, що зовсім не зустрінемося.

— Спасибі, Михаиле Михайловичу, спасибі за все... А ваші оповідання я всі читав, і людям читаю... Він, поспішаючи, переходить на інше:

— Поговорити б мені з вами... Михайло Михайлович розуміє:

— Я знаю... Треба... Я з Мариною приїздив до Києва. Марина її бачила якраз за день до...

Раптом Григорій оглядається і вмить стривожено спиняє Коцюбинського. Михайло Михайлович бачить біля санок незнайому людину, що немовби цілком байдуже оглядає здаля будинок і прислухається до їх розмови. Коцюбинський розуміє.

— Прощайте, — говорить Григорій, потім нахиляється й шепче: — Побачите батька — перекажіть, що бачили і скоро хай не жде...

Він по-молодецькому збив на потилицю шапку, нагнав трамвай і скочив на всьому ходу на приступку. Шпик скочив у санки незайнятого візника і помчав за трамваєм, але Коцюбинський помітив, що перед цим шпик подивився на номер його візника.

Коцюбинський теж рушає. З задоволенням він дивиться, як візник із шпиком далеко відстає від трамвая, в якому заховався Григорій. Біля клініки, подаючи візникові гроші, Коцюбинський говорить:

— Якщо в поліції запитають, куди пасажира возив, скажи: на вокзал...

— Покорнєйше благодарим... Слушаюсь... Ми понімаєм... — весело відповів той і, хвацьки відхиливши полу своєї довгої ліврeї, ховає гроші в кишеню.

Свіжий і немов помолоділий, підіймається Коцюбинський сходами клініки.

В своїй палаті застав двох незнайомих чоловіків, що відразу підвелися й назвали свої імена. Один був високий, рудий, могутнього складу, в студентській університетській формі. Другий — літній чоловік, з сухорлявим жовтим обличчям, голений, з застиглою делікатною усмішкою.

Вони заявили, що вони представники "Українського вегетаріанського товариства імені Григорія Савича Сковороди", яке заснувало свою вегетаріанську їдальню в Києві, на Прорізній вулиці. Тепер вони просять всіх українців відгукнутися.

Михайло Михайлович запросив їх сісти й розглядав несподіваних гостей, поки вони викладали суть своєї справи.

Рудий студент розповідав і втирав хусткою свою могутню, рясно вкриту потом шию. Він нагадував перевдягненого в студента різника. Неабиякою силою й завзяттям віяло від його постаті. Михайло Михайлович думав з усмішкою про те, що, певне, цей козарлюга щовечора влаштовує з товаришами занадто гучні гулянки й не гребує ніякими стравами, а вдень удає з себе поборника вегетаріанства... Суха постать його компаньйона нагадувала Коцюбинському людину, що її лікарі посадили на сувору дієту... Цей весь час мовчав і, певне, стежив тільки за тим, щоб з його обличчя не зникала делікатна посмішка. Говорив, жестикулюючи, студент. Чого тільки не було в його промові!.. І про погляди його на здоров'я, і про тілесну гігієну, і про гуманітарність, і про величезну різницю між українським вегетаріанством та російським, яке, на його думку, навіки зв'язало себе з толстовством. А ось українці обрали собі в патрони Григорія Сковороду.

Він починав уже набридати. Нарешті підійшов і до літератури.

— Письменство наше, — говорив він захоплено, — стихійно відбивало ідею вегетаріанства, маючи в наші часи такий кришталево-чистий і прекрасний вияв у всій вашій творчості, Михаиле Михайловичу.

Коцюбинський був вражений. Ось чого він найменше сподівався від гостей і вегетаріанства...

— Наша їдальня,— не вгамовувався студент,— хоче навіть узятися за видання книжок. І насамперед ми хочемо видати ваш твір "Лист"...

— Але ж ідея цього твору зовсім інша...

— Дарма, дарма, пане... Нам треба видавати. Наша їдальня — це не тільки їдальня... Щоправда, маємо матеріальну скруту... За чотири місяці

розтринькали п'ятсот карбованців, але якби нам ще сто чи сто п'ятдесят, тепер би вже пішло на лад...

Вони швидко зникли, залишивши майже приголомшеного Коцюбинського. На прощання просили тільки нікому не говорити про їх розмови, бо дуже небезпечно, небажано, щоб хтось ще знав про це...

Коли Чиж зайшов до палати, то застав Михайла Михайловича в тяжкій задумі.

— Що трапилося?

— Можливо, велике нещастя, — відповів Коцюбинський. — Допіру були в мене два якісь вегетаріанці і говорили, що в моїй творчості втілена їх ідея в чистому вигляді.

І він розповів усе.

Чиж розправив свої вуса і потонув у кріслі.

— З наведених фактів, — почав резюмувати він, — ми можемо з достатньою певністю зробити висновок, що в даному разі маємо справу з кретинами. Але...

І він підійшов до Коцюбинського.

— Дорогий Михаиле Михайловичу, хіба немає навіть серед ваших знайомих і друзів таких, що виявляють у розумінні ваших творів не більше тонкості, як і оці два бовдури, що допіру були тут?..

— Є, звичайно, — жваво відгукнувся Коцюбинський,— та я не на них працюю. Мені аби народ зрозумів думки мої до кінця... Я для нього й пишу.

В січні збирається консиліум: вирішують — відпускати хворого додому, чи залишати в клініці. Доцент Стражеско висловлює думку, що клінічна обстановка впливає тепер на хворого негативно, йому потрібне повітря, домашні умови, розваги. Щождо лікування, то далі воно може здійснюватись і в умовах домашніх.

В другій половині січня його виписують За ним приїздить дружина. В кареті швидкої допомоги його везуть на вокзал, до м'якого вагона першого класу. Так наказали лікарі.

На вокзал приходять знайомі і приятелі. Проводжають тепло, вітають з одужанням. І хоч він не вірить в одужання, але везе з Києва добрий настрій, теплі враження від друзів, від бодай відносної своєї свободи і від публіки, що засвідчила йому свою повагу і любов.

X. КВІТЕНЬ

Звідси, з Болдиної гори, любив він дивитись, як обступає місто весна. З далекого, в синіх димах, лісу, з вируючої Десни, з широкої луки, що вже запалала розсипами кульбаби, — звідусіль линуть на місто запашні вітри. Будять думки, тривожать серце, кличуть.

Вечорами сюди приходить Марина, дивиться самітно, з журбою, вдалину, згадує про нього.

Важко їй.

Востаннє зустрічались два місяці тому. Небагато залишилося зими, сили його тоді немов відновлювались, він радісно дивився на майбутнє. Нові творчі задуми вже хвилювали його...

Потім одного дня він не прийшов в умовлену годину. Вона довго не знала про нього нічого. Не витримала: пішла в якійсь вигаданій справі

до свого сусіда, знайомого художника, що часто бував у Коцюбинського. Довідалась: Михайло Михайлович знову хворий.

З того часу він майже не встає з ліжка.

Вона не має від нього жодного рядка, жодної звістки. Сама не наважується передати ким-небудь бодай записку. Іноді вона в розпачі від цієї безглуздої розлуки. Тоді йде в родину художника і довідується про стан Коцюбинського.

Сьогодні в статбюро її зустрів один з приятелів Михайла Михайловича і повідомив, що Коцюбинський викликав його вчора додому складати духівницю.

— Невже в нього безнадійний стан?

— Не думаю, але в усякому разі нема ніяких підстав для оптимізму.

Вона почула жорстокі слова. Невже кінець?.. Кінець його палким словам і мріям? Кінець їх восьмирічній дружбі?.. Та ще тоді, коли буяє довкола переможна природа, і сонце справляє своє свято!..

Що ж буде з нею?.. Молодість свою вона віддала йому; незчулася, коли й пролетіли вони — роки безоглядної дружби і любові. Що ж робити їй? Хотіла — давно вже — змінити життя, та так і не зважилась. Хотіла піти за людьми сильними й рішучими — не пішла... Коли б їй хоч маленьку частину тої сили, що мала Надія... Та й куди підеш від хворої матері, що давно вже на її руках?.. Григорій у листі кличе, обіцяє допомогти. Щастя там, за Десною, за синіми лісами!.. Де ж узяти сміливості, щоб іти по нього?..

Коцюбинський лежить у своїй робочій кімнаті. Біль у серці то гамується, то знову підсилюється. Хворий без успіху намагається здержати стогін. Біль змучив його. Цілими ночами не спить. В домі

пригніченість і тривога. В своїй маленькій кімнаті беззвучно плаче його сліпа мати Ликера Максимівна.

Приходять приятелі, їм доводиться чекати, поки Михайло Михайлович відчує себе в силі їх прийняти. Він просить їх розповісти про що-небудь, бо сам не має сили розмовляти.

Та приятелі не знаходять слів, щоб розважити його.

— Набридло лежати — страх як!.. — знову промовляє хворий.

Скільки часу змарновано!.. Тепер би саме працювати!.. Є час, зібраний матеріал, весна!..

Він дивиться у вікно, до якого простягає свої галузки посаджена ним самим ялина. Якісь невеселі думки скували його погляд і, звертаючись до свого постійного лікаря Утевського, він тихо просить:

— Аркадію Марковичу, обіцяйте мені, коли я помру, не залишити родину мою без вашого дружнього співчуття та моральної підтримки... Особливо прошу за дітей...

Його заспокоюють.

— Михаиле Михайловичу, навіщо ці думки?.. Адже ви лише почали приймати нові ліки, скоро вам покращає й незабаром будете на ногах, будете з Болдиної гори дивитись на весну... А там і за роботу...

Він стримує стогін, прислухається до слів приятеля і лікаря. Уважно дивиться в обличчя іншим своїм товаришам. Він з надією шукає в їх погляді якогось заперечення своїх власних прогнозів. Чує згадку про роботу і не витримує, обриває слова лікаря:

— "Тіні" вже вийшли в збірнику... Ви читали? І, почувши підтвердження і схвальну оцінку, продовжував:

— Всі хвалять, всім до вподоби... Він робить паузу, притискує долоню до грудей. Перемагає біль у серці, говорить далі:

— Але ж це не все... Це тільки початок того, що я хочу сказати про них. Іван загинув у своїх рідних горах, тікаючи від житейської суєти. Він ішов на поклик свого сумління, свого серця. А коли б він не послухав його? Коли б повернувся до своєї Палагни, чи жив би він?.. Звісно, жив би. Але не він, тільки якась його частка, а решта, все інше вмерло б у ньому... І зрештою він теж би загинув...

Михайло Михайлович відпочиває й запитує в Чижа:

— До речі, ви знаєте, що кожний трудящий гуцул годує кількох чужих нероб і невільний їх збутися? Три роки я збирав матеріал про гуцульське село, про чудові гори і полонини...

— І добре... Значить, матимемо нову прекрасну повість...

Михайло Михайлович сумно хитає головою і раптом міняє розмову.

— Я люблю життя заради нього можу перетерпіти всяку муку. Та в тім і річ, що... здається, на цей раз уже кінець...

І він висловлює товаришам свою останню волю і дає останні розпорядження родині.

— Страшна річ, друзі мої, вмирати серед такої розкоші!.. — І він показав на вікно, за яким квітує весна. — Певне, це станеться незабаром... Таку красу попи тільки оскверняють своїми кадилами і алілуями... Обійдемося без них.

Наприкінці дня йому немовби трохи полегшало. Принаймні він прокинувся після короткого, немов хвилинного сну, і йому здалося, що трохи полегшало. Наче втихли його болі.

Михайло Михайлович забажав написати записку Марині. Він знав: вона мучиться, не маючи від нього й слова. Тепер уже ясно: їхній пісні кінець.

Він через силу звівся з ліжка. Здивувався, що біль не мучить його. Сів у постійне своє крісло біля робочого стола. Отак він сидів за ним тут, у Чернігові, півтора десятка років!.. Подивився на перо, що вже трохи взялося іржею. Відчув на губах солону краплину. Потім, поки в кімнаті була тиша й ніхто до кімнати не приходив, він написав записку Марині. Руки вже не корились йому, перо чіплялося за папір і бризки чорнила сідали на кривих розхитаних рядках.

Колись Марина просила, якщо він матиме намір розійтися з нею назавжди, просто сказати або написати про це. І він написав їй про це. Тепер він почуває, він певен цього, що такий момент настане незабаром, може, навіть сьогодні чи завтра... Завтра хтось із приятелів передасть цього листа.

Його здивувала тиша в домі. Мати після безсонних ночей, певне, заснула в кріслі, в своїй кімнатці. Дружина, мабуть, відпочиває в саду. Вийти б і йому в садок, полежати хвилину під яблунями, що, певне, вже почали розцвітати.

Хоч глянути!

Він тримався за одвірок і поволі ступав до вітальні. Звідти він огляне свій садок.

Хтось покинув відчиненим вікно. Коцюбинський схопився за лутки і глибоко вдихав тепле, напоєне весняними пахощами повітря. На одну мить згадав Капрі. Це було давнє, далеке, казкове...

Оддаля, на ослоні, за голим ще чагарником жовтої акації сиділа його дружина і Василевський. Ось вони підвелися. Прощаються.

Коцюбинський бачив, як Василевський довго і захоплено цілував руку Віри Іустинівни.

Михайло Михайлович спокійно зачинив вікно і поволі пішов до своєї кімнати.

Через кілька днів лікар, прийшовши зранку до Коцюбинського, помітив набряки. Це був грізний симптом. Михайлові Михайловичу не сказали про це. Але до Києва була послана тривожна телеграма.

Другого дня приїхав Стражеско. Михайло Михайлович трохи підвівся на постелі і показав тремтячою худою рукою на вікно:

— Дивіться, як гарно в природі, а я помираю... Ніщо вже мені не допоможе. Якби можна було полегшити мої останні муки.

В сім'ї на Стражеска покладали останні надії. Ликера Максимівна, спрямовуючи до нього сліпі очі, благала:

"Доктор, не кидайте нас, поки не врятуєте мого сина!.."

Михайло Михайлович хвилювався за матір.

— Бідна моя мати... Доктор, заспокойте її...

Ликера Максимівна плакала, зачинившись у своїй кімнаті.

Був останній засіб: впорскування дигалену. Але все одно становище було вже безнадійне. Ніщо вже й справді не могло врятувати хворого. Вирішили утриматись і від дигалену, щоб не завдавати без жодної потреби і без жодної надії мук хворому.

Ввечері, коли в домі не залишилось нікого з чужих, Михайло Михайлович покликав дружину.

— Віро! — сказав він і взяв її за руку. — Нелегко жилося нам. Та ми боролися і жили... Знаю: важко тобі буде з дітьми... Чи допоможуть тобі? На друзів мала надія. Треба покладатися на себе та виглядати кращих днів, нового життя, про яке ми всі мріяли...

Віра Іустинівна хвилювалась, але мужньо стримувала сльози. Видко було: вона передумала багато і їй зовсім не бракувало тепер рішучості боронити себе і дітей в горі і безталанні, які ось немов заходили до їх хати.

Коцюбинський умів читати з обличчя. Певен був: вона не розгубиться, не підкориться біді, хоч і важко їй буде з чотирма дітьми, з хворою його сестрою Лідією, з сліпою, непрацездатною матір'ю...

— Віро, — додав він тихше, — ще прошу тебе — бережи дітей од Василевського. До моїх дітей дорога йому заказана. Виховуй сама, тобі допоможе Лідія.. Ось і все.

Він затих і лежав спокійно. Віра Іустинівна зрозуміла: тепер скоро. Вона вийшла, щоб підготувати дітей...

Вночі страшний біль кидав його в ліжку. Він не в силі був стримати стогін. В страшній тривозі вся родина зустрічала день. Але й день не приніс йому полегшення.

Гасло життя людини, що над усе любила людей, що боліла болями свого народу і з ним була кожним почуттям своїм і думкою. Спадав вічний морок на ясні очі поета-сонцепоклонника.

...А від жандармського управління з Чернігова вже мчала до департаменту поліції звістка про те, що "...12 апреля 1913 года умер поднадзорный Коцюбинский".

І до книги померлих по місту за той день, під питанням: "Кто напутствовал?" записано: "Никто, не пригласили".

Труну несуть на руках. Тисячним натовпом захлинулись вулиці. Весняне сонце не розлучається з тим, хто любив і оспівав його. Гори вінків на колісницях. Нести їх на руках не дає поліція. Вона шукає між вінків червоних стрічок і ховає їх на спід колісниці. Ще цвітуть у вінках живі весняні квіти...

Плачуть, ідучи за труною, родина, знайомі, товариші... Плачуть люди, що ніколи не бачили і не знали в обличчя небіжчика. В натовпі десятки делегацій з різних міст України, з-за кордону... А між людьми сновигає поліція. І по смерті цієї людини вона має клопіт. Промови заборонено.

...З цієї гори він любив дивитись, як обступає місто весна. З далекого, в синіх димах, лісу "Святого", з віруючої Десни, з широкої луки, що й досі палає розсипами кульбаби,— звідусіль линуть на місто запашні вітри. Будять думки, тривожать серце, кличуть... Вітри і сонце справляють біля його могили танок і співають, наче легіні і молодиці біля труни гуцула:

...Де ж ти свої співаночки та й позадіваєш?..

"Вічна пам'ять" і гуркіт вогкого груддя по дерев'яному віку... Квіти він любив, і йому склали могилу з квітів. У головах хтось поклав простий вінок з яблуневого цвіту.

А з далекої сонячної далини телеграф приніс полум'яні слова Горького: "Смертен человек, народ бессмертен. Глубокий мой поклон народу Украины".

1939